
Papers de
Recerca
Històrica
2009
5

Pròleg

Com a ministre de Cultura del Govern d'Andorra és un plaer per mi presentar-vos la cinquena edició de *Papers de Recerca Històrica*, una publicació editada per la Societat Andorrana de Ciències. Des de l'àmbit nacional en el qual es va iniciar la publicació es transcendeix i es dóna veu a estudiosos dels països veïns. En aquest número es recullen vuit articles elaborats per investigadors de diverses disciplines.

El primer article està escrit per Jordi Casamajor i pretén donar a conèixer un conjunt inèdit de gravats rupestres suposadament prehistòrics del Tossal de Cava (Alt Urgell) i un estel solitari esculpit a Montalarí (Encamp). L'autor n'estudia el context històric i la simbologia, i estableix paral·lelismes amb altres conjunts, per exemple relaciona els de Cava i els de Montalarí.

David Gàlvez en l'article següent es qüestiona per què a Andorra no hi ha hagut megàlits, a diferència de les comarques veïnes, com ara l'Alt Urgell, el Pallars, la Cerdanya, i l'Arieja. Segons els historiadors que hem consultat, no hi ha cap explicació científica sinó que seria purament circumstancial, atès que els pobladors de les Valls no enterren en el mateix lloc on viuen. En l'article es fa un repàs exhaustiu dels antecedents publicats quant a megalitisme en territori andorrà i de les diverses hipòtesis de la seva absència. No obstant això, la comunitat científica està d'acord a dir que se'n poden localitzar.

Alan Ward fa una recerca de les rodes hidràuliques de la vall d'Ordino, on n'hi hagué una concentració important. Cal recordar que abans de la Revolució Industrial, l'ús dels recursos hídrics era l'única forma d'energia per moldre el blat, per fer funcionar les serradores de fusta i per a diverses aplicacions a les fargues de ferro, entre d'altres.

Andreu Balent estudia en l'article *La Unió dels Agraviats i dels liberals radicals (1829-1830), la Cerdanya francesa i Andorra al centre del complot pirinenc* que, contràriament al que s'havia pensat, Andorra no estava aïllada al bell mig de la serralada mentre a banda i banda del Pirineu es vivien revolucions polítiques i industrials. Del moviment del 1829 es destaca un liberalisme combatiu que havia de triomfar a França el 1830; i el 1833 a Espanya amb la mort de Ferran VII.

Jordi Nistal analitza l'estructura agrària i la propietat de la terra a la segona meitat del segle XIX a l'Alt Urgell. L'autor destaca que hi havia una doble tipologia de la propietat: a l'Urgellet hi predomina la petita pagesia, que sols té una petita part de la terra, en canvi els pagesos benestants concentren una gran part de la propietat agrícola; a les dues valls de la Vansa i Tuixén, en canvi, tant els petits pagesos com els mitjans són propietaris de la major part de la terra de conreu.

Miquèl Ruquet se submergeix en la relació entre Andorra i el seu vincle amb les autoritats de l'Arieja durant la Primera Guerra Mundial (1914-1918). Els camins de les pastures d'estiu i els del contraban des de temps immemorials han permès un corrent d'intercanvis i l'establiment d'unes rutes que foren utilitzades, en el cas que ens ocupa, per al passatge de desertors. El control de la frontera andorrana és més complicat que en altres llocs del conjunt de la frontera pirinenca, atès que l'Estat francès exerceix, amb el bisbe d'Urgell, la seva sobirania sobre el Principat d'Andorra.

L'article de Gerhard Lang-Valchs relata les peripècies de Friederich Weilenmann, tractant de bestiar d'origen suís, que es va enamorar del país i de la seva gent l'any 1925. Volia ajudar a desenclavar-lo econòmicament i políticament creant un servei de correus. Va desenvolupar un pla que incloïa l'organització administrativa, el servei d'estafetes i l'adhesió a la Unió Postal Internacional. El seu projecte va tenir el suport de les autoritats andorranes però va arribar massa tard, quan Espanya ja tenia a punt el servei de correus per a Andorra. Calia, a més, un estatus polític diferent per assolir el projecte. França, per la seva banda, no ho veié mai gaire clar. Tot va quedar en un intent.

L'historiador Arnau Gonzàlez fa un apunt sobre Miquel Badia i el seu pas per Andorra. Aquest destacat polític català, membre d'Esquerra Republicana, es va refugiar a Andorra el 1936. El seu pas per territori andorrà va preocupar les autoritats andorranes i franceses pel fet que Badia restava fugitiu d'Espanya, on havia participat activament en els fets del 6 d'octubre de 1934 a Barcelona. El seu pas per Andorra només va representar la necessitat de controlar-lo.

En l'apartat *Aportacions* trobem un *Butlletí de la Societat Andorrana de Residents a Barcelona* de l'any 1929, un número també de l'any 1936 de la revista *Poble Andorrà*, i uns números de la revista *O Diabo* del 1936, del fons del Sr. Casimir Arajol.

Susanna Vela ressenya els fons de l'enginyer industrial Vehils, dipositats a l'Arxiu Nacional d'Andorra per la seva filla el 29 de febrer del 2008, per tal de garantir la seva conservació i divulgació entre els investigadors i la societat en general. El fons aplega quaranta projectes d'enginyeria: carreteres i altres projectes que tenen relació amb Fhasa passant per encàrrecs de diverses administracions locals.

Papers de Recerca Històrica és un mitjà de difusió que ha de contribuir al coneixement de la nostra història, i sobretot ha de facilitar que els nostres estudiosos i el públic en general puguin disposar d'una font de consulta d'abast ampli. Vull donar les gràcies als autors i col·laboradors que han fet possible l'edició d'aquesta publicació. Ha estat un plaer llegir-vos.

Juli Minoves Triquell
Ministre Portaveu del Govern, de Desenvolupament Econòmic,
Turisme, Cultura i Universitats

Salutació

La revista *Papers de Recerca Històrica*, que publica la Societat Andorrana de Ciències, ha esdevingut un estímul per als estudiosos i un referent per a tots aquells que s'interessen per la història del Principat d'Andorra. Per als historiadors, la possibilitat de donar a conèixer el resultat de les investigacions en curs en forma d'articles de divulgació susceptibles d'arribar a un públic més ampli del que acostuma a llegir les monografies especialitzades representa un gran atractiu. *Papers de Recerca Històrica* ha esdevingut, a més, un mitjà de comunicació per a la comunitat científica, que troba en les seves pàgines notícies de nous arxius i fons documentals disponibles per aprofundir en el descobriment d'Andorra. Al llarg de cinc anys, la revista ha donat a conèixer aportacions molt diverses, relacionades amb l'estudi del passat medieval i de l'Andorra moderna, les seves institucions, els seus costums, la relació amb els països veïns i la seva posició en el concert internacional.

Diversos treballs d'aquest volum aporten dades noves des d'aquest punt de vista: sobre el paper que va jugar el Principat durant la Primera Guerra Mundial, com a centre de contraban i refugi de desertors procedents de l'Arieja, i els prejudicis dels dirigents francesos en relació amb el nostre país. I també sobre les relacions d'Andorra amb la política espanyola, els anys de la República, a propòsit de l'estada de Miquel Badia i de l'evacuació dels ciutadans andorrans de Barcelona a causa de la Guerra Civil. D'altres treballs versen sobre el llegat de les cultures prehistòriques, formes tradicionals de producció d'energia, de la distribució de la terra a l'Alt Urgell al segle XIX, del complot pirinenc de 1829 i de la introducció del correu. El conjunt és un conglomerat d'informacions interessants, que projecten una nova llum sobre aspectes poc coneguts de la geografia, les tradicions, les institucions, la vida política i econòmica. Com ja és habitual, la revista es publica en català, amb resums castellà i francès per arribar als especialistes dels dos costats dels Pirineus. L'apartat gràfic posa a l'abast les antigues imatges d'Andorra d'arxius i col·leccions privades amb la voluntat d'oferir un retrat del país i els seus habitants.

Un any més, Banca Privada d'Andorra ha volgut donar suport a aquesta iniciativa de la Societat Andorrana de Ciències, amb la convicció que el coneixement del país i de la seva història és fonamental de cara a consolidar la identitat andorrana i definir el paper que el nostre país vol desenvolupar en el futur. A BPA creiem que ens cal dotar d'instruments que permetin saber com som i

com hem estat els andorrans, i de plataformes per donar a conèixer els episodis fonamentals de la nostra història.
En nom de BPA vull agrair a la Societat Andorrana de Ciències l'oportunitat que una vegada més ens ofereix de col·laborar en la publicació dels *Papers de Recerca Històrica* i felicitar totes les persones que fan possible la seva existència: historiadors i col·laboradors, sota la direcció del cap de la secció d'Història de la Societat Andorrana de Ciències, Pere Cavero. Moltes gràcies a tots i per molts anys.

Joan Pau Miquel i Prats
Director general Banca Privada d'Andorra

Presentació

Aquest número de *Papers de Recerca Històrica* presenta, amb un cert endarreriment, uns textos que ens motiven a constatar, ultra la necessitat de la seva permanència, la seva vigència:
la participació d'estudiosos de la història sense una vinculació acadèmica específica, però sí amb voluntat i eines apropiades;
la participació d'estudiosos dels països i contrades veïns que aporten una visió externa, i necessària;
la diversitat cronològica i temàtica de les col·laboracions, amb la preeminència temàtica històrica del segle XX, que comporta un agraïment personal, i reclama una revaloració de fonts pròpies i específiques, i
la recuperació de material documental, de difícil accés, de fons de propietaris diferents.
A tots ells, mercès.

Pere Cavero i Muñoz
Cap de la secció d'Història
Societat Andorrana de Ciències

PAPERS DE RECERCA HISTÒRICA, **5**: 9-25 (2008)
Societat Andorrana de Ciències, Andorra
DOI: 10.2436/20.0110.03.1

Els gravats rupestres del Tossal de Cava (Alt Urgell) i un estel solitari a Montalarí (Encamp)

*Jordi Casamajor i Esteban**

Català

Els gravats rupestres del Tossal de Cava (Alt Urgell) i un estel solitari a Montalarí (Encamp)

Primerament, aquest article dóna a conèixer la descoberta d'un conjunt inèdit de gravats rupestres prehistòrics al Tossal de Cava, a la zona del Cadí (Alt Urgell). En segon lloc, es documenta la troballa d'un petit estel rupestre insculpit a Montalarí, a la parròquia d'Encamp.

S'estudia la simbologia, el marc històric i cultural, la interpretació i el possible significat dels símbols representats en el conjunt rupestre de Cava i se'ls compara amb altres conjunts de la mateixa àrea d'influència. S'esmenten conjunts andorrans, cerdans, pallaresos i francesos, i se'ls relaciona amb Cava i Montalarí.

En darrer lloc, es relacionen alguns motius prehistòrics insculpits sobre roca amb altres tallats sobre les portes de fusta de les bordes pròximes a les zones dels gravats estudiats i es demostra documentalment la pervivència en el temps d'aquests símbols ancestrals.

Castellano

Los grabados rupestres del Tossal de Cava (Alt Urgell) y una estrella solitaria en Montalarí (Encamp)

Este artículo, en primer lugar, da a conocer el descubrimiento de un conjunto inédito de gravados rupestres prehistóricos al Tossal de Cava, en la zona del Cadí (Alt Urgell). En segundo lugar, se documenta el descubrimiento de una estrella pequeña rupestre insculpida en Montalarí, parroquia de Encamp.

Se estudia la simbología, el marco histórico y cultural, la interpretación y el posible significado de los símbolos representados en el conjunto rupestre de Cava y se los compara con otros conjuntos de la misma área de influencia. Se mencionan conjuntos andorranos, ceretanos, pallareses y franceses, relacionándolos con Cava y Montalarí.

Finalmente se relacionan algunos motivos prehistóricos insculpidos sobre roca con gravados en las puertas de madera de las bordas próximas de la zona estudiada y se demuestra documentalmente la pervivencia en el tiempo de estos símbolos ancestrales.

Français

Les gravures rupestres du Tossal de Cava (à l'Alt Urgell) et une étoile isolée à Montalari (à Encamp).

Tout d'abord cet article présente un ensemble jusqu'à présent inédit de gravures rupestres préhistoriques au Tossal de Gava au Cadí (à l'Alt Urgell). Ensuite il est question de la trouvaille d'une petite étoile rupestre sculptée à Montalari, à la paroisse d'Encamp.

C'est une étude à propos du symbolisme, du cadre historique et culturel, d'une interprétation et d'un plausible sens des symboles qui apparaissent dans l'ensemble rupestre de Cava. Une étude qui met en parallèle les exemples de Gava et de Montalari avec ceux retrouvés en Andorre, à la Cerdagne, au Pallars et en France, étant donné que tous subissent une même influence.

Et enfin, une dernière démarche consiste à démontrer que ces symboles ancestraux perdurent dans le temps puisque nous les retrouvons sculptés sur les portes en bois des maisons de campagne qui sont proches au zones où nous retrouvons les motifs préhistoriques sculptés cette fois-çi sur la roche.

* Jordi Casamajor i Esteban, escultor i professor d´art
jordicasamajor@andorra.ad
http://jordicasamajor.nirudia.com

Aquest treball té com a principal objectiu donar a conèixer, descriure i contextualitzar un conjunt de gravats rupestres inèdits fins avui i localitzats dins del parc natural de Cadí-Moixeró. Els gravats foren localitzats l'hivern del 2007 gràcies a la col·laboració d'un veí a qui demanàrem si coneixia de l'existència a la zona de ratlles, símbols o dibuixos *enigmàtics* sobre pedres.[1] Pere Canturri,[2] a qui vàrem comentar la troballa, va esperonar la redacció de l'article adduint tant la significació intrínseca del conjunt com la seva importància en relació amb els gravats andorrans ja coneguts i amb d'altres de zones properes, com la Cerdanya o els Pallars. De manera subsidiària, aquest escrit vol deixar constància de la troballa d'un estel insculpit inèdit isolat a Montalarí.

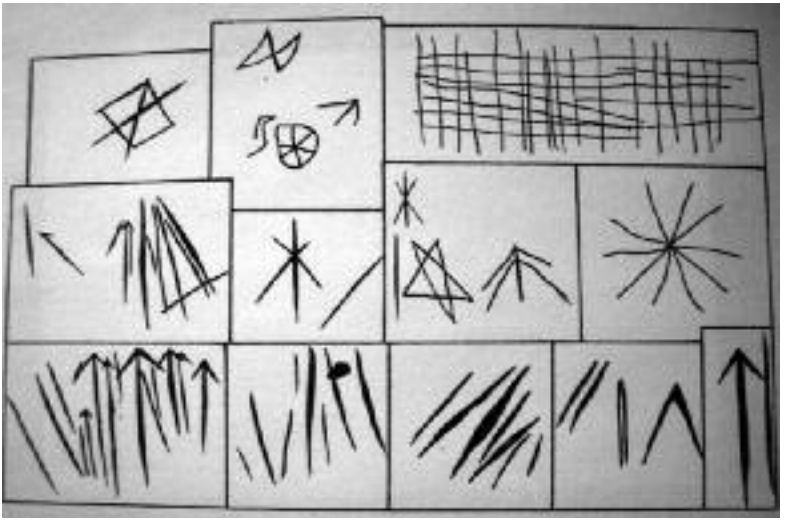

Figura 1. Calcs dels diferents motius gravats al Tossal de Cava agrupats en diversos panells.

1. Carta de l'autor publicada a la secció "El lector opina" de la revista *Cadí-Pedraforca*, núm. 2, primavera-estiu, p. 7-8.
2. Canturri i Montanya, Pere. Escaldes-Engordany, 1935. Historiador, polític i actualment Raonador del Ciutadà del Principat d'Andorra. Màxima autoritat a Andorra sobre gravats rupestres, donà a conèixer en un marge de deu anys els següents conjunts: Ordino i Sornàs, 1961; Roc o Roca de les Bruixes (Prats), 1962; Solà del Pui i Arenal del Tadora (la Massana), 1963; la Gonarda (Ordino), 1967; Graus del Solà d'Arinsal, 1967; Sant Joan de Caselles, 1967; Lloser de Vila, 1969; Mas del Diumenge (Escaldes-Engordany), 1969; Borda de l'Any de la Part (Ordino), 1973. Per a més detalls, vegeu VALLS, ÀLVAR. *Diccionari Enciclopèdic d'Andorra*. Andorra la Vella: Fundació Crèdit Andorrà, 2006, p. 98 i *Andorra arqueològica: Catàleg de l'exposició*. Andorra la Vella. Conselleria d'Educació i Cultura, 1989, p. 51.

Situació i descripció general dels gravats del Tossal de Cava

Aquest conjunt d'inscultures o gravats rupestres (vegeu els calcs, fig. 1) es troba a la veïna comarca de l'Alt Urgell, més concretament al Tossal del poble de Cava, orientats a migdia i mirant al Cadí.

El terme comunal de Cava es troba a la part nord-oriental de l'Alt Urgell, tocant a la Cerdanya i dins la subcomarca del Baridà. S'estén des dels vessants del puig del Grau, on llinda amb Arsèguel, fins al carener de la serra del Cadí. A llevant llinda amb el Querforadat i a ponent amb el terme d'Ansovell.

Els gravats són situats prop d'un antic lloc de pas que comunica els termes de Cava i el Querforadat passant pel coll d'Oruga. Des d'aquest indret, situat a una alçada de 1.540 metres, es divisa una gran extensió de terreny, com acostuma a passar en molts llocs on es troben gravats prehistòrics. Es troben dispersos en petits conjunts o panells distribuïts sobre diversos plans de superfície de roca d'esquist. Trobem gravats sobre plans de roca inclinats i també sobre d'altres de més horitzontals respecte del terra. Precisament perquè el conjunt de signes està força escampat, el reconeixement dels diversos espais gravats requereix un petit esforç, malgrat la seva indubtable unitat simbòlica i espacial. Dos trets especialment interessants dels gravats del Tossal de Cava són que presenten una gran riquesa formal i que s'hi troben insculpides dues tipologies tècniques ben diferenciades.

Tipologies de gravat i implicacions derivades

La primera tipologia consisteix en ratlles verticals orientades en una mateixa direcció de nord a sud i de secció molt profunda en "V" (també coneguda com *de fus*). Ens trobem davant dels coneguts *esmoladors*, presents també a la majoria dels grans conjunts de gravats prehistòrics d'Andorra, els Pallars i la Cerdanya.

La segona tipologia correspon a uns gravats de tipus més fi que representen un conjunt de símbols i signes més diversos i elaborats. Trobem aquí símbols i dibuixos molt similars, per no dir idèntics, als d'altres conjunts veïns. Tècnica i motius, doncs, ens remeten al que sembla un univers formal específic i diferenciat present en molts dels conjunts rupestres propers i que se suposa, per tant, fruit d'una mateixa influència cultural.

Dit en altres paraules: aquesta uniformitat temàtica a què ens referim podria ésser la traça o el reflex d'unes inquietuds plasmades per un mateix *poble* amb una cultura sòlida, ben diferenciada dins la prehistòria. Ja a mitjan segle passat alguns historiadors de prestigi com Lluís Pericot van identificar aquest *poble*, les característiques del qual giraven al voltant de la ramaderia i la transhumància dins d'una àrea geogràfica ben definida que abraçaria tota la franja dels Pirineus, amb la denominació de *cultura pirenaica*.[3] Més recentment, Jorge Jiménez Zamora ho sintetitza així: "S'entén que la forma *cultura pirenaica* és el resultat d'una configuració concreta d'elements *racials*

3. Pericot Garcia, Ll. *Los sepulcros megalíticos catalanes y la cultura pirenaica*. Barcelona: Monografias del Instituto de Estudios Pirenaicos, 1950.

de caràcter local als quals se'ls han sumat certs caràcters culturals (fruit de la relació amb altres grups culturals) derivats de la forma de vida (ramaderia) dins un marc cultural concret (la serralada)".[4]

Si bé la majoria d'historiadors situen cronològicament aquest *poble* i els conjunts de gravats que representen dins una franja de temps que abraça des de l'eneolític fins al final de l'edat del bronze,[5] encara no s'han fixat els elements determinants que estableixin aquesta cronologia com del tot definitiva. Pierre Campmajó i Jean Abelanet creuen que els gravats correspondrien a una època posterior a l'edat de bronze perquè moltes vegades a la Cerdanya s'han trobat acompanyats del que semblen caràcters d'alfabet ibèric (datables entre els segles IV i I aC).[6]

Tot i que molt possiblement estem parlant, doncs, d'una societat de pastors de la prehistòria que habiten la serralada del Pirineu, els rastres que ens deixen en forma de gravats sobre pedra ens són, encara avui, de difícil interpretació. Diversos autors han arriscat possibles interpretacions: des dels més clàssics, que suggereixen la representació de constel·lacions,[7] als que indiquen que els gravats són el resultat de senyalitzar un espai concret, fins a les tendències d'interpretació més actuals, que miren d'explicar aquest fenomen dins de l'àmbit de la màgia natural o com a reflex i evocació d'una religió o creença relacionada amb el culte a la natura.

Una pinzellada sobre l'evolució del culte a la natura als Pirineus

Aquest culte a la natura i a la pedra el trobem practicat als Pirineus des d'una època molt anterior a la romanització i n'ha quedat constància fossilitzada en la toponímia. Així trobem molts topònims o noms de lloc que evoquen aquests cultes sota denominacions del tipus coves *d'encantades*, collets *del diable*, rocs *de les bruixes*, forats *de l'infern*, forats *del marrà negre*, *oratoris*, barrancs *del dimoni*, gorges *de fades* o *de gegants*, llocs de *dames blanques* o *de senyoretes* o *de menairons*, colls *del moro*, muntanyes dedicades al déu Júpiter i, en resum, tot un ventall de topònims que evoquen *idolatries*, antics cultes i divinitats indígenes. Durant el segle III dC els bisbes encara acceptaven alguns elements pagans i íbers, fins que Priscil·lià va crear el *priscil·lianisme*, que constituïa una barreja de costums cristians i elements íbers pagans, amb la qual cosa va fer que l'Església participés també d'aquestes tradicions que tothom acceptava. Més tard aquests seguidors van ser castigats en els primers concilis.[8]

En època visigòtica l'Església catòlica, conscient i amoïnada pel culte i adoració a la

4. Jiménez Zamora, J. *La imagen de los espacios de alta montaña en la prehistoria: El caso de los pirineos occidentales*. Barcelona: Departament de Prehistòria de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2006.

5. Canturri i Montanya, P. "Els gravats prehistòrics de les valls d'Andorra". *Primer Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 619-629.

6. Abelanet, J. "Les roches à entailles ou pseudo-polissoirs des Pyrenées Catalanes et leur rapport avec le style rupestre linéaire". *Primer Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 595-618.

7. Leroi-Gourhan, A. "Las hipótesis de la prehistoria". A: Puech, H.-Ch. (dir). *Las religiones en los pueblos sin tradición escrita*. Madrid: Siglo XXI, 1981, p. 11.

8. Santaeulària, F. *Etnos i sexualitat dels íbers*. Vic: Editorial Emboscall, 2007, p. 205.

natura que segueix professant molta part del poble, ja fa palesa aquesta preocupació al concili de Toledo, al segle VII, en què es prohibeix practicar cap tipus de culte ni adoració a les fonts, arbres i pedres. A partir del segle XV ja es responsabilitza els sacerdots i bisbes del fet de dirigir cap als dogmes cristians tot el reducte encara existent d'aquests *idòlatres* i adoradors de les pedres i cultes antics.[9]

Moltes vegades l'Església catòlica va destruir aquest antics altars o hi va construir les primitives esglésies cristianes a sobre o als voltants. Sens dubte una part de *dones sàvies*, també anomenades *bruixes*, van ser l'últim reducte de coneixement i pervivència d'aquests cultes primitius.

La historiadora Elisa Guerra suggereix en el seu darrer treball que els gravats prehistòrics són el reflex de les visions obtingudes mitjançant estats alterats de consciència induïts a través de l'ús d'anteògens i al·lucinògens. Així, els llocs amb gravats es van tractar d'ocultar, ja que serien espais per a iniciats on només alguns comprendrien els suposats missatges xifrats.[10]

Cal recordar que a Andorra, molt a prop de l'extraordinari conjunt del Roc de les Bruixes, al camí ral que va de Prats a Meritxell, recentment es va trobar una fossa votiva de l'edat de bronze que contenia estramoni (*datura estramonium*) dins d'un dels seus recipients ceràmics.[11] L'estramoni és una planta amb potents qualitats narcòtiques usada amb finalitats tant curatives com rituals.

Tornant als gravats del Tossal de Cava, podríem establir-ne un paral·lelisme arqueològic en la troballa d'uns enterraments en cista a les feixes de cal Saurina o Solans de d'Alt (Ansovell-Cava) ubicats a l'altre costat de la vall, que plantegen la probable existència d'un assentament de l'edat de bronze a la zona.[12]

Tossal de Cava: fusiformes del panell número 1

Sobre una roca d'esquist rogenc de 16x25 cm trobem insculpits un conjunt de setze signes. Hi ha ratlles o *polidors* orientats en una mateixa direcció i d'altres que prenen la forma de fletxa, per la seva terminació en "V" invertida (foto 1). Són els gravats amb més incisió de tot el conjunt: alguna ratlla presenta profunditats de fins a 6 i 7 mm, i disminueix en fondària cap als extrems. Aquestes

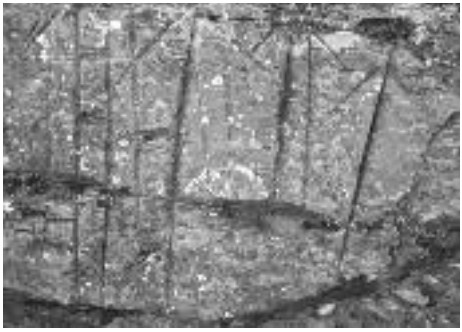

Foto 1. Tossal de Cava. Fusiformes del primer panell.

9. ALIAGA, S.; MERCADAL, O.; SOLÉ, LL.; SOLÉ, M. "La roca Basseda". *Ceretània: Quaderns d'estudis cerdans.* Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 2001, p. 177-190.
10. GUERRA DOCE, E. *Las drogas en la prehistoria.* Capellades: Edicions Bellaterra, 2006, p. 325-327.
11. YÁÑEZ DE ALDECOA, C. "El neolític". A: BELENGUER, E. (dir.) *Història d'Andorra.* Barcelona: Edicions 62, 2006, p. 63.
12. MERCADAL, O. "Feixes de Cal Saurina o Solans de d'Alt". *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Comerç i vies de comunicació 1000 aC-700 dC.* Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 1998, p. 409-420.

incisions són remarcables tot i l'erosió de la roca al llarg del temps. Observem també un intent de dibuix d'una creu matussera.

Aquest panell és el més significatiu de tot el conjunt, perquè la tipologia de símbols que conté és representada en els conjunts més importants de gravats prehistòrics dels Pirineus i la seva àrea d'influència més pròxima. Dit d'una altra manera, podríem afirmar que els anomenats *polidors* són la tipologia més representada i més representativa d'aquest tipus de gravat prehistòric i pocs són els conjunts d'inscultures que no la contenen. Val la pena, doncs, fer un apart explicatiu entorn d'aquesta varietat de gravat.

Els gravats fusiformes de la zona del Pirineu i rodalies

Pere Canturri i Jean Abelanet van realitzar, cadascú per la seva banda, una experiència similar en agafar una destral de pedra neolítica i realitzar amb ella un moviment de fricció de vaivé sobre una roca dura. Van obtenir un tipus d'incisió idèntic al que ens ocupa (Canturri utilitza una destral de l'estació prehistòrica del Cedre, a Andorra la Vella, i Abelanet utilitza una *pedra de llamp* de la Cerdanya).[13]

Aquesta tipologia de gravat rectilini i fusiforme, també anomenat en alguns casos naviforme, s'ha mal anomenat *polidor* perquè s'havia especulat que servia per esmolar les destrals de pedra utilitzades durant el neolític. Aquesta opinió va provocar una discussió dins el I Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals, que va tenir lloc a Lleida el 2003. Allí es va exposar la teoria que no semblava lògic que algú que volgués esmolar una eina de tall la friccionés verticalment contra una pedra dura, ja que això la desgastaria en lloc d'esmolar-la. A més, en principi les pedres d'esmolar més aviat s'haguessin d'haver dut al damunt per quan fossin necessàries.[14] Això sembla més pràctic que no pas haver de desplaçar-se a l'*esmolador* cada cop que el tall d'una eina perd l'efectivitat. Algun participant va proposar, sense arribar a convèncer gaire, que es podria tractar d'esmoladors de puntes metàl·liques (de fletxa, per exemple) més que no pas del tall d'eines de pedra.[15]

Abelanet proposa i emfatitza el sentit religiós i supersticiós d'aquest art esquemàtic, i el relaciona amb el culte a les roques, a les fonts i a les forces de la natura que ja hem perfilat més amunt. Argumenta com a suport d'aquesta línia la gran quantitat de llegendes i misteris que han acompanyat sempre els llocs amb gravats rupestres.[16] Pierre Campmajó també creu possible que alguns *polidors* siguin el resultat de la marca deixada sobre la pedra per obtenir pols de pedra, utilitzada per elaborar pomades

13. Canturri i Montanya, P.; Abelanet, J. "Debat". *Primer Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 631-634. (Secció VIII, Gravats pirinencs).

14. Vegeu fotografia de pedra d'esmolar portàtil a Sacchi, D.; Vaquer, J. *Connaître la Préhistoire des Pyrénées*. Luçon / Bordeaux: Editions Sud-Ouest, 1996, p. 95.

15. Vegeu "Debat". *Primer Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 631-634. (Secció VIII, Gravats pirinencs).

16. Abelanet, J. "Les roches à entailles ou pseudo-polissoirs des Pyrénées Catalans et leur rapport avec le style rupestre linéaire". *Primer Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 595-618.

guaridores i ungüents. Això ho sent explicar a pastors cerdans, tal com ens comunica en conversa.

Exemples propers de gravats fusiformes

Per tal de donar suport a la idea que aquesta tipologia de gravat esquemàtic fusiforme és el prevalent en els principals conjunts de gravats rupestres propers, n'esmentem a continuació *ad passim* una llista representativa:

Andorra: a Prats, el Roc de les Bruixes en conté un gran nombre en una rica i variada simbologia. Hi trobem també profusament representada la varietat anomenada *fletxa*. Al Lloser de Vila (Encamp), malgrat ser un conjunt poc extens, cal destacar una *fletxa* fusiforme que sobta per les seves grans dimensions (foto 2).[17] Al Pui de la Massana també n'hi havia amb profusió (tot i que actualment aquest conjunt està sepultat per uns treballs d'urbanisme, podem veure'n el calcs publicats per Pere Canturri).[18] D'altra banda, els conjunts de l'Arenal del Tadora, el Mas del Diumenge (foto 3) i Coll de Jou contenen únicament gravats fusiformes.

Foto 2. Fletxa del Lloser de Vila, a Encamp.

Foto 3. Fusiformes del conjunt de Cal Diumenge, a Engordany.

Cerdanya: les inscultures de la collada de Lles o Tossal del Moro contenen fusiformes dins de la gran varietat de símbols representats.[19] En trobem també a la Tor de Querol i a Osseja (a l'indret dit de Puiguillem).[20]

Pallars Sobirà: les inscultures de la Vall Ferrera o d'Arati són bons exemples de gravats fusiformes, ja que també aquí en són els símbols exclusius del conjunt i estan profundament

17. Gálvez, D. la menciona a "Els gravats rupestres del Lloser de Vila", article publicat al *Diari d'Andorra*, 10 de maig del 2007, p. 5.

18. Canturri i Montanya, P. "Varieté des gravures rupestres". *Dossiers / Histoire et archéologie*, juillet-août, num. 96. Dijon: Archéologia S. A., 1985, p. 50-55.

19. Mercadal, O.; Campillo, J. "Noves inscultures trobades a Cerdanya (Lles): "Els afiladors 'neolítics'". *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya.* Puigcerdà / Andorra la Vella: Publicacions de l'Institut d'Estudis Ceretans, 1991, p. 297-298. Mañé, A.; Vidal, Ll.; Vila, C. *Guia dels monuments megalítics de la Cerdanya.* Esplugues de Llobregat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, p. 52.

20. Campmajó, P.; Rendu, Ch. "Les écritures ibériques comme élement de datation des gravures rupestres de Cerdagne (Puigcerdà et Osseja)". *Actes del X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà.* Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 1994, p. 479-489.

gravats sobre la roca.[21] A més, trobem gravats fusiformes als conjunts pallaresos anomenats Gravats del Gavatxo, a Àreu; Gravats de la Guineu, a Esterri d'Àneu, i els Gravats de Sant Miquel, a Surri.[22]

Catalunya Nord: podeu veure l'estudi que fa Jean Abelanet sobre els conjunts de Saint Cristau, a Tellet, i del Còrrec de les Tallades, a Caixàs.[23]

Tossal de Cava: fusiformes del panell núm. 2

El segon panell de gravats, d'uns 30 x 40 cm, exposa un altre conjunt amb inscultures fusiformes, però aquí les trobem ordenades i alineades en una curiosa forma de ventall obert (foto 4). Hi trobem representades almenys 22 inscultures. Alguns signes força marcats d'aquest conjunt recordarien formes en "V" invertida o punta de sageta.

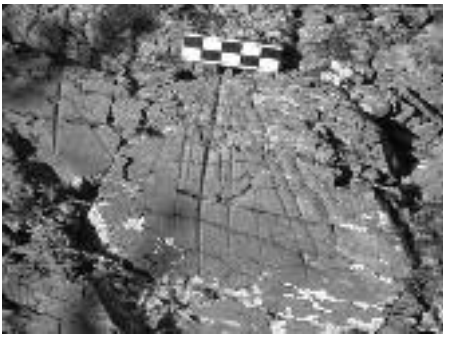

Foto 4. Fusiformes en forma de ventall. Tossal de Cava

Tossal de Cava: fusiformes del panell número 3

El tercer panell amb gravats fusiformes estaria representat sobre un petit bloc força malmès i degradat que acull sis inscultures verticals i una petita *cassoleta* semiesfèrica o *cúpula*, sobre la qual manifestem alguns dubtes pel que fa al seu origen antròpic. Aquest petit conjunt sembla que ha perdut part dels seus gravats per despreniment de la roca mare sobre la qual es trobaven i, en estar molt exposat als elements i a l'erosió constant, presenta signes externs de desgast (foto 5).

Foto 5. Fusiformes. Tossal de Cava.

21. Camp, J. *Alt Pallars: Esglésies, ermites i pistes de muntanya*. Barcelona: Publicacions del Club Excursionista Pirenaic, 1985, p. 86-87.

22. Jiménez Zamora, J. *La imagen de los espacios de alta montaña en la prehistoria: El caso de los Pirineos Occidentales*. Barcelona: Departament de Prehistòria de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2006, p. 121.

23. Abelanet, J. "Les roches à entailles ou pseudo-polissoirs des Pyrénées Catalanes et leur rapport avec le style rupestre linéaire". *Primer Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 595-618.

Tossal de Cava: altres gravats fusiformes isolats

Gravats sobre el Tossal de Cava trobem símbols fusiformes aïllats sense formar cap conjunt (foto 6). Podem descriure cinc espais que contenen gravats isolats del tipus fusiforme. Entre aquests en destaca sobre la resta, per l'excepcional bellesa, un en forma de fletxa.

Sembla que aquests símbols separats de la resta obeeixen a la manca d'una superfície prou llisa i més gran on poder continuar gravant-hi amb èxit. El Tossal de Cava, doncs, va ser profusament gravat i se'n van aprofitar tots els plans de pedra tova susceptibles de ser inscul-pits.

Afegim tot seguit un breu comentari sobre els símbols que resten i que queden inclosos dins la tècnica de gravat profund amb *pedra de llamp* i secció en "V". La seva complexitat simbòlica i bellesa els fa mereixedors de men-ció a part:

Rombe dividit en dos i tallat per la meitat per una altra ratlla. És d'uns 5 cm aproximada-ment (foto 7).

Signe en forma d'asterisc. És d'uns 3 cm de diàmetre aproximadament.

Signe curiós en forma d'espiga. És d'uns 5 cm aproximadament. Se l'anomena sovint *símbol arboriforme* i tindria una hipotètica relació amb la representació del món natural (foto 8). Una curiositat: una extremitat d'aquesta espiga que devia restar inacabada fou *acabada*, segura-ment molt més tard, per algun pastor a punta de ganivet. Aquest mateix símbol el podem trobar representat també al Roc de les Bruixes de Prats, a Canillo (foto 9), i al Solà del Pui de la Massana. Vegeu-ne els calcs publicats per Pere Canturri.[24]

Foto 6. Fusiformes aïllats al Tossal de Cava.

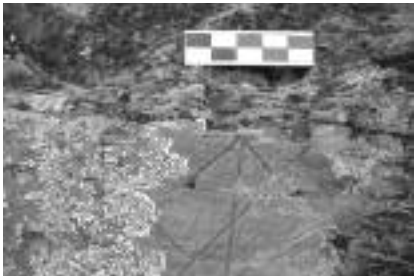

Foto 7. Imatge del rombe. Tossal de Cava.

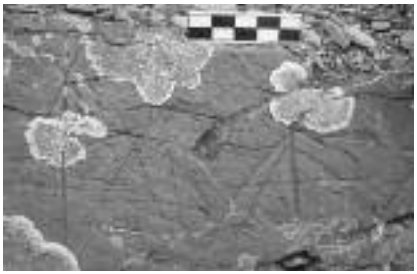

Foto 8. Arboriforme i estel. Tossal de Cava.

Foto 9. Arboriforme del Roc de les Bruixes a Prats, Canillo.

24. Canturri i Montanya, P. "Els gravats de les Valls d'Andorra". *Grafits: 6.000 anys de llenguatge marginal.* Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Ministeri de Turisme i Cultura, 1999, p. 51-61.

Els gravats en tècnica de traç fi

El següent gran grup de gravats que trobem al Tossal de Cava són els realitzats amb la tècnica de traç fi. Aquests gravats contenen un univers formal i simbòlic molt més ric que els ja descrits fins ara tot i ser també esquemàtics. Segurament foren realitzats per fricció d'una pedra de sílex o d'una eina metàl·lica (potser les primeres destrals de bronze?). Relativament a prop de la zona, a la cova de les Encantades de Toloriu, es va descobrir una d'aquestes destrals de bronze anomenades *d'aletes* o *de vores*[25] (Canturri en localitzà una de semblant al Pui d'Andorra la Vella[26]). La tradició oral també ha volgut situar antigues mines de coure en un coll proper anomenat Coll de Se. Aquesta tipologia de gravat és també profusament documentada a les comarques veïnes i a Andorra.

El conjunt més important d'Andorra es troba a Montalarí, a la parròquia d'Encamp. Allí els gravats de traç fi i filiformes es van realitzar sobre lloses de diversa grandària algunes de les quals sabem que van ser aprofitades per construir llosats de bordes de la zona. Malauradament en l'actualitat aquests llosats es troben totalment enrunats, cosa que n'impedeix la visió i l'estudi dels gravats.

A l'Alta Cerdanya és on trobem més profusió d'aquest tipus de gravat i és precisament aquesta tipologia la que conforma els conjunts cerdans de més rellevància. Podem esmentar com a més importants els gravats del Pont de les Cabres i el Carbanet, a Er; els gravats del Pla del Lloser, a Osseja;[27] els gravats de la Devesa de Sallent, a Ger-Bolvir[28], i també un altre conjunt amb inscripcions ibèriques a Osseja anomenat Pla del Ginebrí.[29] Trobem igualment un ampli conjunt d'inscripcions a Guils de Cerdanya.[30]

A la Catalunya Nord trobem gran profusió d'aquests gravats en conjunts com la Jaça de les Formigues i la Peyra Escrita, a Formiguera; la Pedra Scripta de Fontcoberta, el Coll de la Font Roja de Caixàs o el Pla de les Vallelles de Prunet, per esmentar-ne alguns.[31]

---

25. Canals, M.; Ribera, C. i Viñas, R. *La fou de Bor i cavitats de l'alta vall del Segre*. Barcelona: Editorial Montblanc, 1970, p. 65-66.
26. Llovera, X.; Luelles, M. J.; Martín, A.; Martzluff, M.; Rovira, J. *Atles històric d'Andorra: Introducció general. La prehistòria*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, Ministeri d'Afers Socials i Cultura, 1994, p. 58. També: *Andorra Arqueològica: Catàleg de l'exposició*. Andorra la Vella: Conselleria d'Educació i Cultura, 1989, p. 49.
27. Campmajó, P.; Untermann, J. "Corpus des gravures ibèriques de Cerdagne". A: *Ceretània, Quaderns d'estudis cerdans*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 1991, p. 39-59.
28. Olestí, O.; Mercadal, O.; Valiente, P. "La Cerdanya i els ceretans: transformacions d'un poble i d'un paisatge pirinenc en època antiga". A: *XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Món ibèric als països catalans (2 vols.)*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 2003, vol. I, p. 311.
29. Abelanet, J. *Les roches gravées nord catalanes*. Prada: Centre d'Etudes Préhistoriques Catalanes, 1990, p. 139-141.
30. Campmajó, P.; Untermann, J. "Nouvelles découvertes de graffiti ibériques en Cerdagne". A: *8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: La romanització del Pirineu*. Puigcerdà: CYMYS / Universitat Autònoma de Barcelona, 1990, p. 69-78. [Coedició per a l'Institut d'Estudis Ceretans].
31. Abelanet, J. *Les roches gravées nord catalanes*. Prada: Centre d'Etudes Préhistoriques Catalanes, 1990, p. 139-141.

També a l'Alt Urgell, a la balma coneguda com la Font del Ruc de Peramola, trobem d'altres gravats filiformes.[32]

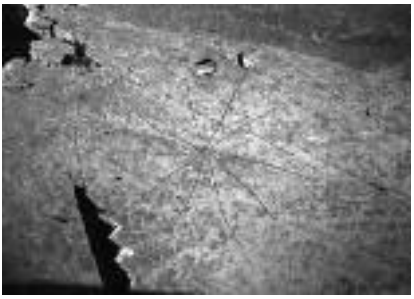

Foto 10. Motiu solar del Tossal de Cava.

Tossal de Cava: primer panell de gravats de traç fi

Aquí hi trobem representada una figura radial d'uns 7 cm de diàmetre que podem relacionar amb un motiu solar (foto 10). Aquesta figura resta isolada de la resta del conjunt en un panell una mica més elevat i sempre damunt d'un pla inclinat a la roca. Aquest *sol* ha agafat una tonalitat groguenca o ocre a causa del contingut de ferro de l'esquist on es va gravar. La bellesa formal del símbol sumada al to de la roca en què està insculpit en fan un panell ben singular.
Pere Canturri m'explicà que els gravats del Grau del Rellotge d'Arinsal contenen un símbol solar molt assemblat a aquest. Segurament en aquest indret del Solà d'Arinsal, a tocar de la canal Pregona, els pastors van relacionar aquest símbol radial amb un rellotge, i per això el nom.
Aquests gravats radials els trobem també als conjunts de gravats ja esmentats de la Petra Scripta (Fontcoberta), Pla de Vallelles (Prunet), Pont de les Cabres (Er) o Coll de la Font Roja (Caixàs), entre d'altres.[33]

Tossal de Cava: segon panell de gravats de traç fi

Aquí trobem representada una estrella de cinc puntes invertida (foto 8) una mica irregular i d'uns 5 cm aproximadament És a prop d'altres signes fusiformes o, com l'arbori, amb traç fi i bona definició formal.
En conversa, Pere Canturri em comentà que només els *bruixots* més hàbils eren capaços de realitzar un estel d'un sol traç amb un tros de sílex. Seguint aquesta teoria de la representació com un acte màgic o propiciatori, hom imagina normal que, atesa l'execució formal complexa d'alguns símbols, es trobin estels mal executats o *pífies* en el traç en molts conjunts d'art rupestres. La forma de *corbatí* podria ser un estel mal executat per un gravador poc hàbil en el dibuix. En aquesta línia, un estel ben realitzat com els d'aquest segon panell de traç fi del Tossal de Cava suposaria un símbol especialment *valuós* a causa de la dificultat en la seva execució.
A Andorra trobem estels al Roc de les Bruixes i a Montalarí. La resta de conjunts pirinencs són força rics en representacions esteliformes, sobretot als conjunts de la Catalunya Nord i la Cerdanya.

32. Díez-Coronel Montull, L.; González Pérez, J. R."Nuevos grabados rupestres en la provincia de Lérida (Peramola, Maials y Guimerà)". A: *Actes del Congrés Internacional d'Història dels Pirineus: Cervera 1988.* Madrid: Imprime Rufino Garcia Blanco, 1991. Tom I, p.261-285.
33. Abelanet, Jean. *Les roches gravées nord catalanes.* Prada: Centre d'Etudes Préhistoriques Catalanes, 1990, p. 139-141.

Tossal de Cava: tercer i quart panells de gravats de traç fi

Separats entre si dins del conjunt, ambdós contenen representacions de les anomenades reticulars. Els estudiosos francesos utilitzen la paraula *marelle* (*xarranca*) per referir-s'hi (foto 11). Es tracta de traços tant verticals com horitzontals que es creuen formant dibuixos que s'assemblarien a reixes, graelles i fins i tot escales. La majoria de gravats de traç fi esmentats fins ara contenen dibuixos reticulars.

Foto 11. Gravats reticulars del Tossal de Cava.

Tossal de Cava: un panell aïllat

El darrer panell que esmentarem i que clou l'estudi i anàlisi d'aquest conjunt de gravats es troba una mica separat de la resta i pot passar desapercebut tant per la seva mida reduïda com per la seva situació, poc destacada en els afloraments rocosos, en trobar-se molt arranat a terra. De fet, no va ser fins després de diverses visites al conjunt que el vàrem descobrir.

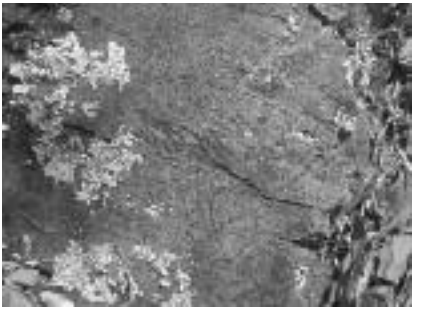

Foto 12. Motius solars i lletres ibèriques del Tossal de Cava.

En aquest conjunt trobem una petita roda (*rouelle*) de sis radis. Possiblement relacionada amb els cultes solars i amb el símbol radial que hem comentat en el primer panell (foto 12). Santaulària escriu:

"Per alguns estudiosos del tema els cercles simbolitzant el sol, o el sol en moviment quan els cercles porten ratlles, estries o són fets en forma esvàstica, aquests símbols podien haver representat primitivament simbolismes relacionats amb la sexualitat coital. Alguns autors pensen que els cercles, els sols o els panets rodons podrien significar també els genitals femenins."[34]

Trobem un símbol que ens recorda la similitud formal amb el *corbatí* (foto 12). Pierre Campmajó, a qui hem mostrat aquest símbol, no dubta que estem davant d'una grafia o lletra ibèrica que representaria el so *ko* segons els inventaris establerts pel professor J. Untermann.[35]

També hi ha dibuixat un símbol inacabat que recorda vagament el bec d'un animal i un altre símbol, ben conegut, la punta de fletxa, que segons Campmajó representaria la grafia ibèrica "u".

34. Santaeulària, F. *Etnos i sexualitat dels ibers.* Vic: Editorial Emboscall, 2007, p. 192 i 206.
35. Campmajó, P. "Les roches gravées d'époque Ibère sont-elles des marqueurs de territoire? Le cas de la Cerdagne". *PaleoHispanica: Revista sobre lenguas y culturas de la Hispania antigua.* Saragossa: Institución Fernando el Católico (CSIC). Excma. Diputación de Zaragoza, 2005, p. 215, núm. 5 [Separata]

Altres similituds i una curiositat final

Tot i que amb aquestes ressenyes finalitzem la descripció formal i comentada dels gravats del Tossal de Cava, caldria potser mencionar la semblança de les inscultures pirinenques descrites amb alguns dels grans conjunts d'art rupestre europeu. Amb els que millor es podrien relacionar són els alpins de Valcamonica i del Mont Bego, ambdós a Itàlia.[36] A Còrsega trobem igualment una gran profusió d'aquest tipus de gravats en conjunts com Vadella, Vaglia, Petra Frisgiatta o Culleta Chjlormu. Pierre Campmajó els ha comparat amb els conjunts del Roc de les Bruixes, Osseja, Guils i la Tor.[37] A la Península Ibèrica i especialment a Galícia, algunes similituds formals de representació de gravats fusiformes i de cassoletes o cúpules semiesfèriques poden relacionar-se amb els gravats cerdans i andorrans.[38] No es poden descartar vincles formals amb la Gran Bretanya i Irlanda, països amb una gran tradició de gravats rupestres.[39] Per a una visió més general del tema a Sudamérica podeu visitar *www.gipri.org* (Patrimonio Rupestre, Historia y Hallazgos).

Foto 13. Detall de la porta de cal Jaumet, on podem apreciar un motiu arboriforme.

Foto 14. Detalls de la porta de Cal Jaumet.

Foto 15. Detalls de Cal Jaumet.

A mode de cloenda comentarem la relació que hem establert entre el conjunt rupestre del Tossal de Cava i un corpus de símbols gravats sobre la porta de fusta d'una cort o paller de Cal Jaumet, al mateix poble de Cava. Algú de la zona que possiblement conegués els gravats rupestres del Tossal hauria gravat a punta de ganivet aquesta sèrie de *musicadures*, amb la qual

36. Vegeu *http://www.rupestre.net/alps/index.html*

37. Campmajó, P. "Les gravures Ibères dans l'art rupestre de l'age du fer. Le cas de la Cerdagne". A: *XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Món ibèric als països catalans (2 vol.)*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 2003, vol. II, p. 1.101-1.133.

38. Vázquez Varela, J. M. *Os Petroglifos de galicia*. Santiago de Compostel·la: Biblioteca de Divulgación, Universidade de Santiago de Compostela, 1990.

39. Bradley, R. "El Arte Rupestre Prehistórico de Gran Bretaña e Irlanda". A: *Los motivos geométricos en los grabados rupestres prehistóricos del continente Europeo*. Vigo: Asociación Arqueológica Viguesa, 1996, p. 55-82.

cosa reproduïa i feia perviure a la porta un univers simbòlic diferent de l'original però vinculat amb ell i també d'una gran riquesa. Entre els símbols més destacats hi ha gravats de forma esquemàtica, motius que suggereixen dones embarassades i dones parteres, una varietat de dibuixos antropomòrfics, creus, el que podria ser una vagina (?) esquemàtica i un símbol arboriforme idèntic al que hem descrit al Tossal de Cava (fotos 13, 14 i 15).

Canturri fa constar en el seu article sobre gravats rupestres andorrans[40] el calc d'uns gravats realitzats sobre la porta d'un cortal d'Encamp. Igual que a Cava, la similitud dels símbols d'aquella porta amb símbols del Roc de les Bruixes és ben evident.

Un estel solitari a Montalarí (Encamp)

Aquest curiós gravat de traç fi de Montalarí és inèdit. Es tracta d'un sol estel de cinc puntes, també anomenat *pentagrama*, que resta aïllat sobre un aflorament rocós d'esquist de reduïdes dimensions i sense sobresortir gaire de terra.

Per accedir a Montalarí cal arribar primer al poblet encampadà de les Bons i prendre el camí que surt de la Torre dels Moros i s'enfila fins a arribar al coll d'Ordino. Un cop haver passat vora la borda de les Comes, el següent conjunt de bordes que trobem a la dreta del camí i a l'altra banda de torrent ens indica l'indret. La primera borda, arrecerada a prop d'un esperó rocós, ens marca la proximitat del gravat (foto 16). L'estel pot ser encerclat dins d'una circumferència de 5 cm de diàmetre. Sembla que sobre la mateixa superfície i a tocar de l'estel es van realitzar intents de gravar-ne

Foto 16. Bordes de Montalarí.

Foto 17. Estel de Montalarí.

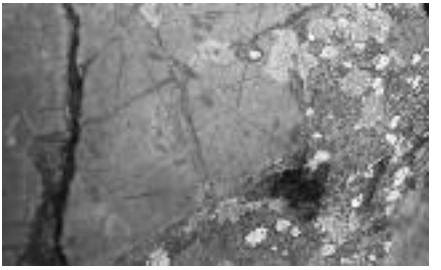

Foto 18. Gravat esquemàtic al Solà d'Arinsal. Aïllat dalt d'una roca

Foto 19. Estel gravat a la porta d'una Borda al Vilar de Canillo.

40. Canturri i Montanya, Pere. "Els gravats de les valls d'Andorra". A: *Grafits: 6.000 anys de llenguatge marginal*. Andorra la Vella: Ministeri de Turisme i Cultura, 1999, p. 56.

d'altres. Els trobem poc definits o molt erosionats (foto 17).

Cal destacar que la superfície pètria on es troba gravat l'estel és extraordinàriament polida i llisa, ja sigui perquè s'hi va realitzar un poliment artificial previ a la inscultura o perquè es va triar l'indret justament per les excepcionals característiques de la roca: duresa i superfície plana, fina i polida. No descartem una combinació de les dues circumstàncies: a un poliment natural previ i unes característiques *a priori* adients s'hi podia haver sumat un segon poliment preparatori artificial.

Ja hem comentat en parlar de l'estel del Tossal de Cava que aquest símbol requeria una especial habilitat en el dibuix i que realitzar-lo d'un sol traç amb una pedra de sílex podria haver demostrat la destresa del gravador, factor que reforçaria hipotèticament la utilitat *màgica* de la seva realització.

L'estel de Montalarí no sembla que tingui relació amb els altres gravats que es troben a la zona, ja que aquests es troben sobre lloses que antigament feien de coberta a les bordes de la zona, i tant l'estil, la temàtica i l'indret on es van realitzar com la morfologia d'uns i altres disten força d'assemblar-se entre si. Malgrat tot, no estem en disposició de descartar categòricament algun vincle potencial .

De petits conjunts de gravats totalment isolats i que no formen conjunt n'hem pogut veure al Solà d'Arinsal, on s'aprofiten petits afloraments rocosos prou polits per inscriure-hi algun dibuix esquemàtic de reduïdes dimensions (foto 18).

L'estel ha romàs en la nostra cultura i història com un símbol amb molts significats i interpretacions possibles i s'ha representat infinitament i de forma universal.

Foto 20. Estel gravat a la cort de cal Llarg de Prats.

Foto 21. Estel gravat a la porta d'una borda als cortals de Manyat (Sant Julià).

Foto 22. Estel gravat a la porta de cal Beig d'Aixirivall.

Foto 23. Animal fantàstic gravat a la porta de cal Beig d'Aixirivall.

Malgrat que no és objectiu d'aquest treball abordar un estudi semiòtic sobre aquest símbol, sí que podem dir que l'hem vist representat sovint en l'artesania dels pastors, que en definitiva són els continuadors, dins la seva tradició de musicadures, de molts símbols que tenen l'origen en signes prehistòrics. L'etnògraf Violant i Simorra ja ens va deixar una excel·lent comparació i relació dels signes prehistòrics amb les marques de propietat del bestiar, els amulets gravats sobre els collars dels ramats, els marcadors de pa i sobre la majoria d'estris i mobiliari de fusta.[41]

Adjuntem algunes de les fotografies d'estels que hem anat trobant gravats en portes de bordes i corts d'Andorra, moltes vegades fent de símbol profilàctic o d'amulet protector. Es òbvia en aquestes mostres la continuïtat d'un símbol a través dels temps. Tenim l'estel d'una borda al Vilar de Canillo (foto 19), un a la porta de la cort de cal Llarg de Prats (Canillo, foto 20), un a la porta d'una borda als cortals de Manyat (Sant Julià, foto 21) i un a la porta de la cort de cal Beig a Aixirivall (Sant Julià, foto 22). Adjuntem també per la seva raresa fotos del dibuix d'un animal fantàstic (?) vora l'estel de cal Beig (foto 23) i una espiral al costat de l'estel de cal Llarg (foto 24).

Finalment, trobeu reproduïda una mostra significativa d'estels en gravats rupestres d'Andorra (fotos 25, 26 i 27).

Cloenda

Just en el moment de tancar aquest treball vam descobrir un gravat en forma de

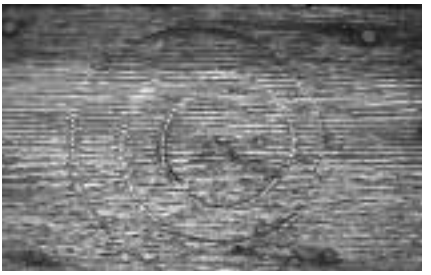

Foto 24. Espiral a la cort de cal Llarg de Prats

Foto 25. Petit estel del Lloser de Vila, just a sota del gravat fusiforme.

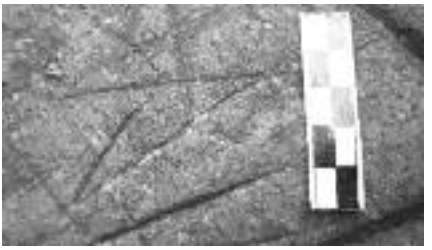

Foto 26. Estel representat al Roc de les Bruixes de Prats. Canillo.

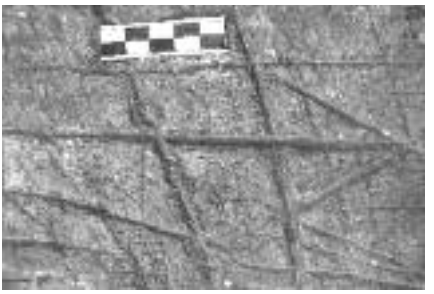

Foto 27. Estels del Roc de les Bruixes de Prats. Canillo

41. Violant i Simorra, R. "Posible origen y significado de los principales motivos decorativos y de los signos de propiedad usados por los pastores pirenaicos". A: *Obra oberta, 4.* Sant Adrià del Besòs: Editorial Altafulla, 1981, p. 283-376. (Col·lecció El Pedrís, número 9)

Foto 28. Cúpula trobada al costat de les Bordes d'en Casals, a Arcavell, prop de Juberri.

Foto 29. Cúpula de Sant Joan de Caselles.

cúpula gravat en un esperó rocós al costat de les Bordes d'en Casals, al terme d'Arcavell (Alt Urgell). L'indret és just a tocar de la frontera andorrana, molt a la vora de Juberri (ja en territori andorrà, foto 28). Creiem adequat incloure'n fotografia i menció del seu descobriment inèdit en aquest treball atesa la seva similitud amb els gravats del Roc de les Bruixes d'Andorra la Vella (avui desapareguts), els de Segudet i els de Sant Joan de Caselles, a Canillo (foto 29).

PAPERS DE RECERCA HISTÒRICA, **5**: 26-40 (2008)
Societat Andorrana de Ciències, Andorra
DOI: 10.2436/20.0110.03.2

Societat Andorrana de Ciències

Hi hagueren megàlits a Andorra?

David Gàlvez i Casellas*

Català

Hi hagueren megàlits a Andorra?

Aquest treball intenta una posada en situació dels perquès de l'aparent absència de megàlits en terres andorranes. S'hi estudien els antecedents publicats quant a megalitisme en territori andorrà. S'ofereix igualment una llista breument comentada de possibles megàlits inèdits o parcialment inèdits que caldria que els experts investiguessin. S'intenta donar resposta a la pregunta plantejada en la introducció del treball sobre les raons de la manca de megàlits a Andorra. Finalment, es proposen línies d'investigació i s'apunta la possibilitat que es recuperin megàlits o el record que encara se'n guarda mitjançant la difusió del que en sabem.

Castellano

¿Hubieron megalitos en Andorra?

Este trabajo intenta establecer la situación de los porqués de la aparente ausencia de megalitos en tierras andorranas. Se estudian los antecedentes publicados. Se presenta igualmente una lista brevemente comentada de los posibles megalitos inéditos o parcialmente inéditos, que haría falta que los expertos investigasen. Se avanza una respuesta a la pregunta planteada en la introducción del trabajo sobre los motivos de la falta de megalitos a Andorra. Finalmente, se proponen líneas de investigación y se apunta la posibilidad que se recuperen megalitos o el recuerdo mediante la difusión de lo que sabemos.

Français

Y a t- il eu des mégalithes en Andorre?

Ce travail essaie d'élucider pour quelles raisons il y a, à ce qu'il parait, une absence totale de mégalithes en Andorre. On s'intéresse aux travaux déjà publier à propos du mégalithisme andorran. On propose de même une mince liste commentée de mégalithes partiellement ou tout à fait inédits qu'il faudrait que les experts révisent. On essaye de répondre à la question qui est posée lors de l'introduction de la recherche à propos des raisons de l'absence de mégalithes en Andorre.

Pour clore, on propose certaines lignes de recherches et on insinue la possibilité de récupérer quelques mégalithes où en tout cas d'en conserver le souvenir que l'on en a moyennant la diffusion des données dont on dispose.

* David Gàlvez i Casellas, llicenciat en filologia anglesa (Universitat de Barcelona). *Master of Arts* en cultura i literatura nord-americanes (Universitat de Keele). *Certificate of Graduate Studies* en literatura hispanoamericana (Universitat de Cambridge).
galvezcasellas@gmail.com

Introducció: temptejos inicials

La pregunta del títol pot semblar òbvia. De fet, molts se l'han d'haver plantejada. Si les comarques veïnes són riques sobretot en dòlmens, per què no se'n coneixen a Andorra? A tocar d'aquí es localitzen nombrosos bastiments megalítics sota denominacions diverses: dòlmens, menhirs o cromlecs, en llenguatge tècnic, també coneguts més popularment com *cabanes de moro*, *arques*, *cases* (*encantades*), *pedres fites*, *pedres cabanes* o *pedres dretes*. Si prenem un mapa, veurem que n'estem literalment rodejats. Hi ha megàlits a l'Alt Urgell,[1] als Pallars,[2] a la Cerdanya,[3] a l'Ariège i a l'Alta Cerdanya.[4] Algú sabria dir, en canvi, el nom i la ubicació d'algun menhir o dolmen andorrà? L'escassetat o fins i tot absència de respostes afirmatives es fa estranya. Si deixem de banda les cistes megalítiques de la Feixa del Moro (Juberri) i la Tomba de Segudet, a Andorra no es té constància correctament documentada de megàlits. En els dos casos esmentats som davant de caixes funeràries soterrades, fetes de lloses o pedres de grandària moderada i ben situades cronològicament en el neolític (neolític mitjà-recent, en el cas de Juberri, entre el 3300 i el 3000 aC).

Una de les cistes de la Feixa del Moro a Juberri. Foto: David Gálvez.

1. Vegeu, per exemple, els mapes proporcionats per Villaró, A.; Campillo, X. a "L'inventari megalític del programa Pirineus. Una proposta d'actuació sobre el patrimoni". *Butlletí del Comitè Andorrà de Ciències Històriques*, 3, Andorra la Vella: 1990, p. 9-21. I Jiménez Zamora, J., *La imagen de los espacios de alta montaña en la prehistoria: El caso de los Pirineos Catalanes Occidentales*. Barcelona: Departament de Prehistòria, Universitat Autònoma de Barcelona, 2006.
2. Jiménez Zamora, J. *La imagen de los espacios de alta montaña en la prehistoria.*
3. Mañé, A.; Vidal, L.; Vila, C. *Guia dels monuments megalítics de la Cerdanya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
4. Mañé, A.; Vidal, L.; Vila, C. *Guia dels monuments megalítics de la Cerdanya*.

Estat de la qüestió: què s'ha publicat sobre l'assumpte?

Ja el 1993 Manuel Anglada havia plantejat a *Arrels d'Andorra*[5] la necessitat d'investigar tant el que se sabia com el que se sospitava sobre megalitisme a Andorra. Val a dir que no se'n sabia pràcticament res:

> "De restes materials de megàlits dintre l'àrea actual d'Andorra n'hi ha ben poques. Que en tinguem coneixença, l'inventari comprèn una pedra dreta (menhir, sens dubte) que s'havia conservat com a inscultura de Sant Cristòfol, situat entre Ansalonga i la Cortinada, prop del cementiri d'aquest quart. Fa tretze o catorze anys [això és, comptant enrere des de la data de publicació, pels volts del 1979 o 1980] que desaparegué misteriosament el darrer testimoni material del megalitisme andorrà."[6]

Anglada adscriu taxativament el monòlit a la categoria de menhir prehistòric. Pere Canturri també l'havia tipificat el 1968 com a pedra dreta.[7]

La Ventureta Coma, d'Ansalonga, a qui vàrem llegir el text, ens va advertir que Anglada no ubicava la pedra amb prou precisió, que en cap cas no havia estat "prop del cementiri", sinó a la terra del Cintet –o de cal Cintet?–, i més concretament en un indret anomenat Camp del Ceró, "al cap de la paret." El probable menhir havia estat ben plantat, diríem que mig soterrat, com demostren la imatge reproduïda a *Andorra gràfica (1888-1993)* de Joan Burgués i Martisella[8] o la que mostrem més avall, extreta del llibre de Ricard Fiter *Un andorrà lluny del poble*. Ens varen explicar que "quan van fer la carretera" el monòlit passà a jaure indecorosament a terra, en un veral. La versió oral és confirmada per les imatges d'*Escrit amb llum*, el llibre de fotografies de Josep i Valentí Claverol.[9] Retrobem una altra d'aquestes imatges de Valentí Claverol al llibre *Andorran Memories*, on a més podem llegir: "*Resting at the side of a footpath in 1950 was a monolith that later mysteriously disappeared. The image, perhaps of Saint Cristopher, was an addition to an ancient menhir.*"[10] En l'actualitat només sabem que el dia que se'l van endur, va perdre's de vista del gran públic, no sabem si definitivament, una de les darreres possibles mostres d'art megalític del nostre país.[11]

Temps enrere ens havíem plantejat la remota possibilitat que aquest monòlit no

---

5. Anglada, M. *Arrels d'Andorra: Prehistòria d'Andorra a través dels noms de lloc*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1993, p. 93-103.

6. Anglada, M. *Arrels d'Andorra*, p. 93.

7. Canturri, P. "La vida prehistòrica a les nostres valls". *Anuari-Guia Turístic i Comercial del Principat d'Andorra*. Sant Julià de Lòria: Publicitat Andogràfica, 1968, 9 pàgines sense numerar.

8. Burgués i Martisella, J. *Andorra gràfica (1888-1993)*. Lleida: Pagès Editors, 1993, p. 93.

9. Claverol, J.; Claverol, V.; Canturri, P. *Escrit amb llum: fotografies de Josep i Valentí Claverol (Andorra 1902-1967)*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1998. [Fotografies de Josep i Valentí Claverol i text de Pere Canturri]

10. Literalment: "Reposant en un veral d'un caminol el 1950 hi havia un monòlit que després va desaparèixer misteriosament. La imatge, potser de Sant Cristòfol, era un afegit a l'antic menhir."

11. La mateixa informant ens explica que també van robar la creu del Duedra. No sé pas si no es tracta del monòlit (molt més estilitzat que el de Sant Cristòfol) retratat a *Escrit amb llum*, p. 117 i probablement descrit erròniament al peu de foto com a "Monòlit de la Cortinada". El més curiós de la foto on apareix aquesta suposada fita de terme és la llosa sobre la qual està clavada, que recorda força les tapes dels dòlmens catalans. Aquest mateix objecte apareix a la vora d'Esteve Albert al catàleg de l'exposició *Passeig per la memòria (1930-1960): Josep Alsina i Martí, fotògraf*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1988, pàgina sense numerar.

tingués un origen prehistòric, atesa l'absència de dades més enllà de les afirmacions d'Anglada i de Canturri. Ara estem més segurs de la certesa d'aquestes afirmacions per l'indici indirecte que representa la figura insculpida de Sant Cristòfol. Un roc d'aquest tipus, de mides més aviat reduïdes, tant podia haver romàs sempre al mateix lloc com haver estat replantat d'algun altre. En principi, la pedra dreta podria haver servit com a marca de pas associada a la transhumància o haver representat una fita, per assenyalar un límit. La hipòtesi de David Mas[13] sobre aquesta mena de menhirs situats vora camins ens sembla molt més raonable encara: suposaven amulets o proteccions per als caminants, senyals de bons auspicis.

La pedra de la Cortinada quan encara era dreta. Autor desconegut.[12]

Aquí seria on entraria en joc la figura que en algun moment va ser gravada damunt la pedra de la Cortinada: una inscultura de Sant Cristòfol duent el nen Jesús a coll. La imatge representa la llegenda del gegant que carrega un fràgil infant damunt les espatlles i l'ajuda a travessar un riu. La criatura comença a pesar cada cop més, fins al punt que al forçut li costa molts esforços arribar a l'altra ribera. El nen resulta Jesús, amb la qual cosa la càrrega sobreportada representa tot el pes del món. D'aquí deriva el nom que li serà assignat al sant: Χριστόφορος (*Cristóforos*), *el portador de Crist*. Antany, la figura d'aquest sant era representada a les portes de moltes ciutats: la creença deia que qui la mirava quedava lliure de perill per tota la jornada. Aquesta idea perviu en les medalles de Sant Cristòfol que alguns conductors duen al cotxe com a protecció contra els accidents de trànsit.

Tot això no va en contra de l'origen de la pedra com a menhir. Ans al contrari: com sabem, sovint es reaprofitaven materials prehistòrics per a usos relatius al culte cristià. Com és sabut, s'han erigit temples o senyals cristians a la vora o fins i tot al damunt d'antics temples o senyals pagans, de vegades per contrarestar el que s'interpretava com a indicis de bruixeria, màgia o presència del diable.[14] En aquests casos es

12. Fiter, R. *Un andorrà lluny del poble.* Sant Julià de Lòria: Edicions Andorranes, 1967, pàgina sense numerar.

13. David Mas i Canalís és llicenciat en geografia i història per la Universitat de Barcelona. Ha publicat *La casa andorrana tradicional* (Andorra la Vella: Govern d'Andorra,1989), *La casa a Andorra: dues històries de família* (juntament amb De la Parte, I. Barcelona: Altafulla, 2000), *Oficis i indústries d'Andorra* (Barcelona: Altafulla, 1998), així com nombrosíssims estudis dedicats a prehistòria, història i etnologia d'Andorra.

14. Fàbrega, A. *Llegendes de ponts, dòlmens i menhirs a Catalunya: Itineraris.* Sant Vicenç de Castellet: El Farell Edicions, 2000, p. 109. "Quasi segur que tots els menhirs de Catalunya havien tingut una creu plantada al seu cim, fos per santificar-

destruïa a manera d'antídot. En altres instàncies, simplement s'aprofitaven el lloc de culte o els materials i s'eliminaven en el procés traces precedents, sense cap més intenció.[15] Proposem, seguint Mas, que aquest darrer seria el cas aquí: es perpetua un ús profilàctic antic sota una nova simbologia.

Això pel que fa al que se sabia oficialment. Ara bé, què se sospitava sobre megalitisme a Andorra quan Anglada va escriure el seu llibre? Doncs se'n tenien pistes toponímiques, no sempre fiables, sumades a un grapat de rumors i tradicions populars.[17] El que caldria ara és aprofundir en l'estudi d'aquestes pistes i posar-les en un contacte coherent per veure si menen a alguna conclusió.

Creu a la placeta de Santa Anna, a Escaldes (1916). Foto: Josep Salvany i Blanch (Biblioteca de Catalunya).[16]

Existia també una menció prèvia de Canturri que, atesa la manca de documentació gràfica i de buit bibliogràfic, incorporem al nostre treball, no tant com una dada contrastada, sinó tan sols com una via d'investigació més (vegeu l'ítem 1 del següent apartat).

Per la nostra banda, hem anat reunint informació sobre diversos megàlits potencials més, dels quals hem de parlar breument tot seguit. Valdrà la pena fer-ne un esborrany, malgrat que alguns d'aquests monuments resultin no ser el que semblaven inicialment i d'altres no sabem del cert ni si són ni si mai han estat.

---

los, fos per allunyar-ne els mals esperits, o les dues coses alhora. Ara ja no en queda cap, de creu, segurament perquè en una o altra de les rauxes anticlericals del país foren aterrats i les creus destruïdes. Realment, les creus es destruïen per motius religiosos, però els seus suports, els menhirs, s'aterraren per un bon zel cristià. Tot i això, en diversos casos tenim notícies que havien sostingut creus. Ja hem fet esment de la Pedra Llarga de Sant Hilari Sacalm. De la Pedra Dreta del Grau (Lluçanès) tenim l'anotació del 1917 en una foto de Josep Salvany que diu: *Creu i menhir 1775. Prats de Lluçanès*. No s'hi veu cap creu, però el menhir duia inscrita la data 1775 (o potser 1773), tot i que actualment ja no és visible. Segurament es gravà quan s'hi posà la creu. La Pedra de les Goges de Vallvanera també du la inscripció 1707 gravada amb una petita creu. I sembla que també fou coronat amb una creu en aquella data."

15. En aquesta línia (i seguint amb el que explica Fàbrega en la nota precedent), s'especula de vegades amb el fet que certes bases pètries de creus de terme podrien haver estat originàriament menhirs prehistòrics retreballats. Si bé no és impossible que una pedra dreta (amb funcions de marcar un indret i/o relatives a cultes de la fertilitat) acabés sent reconvertida en un senyal cristià, tampoc no és gens fàcil de demostrar. La idea genèrica fóra que per eliminar traces de l'origen pagà d'aquestes creus es rebaixava l'aparença basta del roc fins a fer-ne un basament més fi i lliure de *sospites*. Tot això, que comentem a tall de generalitat, és impossible de concretar en els casos de creus conegudes a Andorra.

16. Fitxa de la foto a la Biblioteca de Catalunya: *Títol: Creu a la plaça. Matèria: Escaldes d'Andorra; Andorra; Creus de terme; Places. Creador: Salvany i Blanch, Josep, 1866-1929. Editor: Biblioteca de Catalunya. Data de publicació: 2006. Data del document original: 1916. Tipus de recurs: Imatge. Format: Imatge/jpg. Font: Placa de vidre estereoscòpica, 6x13 cm. Fons Salvany SaP_314_11. Gestió dels drets: Còpia permesa amb finalitat d'estudi o recerca, citant la font "Biblioteca de Catalunya"*.

17. Vegeu les explicacions i hipòtesis d'Anglada a *Arrels d'Andorra*, p. 93-103.

Possibles megàlits inèdits o parcialment inèdits

Com que ja hem comentat algun detall referent al monòlit de la Cortinada, passarem revista, de manera extremament resumida, a uns quants possibles megàlits més situats en territori andorrà:

Primer. Dolmen o paradolmen d'Encamp. El primer que hi fa referència és Pere Canturri i Montanya, qui en un article del 1968 escriu: "També és descobrí llavors [1962] el dolmen d'Encamp, a les roques de Lanyó."[18] Manuel Anglada simplement repeteix la dada.[19] No he sabut ubicar el lloc exacte a què es refereixen: no trobo constància de les roques de Lanyó. Només he pogut localitzar el topònim Terres de l'Anyó (Butlletí Oficial del Principat d'Andorra, núm. 81, any 16, d'1/12/2004), usat aparentment com a sinònim de Terres de la Canal. En consultar els tècnics de Patrimoni Cultural d'Andorra sobre aquest dolmen m'informen que potser hi hagué una cova de l'Anyó i uns gravats de l'Anyó. Semblaria que la zona correspon ara a alguna de les rotondes d'accés a Encamp. En una de les primeres converses sobre megalitisme a Andorra –i sense que nosaltres mai li mencionéssim el dolmen de les roques de Lanyó–, Henri Dumont ens explicà que sabia d'un dolmen a Encamp que va ser destruït per fer una rotonda, prop de les instal·lacions de Ràdio Andorra. D'acord amb el seu testimoni, 1) estava "a la selva", és a dir, emboscat; 2) es tractava sense cap mena de dubte d'un megàlit; i, 3) podia ser vist des del vessant de muntanya oposat, des del poble de Vila. Inicialment Dumont va informar que tenia fotografies del dolmen, les quals no va poder ubicar. No perdem l'esperança. Mentrestant, perdura el misteri.

Segon. Durant la realització d'una sèrie de fotos dels gravats de la roca que hi ha a la vora del cementiri d'Ordino, a la Terra de la Mola, vàrem encetar conversa amb un jove que ens va informar d'un dolmen prop del seu poble, Sornàs. Mai no n'havíem sentit ni llegit res. Vàrem parlar-ne amb Jordi Casamajor,[20] qui tampoc no en sabia res. En comentar la pista amb els tècnics de Patrimoni Cultural d'Andorra, un va creure saber de què parlàvem. Va informar-nos que malgrat la bellesa de l'indret i dels rocs, el suposat dolmen no era res més que una "casualitat geològica."

Tercer. També teníem notícia d'un rumor que circulava per Sant Julià: algú, ja fa bastants anys, s'hauria endut un monòlit de mides reduïdes de Bississarri. Penedit, l'hauria acabat retornant. En aquest cas pensem que es barregen històries diverses. Depenent de la versió o l'informador, la devolució es féu davant de l'església parroquial o de Patrimoni Cultural d'Andorra a Aixovall. Quan expliquem la teòrica llegenda urbana, els tècnics d'aquesta darrera institució pensen que devem estar parlant d'una

18. Canturri, P. "La vida prehistòrica a les nostres valls", pàgina no numerada.

19. Anglada, M. *Andorra: Nació pirinenca.* Andorra la Vella: Edicions Filfon, 1983, p. 28.

20. Jordi Casamajor és un gran coneixedor dels dòlmens i gravats rupestres de l'Alt Urgell, la Cerdanya, l'Alta Cerdanya, els Pallars i Andorra. Ha descobert importants gravats rupestres a l'Alt Urgell (a Cava, Arcavell i Castellbò) i algun d'aïllat a Andorra. Vegeu els textos de Casamajor a *Cadí-Pedraforca* (núm. 2, primavera-estiu, p. 7-8 i núm. 4, en premsa), així com l'extens article "Els gravats rupestres del Tossal de Cava (Alt Urgell) i un estel solitari a Montalarí (Encamp)" en aquest número de *Papers de recerca històrica.* Vegeu el seu excel·lent fotoblog de gravats a l'adreça *http://jordicasamajor.nirudia.com*.

estela funerària que, efectivament, coneixen. No arribo a aclarir si es tracta de material prehistòric o no. Quan explico la història a mossèn Dídac Martín, de Sant Julià, manifesta no saber-ne absolutament res.

Quart. Una altra de les pistes sobre les quals ens va posar Dumont fou un dolmen que ubicava a l'entrada de Canillo tot pujant d'Encamp, a l'altra banda de riu de la zona de Racons, a la vora d'un camp de tabac. En visitar l'indret, vàrem localitzar les pedres a què es referia, malgrat no ser capaços de determinar si realment els rocs són alguna cosa més que una altra curiosa *casualitat geològica*. Alguna de les grans lloses que es troben prop de la roca més gran certament podrien ser part de la coberta o els ortostrats d'un potencial dolmen. Amb tot, vàrem ser totalment incapaços d'arribar a cap conclusió inequívoca. Un home que feinejava en un hort d'allí a la vora va explicar-nos que al camp mencionat "sempre hi sortien ossos". Aquest testimoni coincideix plenament amb allò que un altre informant havia dit a Dumont: que el lloc havia estat un cementiri. Potser valdria la pena que els tècnics ho investiguessin més aprofundidament.

Cinquè. El mateix informador ens parla d'un altre megàlit teòricament ubicat a Canillo. D'acord amb la seva informació es troba tot pujant d'Encamp, prenent la desviació a la dreta en alguna de les dues rotondes i molt fàcil de veure a simple vista. Malgrat les nostres reincidents visites a la zona, no hem sabut mai esbrinar a quins rocs de quin puig es podia estar referint Dumont. Consignem la dada aquí per si algú pogués orientar-nos millor en la investigació.

Sisè. Hi ha una hipòtesi, que mai no he vist publicada enlloc, que diu que el roc conegut com el Roc de l'Home Dret, a la zona d'Incles, podria ser un menhir. Hi ha qui assegura que no n'hi ha cap dubte. Aquests informadors arriben a apel·lar a opinions d'experts forans. Al nostre entendre, si bé l'assumpte està per confirmar, té força números en contra. L'única imatge que conec del Roc de l'Home va ser jutjada per la geòloga Anna Tallada, amb totes les reserves d'un judici no presencial, com "gairebé amb tota probabilitat una formació natural curiosa". Cal realitzar una visita al roc i que els tècnics es pronunciïn.

Setè. Passem ara a un altre dels testimonis aportats per Dumont, que explica que hi hauria hagut una pedra gravada –sembla que part d'un dolmen– que algú que encara creia en les llegendes de tresors associats als megàlits[21] hauria volat fa anys amb explosius. Sembla que la pedra estava emplaçada a l'aparcament de les pistes d'esquí de Grau Roig i que hauria quedat totalment esmicolada arran de l'explosió.

---

21. Fàbrega, A. *Llegendes de ponts, dòlmens i menhirs a Catalunya*, p. 83: "Encara durant els anys 1980, uns pagesos de Gargallà (Berguedà) confessaven haver regirat les cambres d'alguns dòlmens de la regió buscant corones de rei. En moltes zones –especialment a l'Alt Urgell– la gent creia que els moros amagaven a les seves cabanes vedells d'or (*sic*) –res a veure amb el bíblic vedell d'or, d'on probablement prengué el nom per error–, una manera d'indicar que hi havia una pell de bou o de vedell plena de monedes d'or, amagada sota aquelles grans lloses. A inicis del segle xx s'explicava que certs forasters anaren a fer excavacions a la vora d'Organyà, on trobaren un velló ple de favons. Un dels obrers se n'omplí les butxaques d'amagat, i un cop a casa els trobà convertits en petites monedes d'or. Aquesta llegenda evoca la que va portar a la destrucció de la Fossa del Gegant de Núria [que era un altre dolmen]".

Dumont explica que Daniel Coll va sentir el soroll de la voladura des del llac dels Pessons i que hauria explicat que van arribar a caure a l'aigua petits fragments de roca. Altres porcions haurien aterrat al port d'Envalira. Llegenda urbana o bé realitat decorada?

Vuitè. Hi hauria també, segons informa Dumont, un dolmen "ensorrat" (dedueixo que vol dir caigut a terra) entre els llacs de Cabana Sorda i Enrodat. La zona és rica en llegendes, fet que atorga certa versemblança a la potencial ubicació. D'altra banda, el topònim *Cabana Sorda* vol dir, literalment, *dolmen ensorrat*".[22] Aquí hi ha dos fets interessants: 1) que Dumont ens informa d'una troballa física que ja havíem inferit a partir de claus purament filològiques i, 2) que abans de la seva confidència no havíem parlat a Dumont de les nostres deduccions. Ara caldrà ubicar primer el suposat megàlit i que després els entesos en confirmin o en desmenteixin l'autenticitat.

Novè. Toca parlar ara de la pedra dreta de la Serra o Serrat de l'Honor. Potser aquest topònim tan sonor sigui efecte de la llegenda carolíngia que planeja sobre l'indret[23] o potser l'assumpció de la llegenda vingui donada per la presència del menhir (tornem a la idea que al Pirineu la construcció dels megàlits sol ser assignada al diable, les bruixes, els gegants, els sarraïns, etcètera). El que sabem del cert en aquest cas és que, a banda de llegenda, existeix una prova documental de l'existència d'un menhir antigament emplaçat en aquest lloc. Pel que fa a la imatge, just a l'escapça del segle XX l'editor Py-Oliver –no estem segurs que no es tracti d'un fotògraf i editor alhora– va realitzar un reportatge per a una sèrie de dotze postals publicades el 1900 a Perpinyà. I la fortuna va fer que, entre d'altres curiositats i paisatges, immortalitzés també aquest megàlit. Al número 4 de *Papers de recerca històrica*, de la Societat Andorrana de Ciències, es reprodueix la imatge de la pedra dreta de dimensions força colossals, segons es pot deduir.[24] La sèrie havia estat publicada prèviament en un catàleg de la filatèlia andorrana Forma. A la postal que ens interessa, la identificació del lloc és lleugerament diferent del topònim que coneixem a l'actualitat. S'hi pot llegir "Lo Serrat del Honor".

Com en el cas de l'altre probable menhir conegut a Andorra, el de la Cortinada, aquí també trobem associada a l'indret la figura de Sant Cristòfol. Prop de l'antic emplaçament del menhir hi ha l'esglesiola de Sant Cristòfol d'Anyós. Així, guanya versemblança la teoria de Mas, que els menhirs de vora els senders haurien tingut una funció de protecció als caminants. El nostre parer és que aquesta funció s'hauria transmès més endavant a les successives modificacions patides pels menhirs de vora dels

22. COROMINES, J. *Estudis de toponímia catalana*. Barcelona: Editorial Barcino, 1970), p. 24, vol. II: "És sabut que [...] *sord* aplicat a un edifici és 'enderrocat'."

23. Vegeu PUIG I SALARICH, J. *Les llegendes d'Andorra*. Andorra la Vella: Edicions Andorranes, 1966, p. 27-28. També VIDAL I GUITART, J. M. narra la batalla a *Història d'Andorra*. Andorra la Vella: Editorial Antalbe, 1984, aquest cop com a fet històric provat.

24. *Papers de recerca històrica*, número 4, maig de 2007, secció "Aportacions", p. 168. La sèrie completa va ser reproduïda inicialment per Filatèlia Forma d'Andorra la Vella al seu 28. *Catàleg de postals antigues d'Andorra* (2n recull, ítem 006, pàgina sense numerar).

La serra de l'Honor. Foto: Py Oliver.

camins. D'aquesta manera, les antigues creus de vora dels camins, sovint mal anomenades *creus de terme*, podrien haver tingut un origen megalític.

Voldríem consignar un altre detall relacionat amb el topònim Serrat de l'Honor. Suposem que inicialment allí hi havia hagut un megàlit i més tard s'hi va superposar una llegenda carolíngia. Per cert, en algunes versions no és pas Carlemany qui reconquereix el puig de mans dels alarbs, sinó Lluís el Pietós. Jordi Casamajor ens crida l'atenció sobre un nexe entre el topònim Serra o Serrat de l'Honor i el nom de lloc l'Honor de Conorbau, on trobem un famós dolmen. ¿I si aquest *honor* no es referís a la manifestació de valor a la qual apel·la el cacic cristià de la llegenda sinó que resulta que seria un esment a un megàlit? N'hem investigat diverses variants gràfiques: *l'honor*, *l'onor*, *lonor*, *lo nor*, etcètera. En cap cas no hem trobat informació etimològica que confirmi aquesta idea. En canvi, en contra d'aquesta possibilitat sí que hem trobat el significat *immoble o finca, tant rústica com urbana*[25], que podria aplicar-se al topònim l'Honor de Conorbau.

En la primera conversa sobre megalitisme a Andorra que vàrem mantenir amb Dumont, ja ens va advertir de la presència pretèrita d'aquesta pedra dreta. Fou després d'aquest avís que vàrem topar amb la reproducció de la postal dels editors Py-Oliver de Perpinyà. Aquesta és una de les poques aportacions clares, fidedignes i provades de la presència d'un megàlit en territori andorrà que podem fer en aquest treball. Aportació que no hem vist mai formulada abans de manera explícita.

25. La definició continua: "Aquest ús, recollit als Usatges, a les Constitucions de Catalunya i en ordinacions i reculls consuetudinaris, ha perdurat en escriptures públiques i títols de propietat, i àdhuc en mencions de l'actual registre de la propietat, com a ròssec de les titulacions antigues."

En visita recent a la zona de la serra de l'Honor, vora el que possiblement fos l'antic camí ral que baixava de la Massana, vàrem localitzar un roc caigut la tipologia del qual el fa candidat potencial a ser la pedra que apareixia en la postal de Py-Oliver. Només això, candidat potencial. Els experts hauran d'emetre ara el seu veredicte tècnic.
Desè. I, per acabar, consignar que del possible menhir de Fra Miquel no n'havíem llegit ni sentit mai cap menció expressa fins que en vàrem descobrir la seva probable i imponent existència en una xilografia d'Eugène Sadoux titulada *Le Port de Fray Miquel* (ítem 43 del catàleg d'obres del llibre *Viatge de ploma i paper*).[26] La imatge fou publicada originalment el 1884 al volum III de l'obra *Les Pyrénées françaises* de Paul Perret.[27] Si sumem a la imatge les múltiples llegendes que associen el port de Fra

Probable pedra dreta al port de Framiquel. Gravat: Eugène Sadoux (Fons Biblioteca Nacional d'Andorra).

Miquel amb la bruixeria, sembla que pugui prendre cos una possibilitat. Dumont, en canvi, és del parer que aquesta mena de monòlit no havia de ser prehistòric i que més aviat devia fer funcions de senyal per tal que els viatgers s'orientessin en la boira i la neu. Ens va manifestar haver vist a la seva terra natal una sèrie de monòlits similars que marcaven el camí per seguir en un port de muntanya i que podien ser força *moderns*.

Una pregunta i uns quants intents de resposta

Ja ens hem demanat per què no es coneixen a penes megàlits a Andorra. Ara toca

26. AA. DD. *Viatge de ploma i paper: Il·lustracions gràfiques de l'Andorra del Segle XIX*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1996. (Catàleg de l'exposició)
27. PERRET, P. *Les Pyrénées françaises: L'Adour, la Garonne et le Pays de Foix*. París: Edit. Librairie H. Oudin, 1884. [La part que ens interessa més és "La Vallée d'Andorre", p. 434-456. Concretament, la xilografia d'Eugène Sadoux es troba a la p. 435.]

intentar donar alguna contesta. Millor, enumerarem unes quantes respostes que podrien no ser excloents:

Primera. Potser mai no hi havia hagut gaires megàlits. Si aquest fos el cas, retorna una de les preguntes que plantejàvem en l'apartat inicial: per què se n'han preservat tants en zones veïnes i en alçàries similars?

Segona. Una altra possibilitat fóra que molts encara no hagin estat trobats perquè estan situats en zones properes a antics camins de transhumància, gens transitats o coneguts avui en dia (aquí pensem més aviat en pedres dretes). La primera dificultat en aquest cas en fóra la localització. La segona, la realització de les tasques de prospecció arqueològica necessàries en cotes normalment molt altes. Aquestes prospeccions no són fàcils d'organitzar, ja que sovint s'ha de transportar una gran quantitat de material pesant a llocs de difícil accés. També hi ha la possibilitat que jaguin en zones emboscades on poden ser conegudes per caçadors o gent del territori, malgrat no haver estat identificades pels tècnics (aquí pensem més aviat en dòlmens).

Tercera. Un altre cop volem fer-nos ressò d'una opinió de Mas. Ens planteja que els pobladors que construïen megàlits del tipus dolmènic no haurien habitat de forma permanent en territori andorrà, sinó que probablement hi arribaven en transhumància a l'estiu per accedir a les pastures altes. Així, hi estarien de pas, lluny dels seus poblaments. Seguint amb la hipòtesi, no haurien tingut per costum enterrar els seus morts lluny de casa. Se suposa, a més, que la major mortaldat es produïa a la temporada d'hivern, el moment més difícil d'encarar per les persones malaltes, velles o més dèbils en cultures primitives, no pas a l'estiu. Això, sumat al fet que els individus que feien la transhumància devien ser els més joves i sans, restaria possibilitats a la proliferació d'enterraments megalítics múltiples en el nostre territori.

Quarta. Més possibilitats: sí que hi havia hagut megàlits a Andorra, però o bé l'acció de l'home o de la climatologia extrema de les nostres contrades els han deteriorat, destruït o soterrat, cosa que n'ha dificultat la ubicació present. I amb l'acció de l'home podem estar parlant de la construcció de superfícies comercials, carreteres, rotondes, etcètera. Com saber si en un veral d'un camí ral antic no hi havia una pedra dreta, més tard caiguda i ara soterrada pel traçat de la carretera de torn? Amb l'acció de l'home, també podem estar parlant de la voluntària transformació, apropiació o eliminació dels símbols pagans per part de l'església catòlica, com hem comentat més amunt (entre d'altres procediments, semblen prou documentats arreu d'Europa: instal·lació de creus de terme cristianes damunt de tapes de dolmen, erecció de capelles en indrets on hi havia dòlmens, destrucció o eliminació de menhirs,[28] estilització o alteració de pedres dretes que passen a ser bases de columnes, etcètera).

---

28. Fàbrega. A. *Llegendes de ponts, dòlmens i menhirs a Catalunya*, p. 108-109. "Així doncs, si per una banda algunes creences populars tendien a conservar els megàlits, per l'altra l'església era ben conscient del seu caràcter pagà. Per tant, o bé els santificava o bé els destruïa. Un antic decret catòlic deia que en llocs remots i al mig de frondosos boscos hi havia dretes certes pedres que la gent adorava i que calia aterrar i destruir o enterrar. [...] Hi havia una variant més modesta, de cristianitzar indrets pagans, que consistia a gravar una creu sobre alguna de les lloses del dolmen o bé plantar una creu de ferro o de pedra al capdamunt d'un menhir." (continua a la pàgina següent)

Més hipòtesis i línies d'investigació

Hi hauria, segons el nostre parer, múltiples vestigis i pistes per a l'eventual ubicació o documentació de megàlits en territori andorrà que podem utilitzar acumulativament. Vies de treball que estem tirant endavant:

Primera. Investigació de la toponímia d'Andorra al detall. Cal fer recerca aprofundida de noms específics de l'estil de Marrades del Bruig (potser originalment *bruix*, masculí de *bruixa*), alt del Griu (entengui's *grifó*), bony de les Neres (interpreti's que *negres* podia referir-se a *bruixes*), solana de Llimois (sinònim popular de *dimonis*), collet de l'Infern, clot del Diable, pic de Noé, roc de la Senyoreta, roc del Rellotge i moltíssims altres. En genèric, cal fixar-se bé en topònims que parlin d'éssers mitològics o fets sobrenaturals i màgics o bé que es referixin o continguin paraules com ara *cabana* (com, per exemple, la ja mencionada Cabana Sorda, la Cabaneta, la Cabanella, la Cabanota o Cabanelles), *pedra* o *pera* (Perafita, Peracaus, canal de la Pera o canal de Pedra Plana), *arca* (solà d'Arcavell), *casa* (Casamanya o Sant Joan de Caselles) i altres que designen popularment els dòlmens i menhirs, malgrat que aquestes pistes per si soles no siguin suficients.

Segona. També és un gran què si a aquest topònim petrificat revelador hi podem associar testimonis directes o indirectes que indiquin la presència de quelcom semblant a un megàlit.

Tercera. Igualment, en el cas d'Andorra (com en general a tot el Pirineu i zones limítrofes), ajuden força les llegendes populars que relacionin el topònim amb bruixes, màgia, sarraïns, tresors, goges… Cal tenir molt present, però, que una llegenda –com un topònim– no és res més que una indicació. Així, continuarem estudiant totes les variants conegudes de les llegendes associades als topònims potencialment indicatius. Una anella que es torna d'or la nit de Sant Joan a Fontargent. El topònim Querfès (*roc partit*) documentat com a vinculat a Engolasters, qui sap si en referència a un antic megàlit, prop del llac on hi ha tradició de balls de bruixes, una llegenda de l'enfonsament d'un poble i no massa lluny d'on es va localitzar l'any 1929 una espectacular destral neolítica.[29] Llegenda de fets sobrenaturals prop de Bississarri, amb diversos noms indicatius: torrent de Llimois o barranc de l'Infern. Dames protectores i sarraïns a la Senyoreta. Desenterrament o troballa de tresors a Sant Joan de Caselles, el bony de les Neres, el castell dels Moros, la balma del Llunsi, etcètera.

Casamajor, J. "Els gravats rupestres del Tossal de Cava (Alt Urgell) i un estel solitari a Montalarí (Encamp)". [En aquest número de *Papers de recerca històrica*]: "En època visigòtica l'església catòlica, conscient i amoïnada pel culte i adoració a la natura que segueix professant molta part del poble, ja fa palesa aquesta preocupació al concili de Toledo, del segle VII, on es prohibeix practicar cap tipus de culte ni adoració a les fonts, arbres i pedres. A partir del segle XV ja es responsabilitza els sacerdots i bisbes del fet de dirigir cap als dogmes cristians tot el reducte encara existent d'aquests *idòlatres* i adoradors de les pedres i cultes antics." [L'autor cita Aliaga, S.; Mercadal, O.; Solé, L.; Solé, M. "La roca Basseda" A: *Ceretània: Quaderns d'estudis cerdans*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 2001, p. 177-190).]

29. Vidal i Guitart, J. M. en consigna la fotografia i detalls valuosíssims a Història d'Andorra. En l'etiqueta adherida a la destral, trobada per Josep Maria Vives el 22 de juliol de 1929, s'hi pot llegir: "clavada al mig d'un corriol que va d'Encamp al Estany d'Angulastés". La làmina està situada entre les pàgines 16 i 17 i al verso hi diu: "Destral neolítica / Mides: llargada, cm. 24; amplada, cm. 6; gruix, cm. 3. / Museu d'Història Natural / Col·legi del Sagrat Cor de Jesús / Carrer de Casp, 25 / Barcelona / Atenció del Pare Ignasi Salat i Suñé, Rector".

Quarta. Un altre gran indicador, aquest sí que força fiable, és el de les mostres iconogràfiques, com ara gravats, xilografies o dibuixos, on es puguin veure o intuir monuments megalítics. Sempre és possible que l'artista hi afegís detalls, però també que copiés amb fidelitat màxima de la realitat (vegeu el que hem comentat més amunt del cas del potencial menhir de Fra Miquel).

És clar que la millor de les garanties és una fotografia d'època, sobretot quan es pot comprovar que no ha estat manipulada. Un bon exemple d'això últim són les fotos del monòlit de la Cortinada o la de la serra de l'Honor, de les quals ja hem parlat anteriorment.

Cinquena. Cal considerar també els gravats rupestres prehistòrics documentats. Sovint la situació d'aquests gravats pot proporcionar noves pistes[30], que unides als topònims i les llegendes ens indiquin possibles emplaçaments de megàlits. Així, continuem estudiant els gravats coneguts[31] i cercant-ne de no divulgats.

Pel que fa a la troballa de material lític aïllat (principalment destrals neolítiques, conegudes popularment com a *pedres de llamp*), cal ser conscients que no aporta dades especialment pertinents, ja que 1) es tracta de peces força ubiqües, trobables en superfície i fàcilment transportables, i 2) sovint queden circumscrites a l'àmbit privat (qui en troba, sol quedar-se-les), circumstàncies que fan dificultós un estudi complet i per tant rellevant.

Suma de les vies d'investigació prèviament citades. A manca de fotos, és clar, la millor combinació és un cúmul dels elements mencionats més amunt. Així, en la

30. Ho expliquen perfectament Carreras, E.; Bofarull, B.; Gay, P.; Tarrús, J. "Inscultures i territoris dolmènics a l'Alt Empordà". A: *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, Vol. XXXVI, 1996-97, Girona, 1997, p. 197-211: "[...]quan se situen sobre un mapa detallat (1:10.000, per exemple) els monuments funeraris i les roques amb gravats aïllades, apareixen sovint espais interns, aptes per a hàbitats sedentaris (valls, altiplans, replans de muntanya, etcètera), que queden resseguits pels dòlmens i per les inscultures prehistòriques. D'aquesta manera, moltes de les roques amb gravats, que semblaven aïllades i sense un context, prenen ara un nou sentit que les revaloritza com a elements a tenir molt en compte dins de l'estudi dels antics territoris megalítics de l'Alt Empordà. [...] Cal esmentar, abans de començar, que la cronologia prehistòrica dels gravats sobre dòlmens, menhirs i roques, essencialment cassoletes i reguerons, acompanyats a vegades per signes antropomòrfics (braços en arc i cames en angle, cruciformes diversos, signes en phi), cercles simples o amb radis, angles, reticulats i línies, que poden arribar a formar motius complexos entrelligats, ha estat sovint discutida."

Vegeu també (1) Barris, J. "Insculturas rupestres en el Alto Ampurdàn". *Revista de Arqueología*, núm. 25, Madrid, 1983, p. 13-17; (2) Tarrús, J.; Bofarull, B.; Carreras, E.; Gay, P.; Piñero, M. D. "Reflexions sobre els gravats rupestres prehistòrics de Catalunya: el cas de l'Alt Empordà". *Cypsela*, núm. 12, 1998, p. 119-134; i (3) Roqué, C.; Pallí, L.; Tarrús, J.; Carreras, E. "Aportacions al coneixement dels gravats prehistòrics dels massissos de les Gavarres i de Begur (Girona)". *Estudis sobre el Baix Empordà*, núm. 14, Sant Feliu de Guíxols, 1995, p. 77-90.

31. Es coneixen principalment els descoberts per Pere Canturri: Ordino i Sornàs, 1961; roca de les Bruixes (Prats), 1962; solà del Pui i arenal del Tadora (la Massana), 1963; la Gonarda (Ordino), 1967; Graus del solà d'Arinsal, 1967; Sant Joan de Caselles, 1967; Lloser de Vila, 1969; mas del Diumenge (Escaldes-Engordany), 1969; borda de l'Any de la Part (Ordino), 1973.

Canturri, P. n'ha parlat a (1) "La vida prehistòrica a les nostres valls". *Anuari-Guia Turístic i Comercial del Principat d'Andorra*; (2) "Els gravats de les valls d'Andorra". *Grafits: 6.000 anys de llenguatge marginal.* Andorra la Vella: Ministeri de Turisme i Cultura, 1999, p. 51-61; (3) "Varieté des gravures rupestres". *Les dossiers / Histoire et archéologie: Méconnu. Le Domaine Archeologique d'Andorre*, juillet-août, núm. 96, Dijon: Archéologia S.A., 1985, p. 50-55; i (4) "Els gravats prehistòrics de les valls d'Andorra". *Primer Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 619-629). Sobre la figura i tasca de Pere Canturri, vegeu Valls, À. *Diccionari Enciclopèdic d'Andorra*. Andorra la Vella: Fundació Crèdit Andorrà, 2006, p. 98.

Per a descobertes més recents (balma del solà d'Arcavell, cabana del torrent de Llimois, solà de Nadal, abric del Llunci [o Llunsi], forat de l'Hort [o de l'Or], serra dels Cussols, cova de l'Óssa, coll de Jou d'Engordany) vegeu *Andorra Arqueològica: Catàleg de l'exposició*. Andorra la Vella: Conselleria d'Educació i Cultura, 1989, p. 51. Vegeu també Gálvez i Casellas, D. "Els gravats rupestres del Lloser de Vila". *Diari d'Andorra*, 10 de maig de 2007, p. 5.

nostra actual línia de recerca continuarem estudiant sistemàticament llegendes, testimonis, topònims i llocs amb indicis d'activitat prehistòrica (principalment, gravats rupestres) que puguin representar indicis reveladors. Aquesta acumulació d'indicis caldrà plantejar-la, òbviament, sense perdre mai de vista els estudis realitzats per altres investigadors tant locals com de zones properes.

Posem un exemple poc concloent d'aquest pensament que, com més indicacions, millor (per més tènues que siguin). Si bé ningú no ens assegura que les *caselles* de Sant Joan de Caselles fossin un conjunt dolmènic, podríem considerar en favor d'aquesta teoria les següents pistes: 1) que prop d'allí Canturri va localitzar gravats rupestres; 2) que el temple romànic de Sant Joan podria haver estat una *reacció* a un antic lloc pagà, o 3) que hi ha una llegenda relacionada amb la troballa d'un tresor ubicada a Sant Joan. Res de definitiu, és clar, només pistes per continuar investigant.

Un parell d'omissions: què no investigarem i per què

En aquest escrit no farem cap èmfasi en les troballes de les cistes de la Feixa del Moro (Juberri)[32] i la Tomba de Segudet. Primerament, perquè potser fugin lleugerament de l'àmbit estricte d'investigació que ens ocupa (com ja hem explicat en l'apartat introductori). En segon lloc, perquè ja han estat a bastament estudiades i difoses pels experts i tècnics de Patrimoni Cultural d'Andorra i altres estudiosos des de múltiples punts de vista.[33]

A mode de conclusió: ens esperen més sorpreses?

Ens esperen més sorpreses quant a megàlits en territori andorrà? La resposta és de ben segur. Qualsevol dia, en zones de trànsit i passos naturals antics tant a d'altres valls com interns apareixerà una pedra dreta. O en una zona emboscada es trobarà un dolmen. O a la vora d'un llac, traces d'un cromlec. Només hem de tenir els ulls i les orelles ben oberts a topònims, explicacions i paisatge. Tan sols cal que els encarregats de la recerca i les prospeccions segueixin fent la seva feina com fins ara.

---

32. Gálvez i Casellas, D. "La Feixa del Moro". *Diari d'Andorra*, 9 de desembre de 2006.

33. Llovera, X. "La Feixa del Moro (Juberri) i el Neolític Mig-Recent a Andorra". *Tribuna d'Arqueologia, 1985-1986*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1986, p. 15-24. "Visita i discussions sobre la feixa del Moro (Juberri, Andorra)". *Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Puigcerdà / Andorra: Publicacions de l'Institut d'Estudis Ceretans, 1991, p. 265-267. Llovera., X.; Bertran, R. "Juberri (Andorra): un exemple de centre receptor de joies cap a l'any 3000 AC". *Les joies de la prehistòria*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1991, p. 20-24. Canturri, P.; Llovera, X. "Feixa del Moro: une tombe néolithique en ciste". *Les dossiers / Histoire et archéologie: Méconnu. Le Domaine Archeologique d'Andorre*, juillet-août, núm. 96, Dijon: Archéologia S.A., 1985, p. 33-34). Llovera, X.; Colomer, A. "La cultura dels sepulcres de fossa". *Andorra arqueològica: exposició*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1989, p. 35-40. Vives, E. "La Feixa del Moro a Juberri. Antropologia de les restes neolítiques". *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 1986, vol. 7, p. 67-71. Yáñez, C.; Burjachs, F.; García, C.; Díaz, N.; Juan, J.; Malgosa, A.; Isidro, A.; Matamala, J. "El món funerari al final del v mil·lenni a Andorra: la tomba de Segudet (Ordino)". *Cypsela*, núm. 14, 2002, p. 175-194. Yáñez, C. "La tomba de Segudet (Ordino): una nova aportació per al neolític a Andorra". *Papers de recerca històrica*, núm. 1, p. 10-23. Martín, A.; Vaquer, J. "El poblament dels Pirineus a l'Holocè, del Mesolític a l'Edat del Bronze". A: Bertranpetit, J.; Vives, E. (ed.) *Muntanyes i població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària. I Simposi de Poblament dels Pirineus*. Andorra la Vella: Centre de Trobada de les Cultures Pirinenques, 1995, p. 35-73.

A tall particular, la publicació de dos articles preliminars al *Diari d'Andorra*[34] ja va ser fructífera. El primer generà la trucada d'Henri Dumont per avisar-me d'un plegat d'indicis que encara segueixo investigant, però, sobretot, per posar-me sobre la pista del probable menhir a la serra de l'Honor. El segon article va donar peu que Casimir Aràjol em fes a mans una publicació, cosa que li agraeixo molt, on es poden veure excel·lents fotografies relacionades amb llocs o fets *màgics* d'Andorra. Ara l'escrit inicial on havia de resumir quatre idees força bàsiques des d'un punt de vista planer sobre l'estat de la qüestió del megalitisme a Andorra s'ha anat convertint sense remei en un monogràfic que espero poder seguir confegint al llarg dels propers anys.

A tall més general, no em sembla lògic pensar que tota la informació precisa sobre el territori acumulada durant tantíssimes generacions no doni fruits. És improbable que tota aquesta part de la nostra història s'esvaeixi. Les actuals generacions d'investigadors, historiadors, arqueòlegs, tècnics, filòlegs, folkloristes i interessats per la història d'Andorra en general, sumant els seus esforços a la recerca prèvia, han d'acabar aportant noves teories, confirmacions i troballes. És imprescindible, però, l'ajut de tots aquells que coneixen, treballen i petgen el territori: propietaris de terres, pagesos, pastors, banders, caçadors. De la col·laboració d'aquests dos grups d'experts per força han de néixer nous descobriments.

34. Gálvez i Casellas, D. "Existeixen megàlits a Andorra?". *Diari d'Andorra*, 4 d'octubre de 2007 i "Quatre possibles megàlits andorrans". *Diari d'Andorra*, 13 d'octubre de 2007. El darrer article de la sèrie, en canvi, no va generar respostes fèrtils. Es tracta de "[Més sobre] Megalitisme a Andorra" publicat a la revista *Viure als Pirineus* (versió virtual, 28 de gener de 2008). Tots aquests articles són disponibles en xarxa al blog personal de l'autor: *www.galvezcasellas.blogspot.com*.

PAPERS DE RECERCA HISTÒRICA, **5**: 41-50 (2008)
Societat Andorrana de Ciències, Andorra
DOI: 10.2436/20.0110.03.3

Societat Andorrana de Ciències

Rodes hidràuliques de la vall d'Ordino: càlcul de la potència instal·lada

*Alan Ward i Koeck**

Català
Les rodes d'aigua a Ordino: càlcul de la potència instal·lada
En el curs del riu Valira del Nord a la parròquia d'Ordino es poden trobar les restes o instal·lacions conservades de no menys d'onze rodes hidràuliques. En alguns casos, hi ha indicis de la seva presència des de principi de l'edat mitjana. Les seves aplicacions incloïen la mòlta del blat, serradores de fusta i altres aplicacions en les fargues de ferro. L'estudi del lloc i de les tecnologies emprades dóna peu a un càlcul de la seva potència, notable per l'època i els recursos disponibles.

Castellano
Ruedas hidráulicas en el valle de Ordino: cálculo de la potencia instalada
En el curso del río Valira del Nord de la parroquia de Ordino se pueden encontrar restos o instalaciones conservadas de no menos de once ruedas hidráulicas. En algunos casos, existen indicios de su presencia des de principios de la edad media. Sus aplicaciones incluían moler el trigo, las serradoras de madera y otras aplicaciones en las fraguas de hierro. El estudio del lugar así como de las tecnologías usadas da lugar al cálculo de su potencia, notable por la época y los recursos disponibles.

Français
Roues hydrauliques de la vallée d'Ordino: calcul de la puissance installée
Au long de la rivière Valira del Nord à la Parròquia d'Ordino se trouvent restes et installations conservées d'au moins 11 roues hydrauliques. Dans certains cas, il existe des indices de leur présence depuis le début du Moyen Âge. Leurs applications inclurent moudre le blé, les scieries et d'autres applications dans les forges de fer. L'étude du lieu et des technologies utilisées permet le calcul de leur puissance, remarquable pour l'époque et les ressources disponibles.

Alan Ward i Koeck, enginyer superior informàtic i professor.
award@uda.ad

Abans de la Revolució Industrial i la posterior generalització de l'ús dels combustibles fòssils, l'ús dels recursos hídrics per subministrar força motriu era gairebé l'única manera per aproximar-se a una industrialització. I és un domini en què el Pirineu podia tenir un cert avantatge sobre llocs a la plana, per la relativa abundància de recursos hídrics. La presència de moles, serradores i fargues hidràuliques és ben documentada en molts indrets de les Valls –no és en va que existeix la Baixada del Molí, a Andorra la Vella– però a Ordino hom en pot trobar una certa concentració de documentades i, en alguns casos, encara presents.
Des del Serrat fins a la Massana, i en poc més d'11 quilòmetres del curs del riu Valira del Nord, tenim constància de:
- les fargues al Serrat (Serrat 1, Serrat 2 i Puntal)
- les moles de Llorts
- la mola del Mas de Solà i la serradora a la Cortinada
- la serradora del Nicolau a Ordino
- la farga Areny
- la farga Rossell.

A més, es poden constatar algunes restes d'altres obres hidràuliques pels voltants de la confluència del riu de Segudet a la capella de Santa Bàrbara.

Tipologia i funcionament de les rodes

Una roda hidràulica pot aprofitar l'energia de l'aigua en dues formes:
- L'energia *cinètica*, és a dir la forma d'energia que emmagatzema l'aigua a través de la seva velocitat. Si l'aigua entra en una roda amb una velocitat elevada, i en surt amb una de més baixa, ha perdut energia cinètica –que la roda ha recuperat.
- L'energia *potencial*. Aquesta és una forma d'energia que no s'ha realitzat a través de la velocitat de l'aigua, però que hi roman de manera potencial a través de la seva alçada. Si una quantitat d'aigua està a un metre de terra, té una certa quantitat d'energia potencial que pot transformar en energia cinètica al moment de caure-hi. Si la mateixa quantitat d'aigua està a dos metres de terra, tindrà, potencialment, el doble d'energia –i per tant al caure aconseguirà una velocitat més elevada.

En tots els casos, una part de l'energia que la roda ha rebut de l'aigua es perdrà a través de la fricció (dels eixos), però una gran part serà disponible per a l'aplicació final d'aquesta roda: serrar fusta, fer girar una roda de mola, etc.
Els romans coneixien prou bé la tecnologia de la roda vertical, en les seves dues formes: atacada per l'aigua a la part superior o bé en la part inferior.
La roda vertical en què l'aigua circula per baix és la més fàcil de construir. Per aquest

motiu sovint es troba en molins i ponts-molins en rius de la plana de l'època medieval. Fins i tot han existit algunes instal·lacions en què el suport de la roda era flotant, i eliminava així tota necessitat per una canalització de l'arribada d'aigua.

Per contra, és menys eficient que altres instal·lacions, ja que no s'aprofita l'energia potencial d'una caiguda d'aigua: l'aigua entra i surt a la mateixa alçada. Però com que l'aigua accelera el moviment de la roda, aquesta frena una part de l'aigua, i és aquesta pèrdua de velocitat –i per tant, d'energia cinètica– que recupera la roda pel seu moviment.

La roda vertical amb adducció d'aigua a la seva part superior pot aprofitar volums més reduïts d'aigua, en rebre energia no només de la velocitat de l'aigua (energia cinètica) sinó també per la seva caiguda (energia potencial). Per contra, requereix una canalització sobreelevada per adduir l'aigua, cosa que en complica la construcció. Com més sobreelevada sigui la canalització, més energia potencial és disponible, cosa que vol dir que les rodes de grans dimensions produeixen una energia útil proporcional al seu diàmetre, fins al punt que sovint l'energia potencial és preponderant respecte de la cinètica.

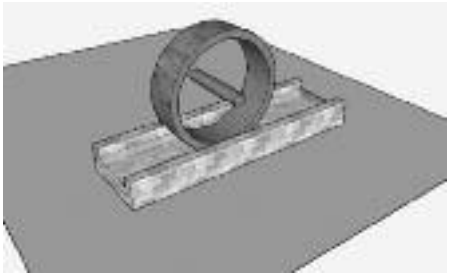

Figura 1: Roda vertical, amb adducció inferior de l'aigua.

Aquests dos factors fan que sigui particularment apropiat en instal·lacions de muntanya, amb rius de menys cabal que a la plana però amb més desnivell.

L'aprofitament de les rodes verticals és directe en usos en què el moviment útil ha de ser vertical, com una serradora o una farga. Per contra, en aplicacions com la mòlta de blat –en què la mola sol ser d'eix vertical– cal intercalar un sistema d'engranatges entre la roda hidràulica i la mola, amb la qual cosa perd una part de l'energia per l'efecte de la fricció.

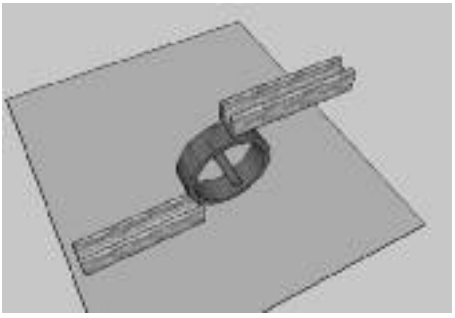

Figura 2: Roda vertical, amb adducció superior d'aigua.

En el cas d'un molí, la tecnologia de la roda horitzontal o *rodet*, té dos avantatges:

- la senzillesa, ja que no requereix cap mecanisme d'engranatges per a un molí, i la roda de la mola pot ser muntada directament sobre l'eix de la roda hidràulica, i
- l'eficiència.

Cal destacar que en màquines modernes que empren rodes Pelton o els seus derivats l'eficiència sobrepassa fàcilment el 90% –més del 90% de l'energia de l'aigua és

transmesa a l'arbre de sortida de la roda–. Fins i tot emprant tecnologies més antigues i materials com la fusta una eficiència de més del 50% és possible.

Un segon punt al seu favor és la compacitat: emplaçant la mola en un primer pis i la roda hidràulica en la planta baixa arran del riu, es poden construir instal·lacions amb menys de 10 m² de superfície al sòl.

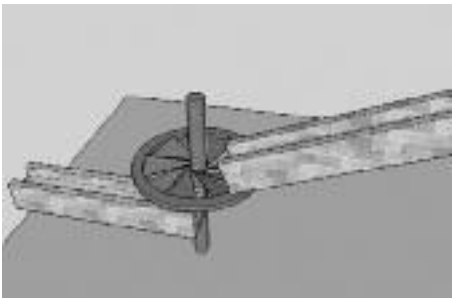

Figura 3: Roda horitzontal (o rodet), atacat per una canalització inclinada.

Pel que fa a l'energia, de fet l'aigua entra i surt de la roda a nivells molt poc diferents –la diferència d'alçada correspon tan sols al gruix de la roda, és a dir unes desenes de centímetres en el millor dels casos–. Això vol dir que l'energia rebuda per la roda ha de ser en forma cinètica, no potencial. Per aquest motiu, cal que l'últim tram de la canalització d'adducció d'aigua –que es troba sobreelevada respecte a la roda– estigui en pendent, per transformar així l'energia potencial de l'alçada de l'aigua respecte a la roda en energia cinètica directament aprofitable. De fet, durant el seu funcionament es veu molt clarament l'acceleració que pateix l'aigua en aquesta canalització.

Però tampoc no cal que aquest últim conducte sigui massa llarg, ja que si no es dissiparia una part de l'energia a través de la fricció entre l'aigua i les parets del conducte. És per aquest motiu que aquest últim tram sol ser relativament curt, i inclinat, amb valors d'entre 30° i 45° sota l'horitzontal.

Datació de les rodes de la vall d'Ordino

Pot ser difícil datar la construcció inicial d'algunes d'aquestes instal·lacions, ja que la versió més recent –i que es pugui datar per mitjans documentals– pot haver aprofitat en part una instal·lació anterior, com per exemple les canalitzacions d'adducció d'aigua.

Alguns elements ens poden, però, fer sospitar de la seva antiguitat. Pel que fa a les moles de blat, en l'acta de consagració de la catedral de Santa Maria de la Seu, l'any 839, ja se n'esmenta la presència, entre els terrenys amb què es dota:

Condotamus eciam [...] fontibus, molendiniis, piscariis,...[1]

Aquesta figura es fa relativament comuna en totes les donacions posteriors a la catedral, cosa que atestaria la presència d'un cert nombre de moles a les terres del bisbat d'Urgell.

A Ordino, un primer reflex documental n'és el nom propi *Ross de Moles*, un dels signataris de la Concòrdia de l'any 1162 entre els homes d'Andorra i el bisbe Bernat Sanç:

1. Baraut, C. *Cartulari de la Vall d'Andorra*. Govern d'Andorra, 1988. Vol. I, pàgina 99.

De villa Ordinau: P. Mir et R. Mir et Ross de Moles, A. Suger, A. Petri de Cortinada et Mir Isarni de Lorc.[2]

Sabem, doncs, que almenys arribats al segle XII hi havia un lloc a la parròquia d'Ordino que era conegut per la presència de moles, i que pot o no tenir relació amb l'actual pont de les Moles, a Llorts.

Per altra banda, Bonales[3] dóna la data d'aparició de la forja hidràulica entre els anys 1290 i 1310. L'última farga construïda a Ordino, la farga Rossell, l'any 1845, disposava de dues rodes verticals pel mecanisme del mall i del martinet, a més d'un sistema complementari per insuflar aire al foc.[4]

Podem presentar, doncs, una doble tipologia de rodes hidràuliques, segons la seva aplicació:

- Rodes per a la mòlta de blat, amb roda horitzontal. Sembla que la seva forma actual sigui relativament recent –data, en tot cas, després de la introducció de la roda horitzontal– i per tant no es pot descartar una reconstrucció d'una forma primitiva equipada amb roda vertical, en el mateix lloc i aprofitant una part de les instal·lacions annexes.
- Rodes per a serradores i fargues, i que fins al final han mantingut la forma vertical amb adducció superior de l'aigua.

Factors que intervenen en la localització d'una roda hidràulica

Existeixen dos tipus de factors que es tenien en compte a l'hora de decidir la localització d'una roda hidràulica:

- factors tècnics, referents a les característiques desitjables per al lloc, i
- altres factors externs, com podien ser la proximitat del material a tractar en la instal·lació.

Entre els factors tècnics, el més important era el pendent del riu, ja que com més important era, més permetia escurçar la llargada del canal d'adducció per alimentar la roda.

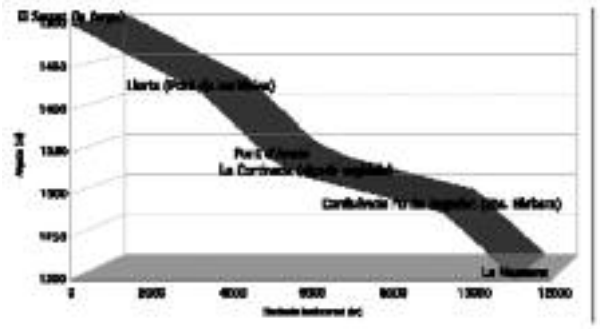

Figura 4: Perfil del riu Valira del Nord.

2. *Op. cit.*, pàgina 195.
3. Bonales, J. *Entre Ordino i la Massana: una història d'homes, terres i límits*. Comú d'Ordino, 2007. Pàgina 56.
4. Codina, O. *et al. La Farga Rossell: el zènit de l'obtenció del ferro pel sistema directe, 1842-1876*. Govern d'Andorra. Ministeri de Turisme i Cultura, 2001. Monografies del Patrimoni Cultural d'Andorra.

El pendent del Valira del Nord oscil·la, segons el tram, entre l'11 i el 45‰. Això no obstant, es tracta d'una mitjana i poden existir pendents locals més forts, i per tant més apropiats per a la instal·lació de rodes. Aquest seria el cas del revolt del riu entrant a la Cortinada, en què es troben tant la mola del Mas del Solé com la serradora.

El pendent mínim dels canals d'adducció havia d'assegurar el flux en bones condicions. En Vitruvi[5], s'indiquen els valors emprats pels enginyers romans per als seus aqüeductes, entre el 2,5 i el 5‰. Els canals que resten a la vall d'Ordino poden tenir pendents al voltant del 5‰. Tenint en compte aquest valor, es poden calcular les llargades necessàries del canal d'adducció en funció de l'alçada de la caiguda necessària a la roda:

- Es pot constatar que un pendent del riu localment superior al 40‰ és gairebé una necessitat pràctica per permetre la construcció d'una instal·lació sense incórrer en costos de construcció elevats.

	Alçada caiguda (m)		
Pendent riu (‰)	2	3	5
10	400,0	600,0	1000,0
20	133,3	200,0	333,3
30	80,0	120,0	200,0
40	57,1	85,7	142,9
100	21,1	31,6	52,6
200	10,3	15,4	25,6

Figura 5: Llargada del canal d'adducció (m) en funció del pendent del riu i alçada de caiguda.

- Un segon punt que calia tenir en compte era la velocitat de l'aigua. Ara bé, el flux dels rius de muntanya es caracteritza per ser altament turbulent, amb la qual cosa perd fàcilment l'energia que rep de la pèrdua d'alçada mentre baixa. Si bé es poden mesurar velocitats del flux superiors a 1 m/s al centre d'un riu amb poques roques[6], la velocitat mitjana baixa considerablement en el context d'un riu tumultuós com el Valira del Nord.

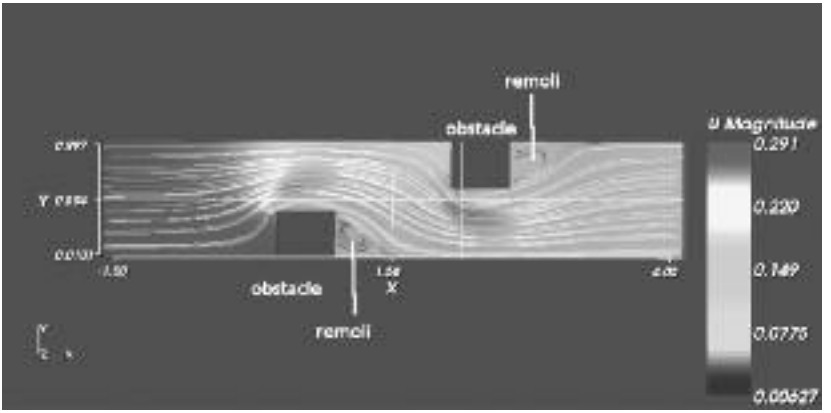

Figura 6: Model informàtic d'un flux, entrant per l'esquerra del model i pertorbat per dos obstacles. Noteu la presència de remolins darrere dels obstacles, així com la compressió del flux al seu pas –amb pèrdua d'energia associada. Font: Elaboració pròpia.

5. Vitruvi *De Arcitectura*. Llibre VIII, epígraf VI.
6. Per exemple, en la part canalitzada del riu Valira a l'altura del pont de la Rotonda a Andorra la Vella.

De fet, sovint s'observa una velocitat mitjana superior en els canals d'adducció a les rodes hidràuliques que en el mateix riu, a causa de la seva construcció amb parets més llises i de l'absència d'obstacles al pas de l'aigua.

Càlcul de la potència disponible

La potència disponible és la quantitat d'energia disponible per unitat de temps, o el que es diria en termes matemàtics, la seva *derivada respecte al temps*. D'altra banda, l'energia disponible serà la diferència entre l'energia entrant i l'energia sortint. De fet, estem fent una mena de comptabilitat amb, a la columna *Ingressos*, l'energia entrant, i a la columna *Despeses*, la sortint. El que ens quedi dins el sistema és pur benefici.
En una instal·lació hidràulica, aquest càlcul es pot resumir en:

$$P_d = P_e - P_s = \frac{dE_e}{dt} - \frac{dE_s}{dt}$$

en què l'energia entrant E_e depèn a la vegada de la velocitat de l'aigua entrant –o energia cinètica– i de l'energia potencial que guanya a través de la seva caiguda. L'energia sortint E_s del líquid seria nul·la en el cas òptim –l'energia cinètica és nul·la si l'aigua manté una velocitat mínima a la seva sortida, i l'energia potencial també és gairebé nul·la ja que la sortida de l'aigua és com més baixa millor.
En el cas d'una roda vertical, amb caiguda *h*, densitat d'aigua *d*, cabal d'aigua *q*, velocitat d'entrada de l'aigua v_e, velocitat radial de rotació v_r, i radi r , aquesta equació es pot escriure com:

$$P_d = \frac{1}{2} d q v_e^2 - \frac{1}{2} d q v_r^2 = \frac{1}{2} d q (v_e^2 - v_r^2)$$

Se suposa la sortida de l'aigua a una alçada aproximada de la meitat de la roda. En un cas real, possiblement es podria guanyar una mica sobre aquest valor, però la diferència seria marginal. Tal com ens ho podríem suposar, això implica que la potència disponible disminueix amb la velocitat de rotació de la roda, ja que amb velocitats massa elevades l'aigua de fet en surtiria accelerada. En el gràfic següent, es representa el resultat en el supòsit d'un cabal de 0,06 m^3/s amb densitat 1.000 kg/m^3, velocitat d'entrada 1 m/s, alçada de caiguda 3 m i radi 1,25 m.

En una aplicació real, la resistència de la càrrega (roda de mola o una altra) pot ser variable. Com a simplificació, podem suposar una resistència proporcional a la velocitat, cosa que implica una equació de la forma per la potència absorbida per la càrrega:

$$P_r = k\, v_r^2$$

A partir del gràfic de potencia podem arribar a dues constatacions:
- La velocitat de rotació de la roda s'estabilitza a un valor en què les dues potències s'equilibren. En funció del valor de *k*, pot ser inferior o bé superior a la velocitat d'entrada de l'aigua.

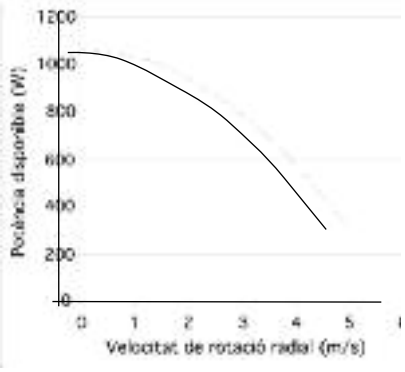

Figura 7: Potència disponible segons la velocitat de rotació d'una roda vertical.

- Si el constructor de la roda la dissenya de manera que tingui velocitat d'equilibri relativament lenta, és possible recuperar una fracció elevada de la potència disponible.

En el cas dels supòsits anteriors, la potència absorbida a l'equilibri era el 97% de la potència màxima disponible, a una velocitat radial de la roda de 0,9 m/s –inferior, doncs, a la velocitat d'entrada de l'aigua.

Cal tenir en compte que una part de la càrrega és deguda a la fricció dels diferents elements de construcció de la roda, essencialment entre l'eix i els seus suports. Un altre enfocament seria dir que, sigui quina sigui la tècnica de construcció emprada, de totes formes existirien aquestes pèrdues.

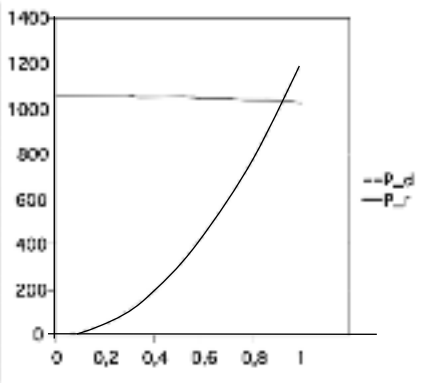

Figura 8: Potència disponible i absorbida en funció de la velocitat de rotació de la roda.

El càlcul del cas de la roda horitzontal és semblant, i dóna lloc a les mateixes equacions. El seu radi pot ser considerablement inferior, però, i així la pèrdua d'energia cinètica generada per velocitats de rotació superiors és més petita –per això el seu avantatge comparatiu si la seva aplicació final ho permet.

Un exemple típic: la mola del Mas del Solé a la Cortinada

Aquesta instal·lació es pot veure com a típica, per la seva distribució, del molí de blat català. Ens pot servir doncs per entendre el funcionament d'una mola d'època tardana. L'aigua del riu era canalitzada més amunt, en aquest cas, com sovint, amb l'ajut d'una presa que permetia aixecar una mica més el seu nivell, al voltant del 0,5 metre d'alçada suplementària.

L'aigua era conduïda al molí mitjançant un canal d'adducció en pedra, encara que en èpoques posteriors a la seva construcció aquests canals es podien tornar a fer, fins i tot emprant ciment a principi del segle XX per a la seva reparació total o parcial.

Imatge 1: Presa de la mola del Mas del Solé.

En el cas del Mas del Solé, el canal d'adducció té una entrada de 83x29 centímetres a l'alçada de la comporta de la presa, i es fa més estret, fins a 55x40 cm aproximadament, en gran part del seu recorregut. La seva llargada és de 77 m. L'últim tram d'aquest conducte, de fusta, és inclinat per transformar l'energia

potencial de l'alçada de l'aigua en velocitat i atacar així el rodet, i té tan sols 23 cm d'amplada per 25 d'alçada. Cal dir que en aquesta instal·lació, com en d'altres, hi ha una comporta de derivació just abans de l'últim tram d'adducció. Té dues funcions:

Imatge 2: Últim tram d'adducció en fusta al Mas del Solé. Noteu el pendent.

- Desviar l'excés d'aigua que pugui baixar pel canal d'adducció en èpoques de molta aigua. Així a la vegada es garanteix suficient cabal per a la roda quan el nivell d'aigua entrant per la presa és baix, i es desvia l'excés d'aigua quan el riu baixa molt (massa) fort.
- Permetre regular de manera més fina l'arribada d'aigua a la roda en tot moment.

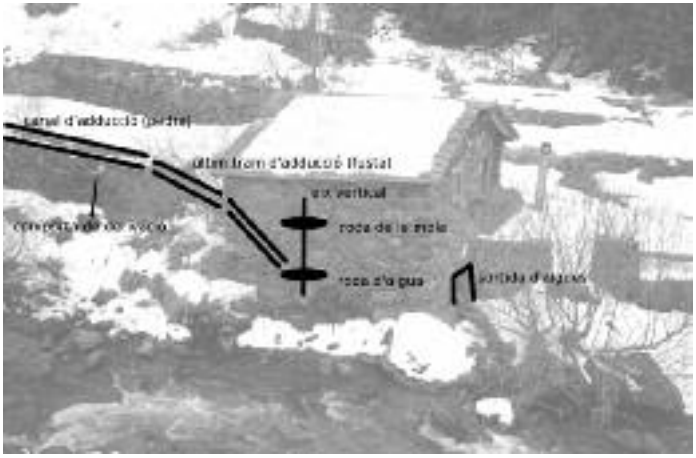

Imatge 3: Elements funcionals de la mola del Mas del Solé.

Aplicant el càlcul amb les dades següents:

$$P_d = \frac{1}{2} d\, q\, v_r^2 + g\, d\, q\, (h - r) - \frac{1}{2} d\, q\, v_r^2$$

$$q = 0{,}23 \cdot 0{,}125 \approx 1 \cdot 0{,}028\, m^3 s^{-1}$$

$$g = 9{,}81\, m.s^{-2}$$

$$v_r = 1\, m s^{-1}$$

$$h = 3\, m$$

$$r = 0{,}4\, m$$

$$v_r = 0{,}8\, m s^{-1}$$

ens dóna una potència disponible de 738 W.

És clar que aquest càlcul correspon a condicions prou bones de funcionament, en què el canal en fusta de l'últim tram estaria omplert a la meitat de la seva alçada. Si es pogués fer funcionar amb una alçada superior de 0,2 m d'aigua en aquesta canalització, aleshores es podria arribar a valors de potència del voltant dels 1.181 W.

A títol de comparació, s'admet[7] que un cavall pot subministrar una potència d'uns

500 W, de manera contínua a raó de 10 hores de treball per dia. Aquesta instal·lació pot fer doncs la mateixa feina que dos cavalls, ocupant menys superfície física.

Conclusions

En aquest treball hem vist que les rodes hidràuliques de la vall del Valira del Nord a Ordino solien ser de dos tipus:

- rodes verticals per a les instal·lacions en què l'aplicació requeria la transmissió d'un moviment vertical, com les serradores i les fargues;
- rodes horitzontals, més compactes i eficients, per a les instal·lacions com les moles en què el moviment horitzontal corresponia a la de la roda de la mola.

En tots dos casos, la potència disponible depenia de dos factors: el principal era l'alçada de la caiguda d'aigua a l'alçada de la roda. Escollir un indret del riu en què el seu pendent natural era com més elevat possible contribuïa aleshores a reduir la llargada necessària del canal d'adducció d'aigua.

En condicions normals de funcionament, una mola com la del Mas del Solé podia produir valors a l'entorn de 0,7 kW, amb possibles puntes de fins a 1,1 kW. Aplicant el càlcul a instal·lacions amb caigudes més conseqüents, com la serradora del Nicolau, s'arribaria a potències disponibles de fins a 1,99 kW. Així, tenint en compte el nombre d'instal·lacions i el nombre de rodes en cada instal·lació, es pot estimar que la potència total instal·lada en aquesta vall podia arribar al moment de màxima producció entre 10 i 20 kW.

Aquests valors són bastant comparables amb la potència màxima consumida per una casa moderna. Pel que fa a instal·lacions industrials, a títol comparatiu la central hidroelèctrica de FEDA actual té instal·lades dues rodes de tipus Pelton –un model derivat, a certa distància, del rodet horitzontal en fusta– amb una potència útil de 14.000 kW cada una[8]. Si s'ha pogut arribar a aquests valors emprant una font d'energia que és a la base la mateixa que a la vall d'Ordino, va ser a la vegada a través de la recollida de volums d'aigua força importants, però sobretot l'aprofitament del desnivell important entre l'estany d'Engolasters i la mateixa central. Així podem mesurar de manera tangible l'augment de la potència disponible que va causar la *petita revolució industrial* de la instal·lació de Fhasa a Andorra.

Cal recordar, però, que la producció preindustrial a la vall del Valira del Nord era de potències prou elevades per a un entorn en què la mesura de l'esforç era el que podria fer una persona o una bèstia. Amb, a més, l'avantatge de no consumir recursos agrícoles durant el seu funcionament.

7. Segons un càlcul, a vegades discutit, de James Watt.
8. Segons dades de la web de FEDA. [*URL: https://www.feda.ad/Cat/DadesInteres/ProduccioHidraulica.aspx*]. Data de consulta: 25/04/2008.

PAPERS DE RECERCA HISTÒRICA, **5**: 51-67 (2008)
Societat Andorrana de Ciències, Andorra
DOI: 10.2436/20.0110.03.4

Societat Andorrana de Ciències

La unió dels Agraviats i dels liberals radicals (1829-1830), la Cerdanya francesa i Andorra al centre del "complot" pirinenc de l'estiu de 1829

*Andreu Balent**

Català
La unió dels Agraviats i dels liberals radicals (1829-1830), la Cerdanya francesa i Andorra al centre del "complot" pirinenc de l'estiu de 1829
Des de la Revolució Francesa, fins a mitjan segle XX, els estats francès i espanyol conegueren revolucions i guerres que fan part d'un procés històric més ampli que implicà uns canvis profunds que abastaren tot Europa i, més enllà en el temps, el món sencer. Aquest procés va ser global i va integrar a la vegada les revolucions polítiques i industrial, el creixement econòmic entrebancat cíclicament per crisis, els canvis socials, la difusió d'idees noves. França i Espanya conegueren unes evolucions que, a vegades, semblava que s'apartaven l'una de l'altra, però, que en el termini més llarg que avui dia podem preveure, anaven en un sentit convergent. Andorra tampoc –encara que, des d'una visió errònia, semblava aïllada al bell mig de la serralada pirinenca– no podia quedar fora d'aquestes evolucions de conjunt.

Castellano
La unión de los Agraviados y de los liberales radicales (1829-1830), la Cerdaña francesa y Andorra en el centro del "complot" pirenaico del verano de 1829
Desde la Revolución Francesa, hasta mediados el siglo XX, los estados francés y español conocen revoluciones y guerras que son parte de un proceso histórico más amplio que implica unos cambios profundos que abarcan Europa y, más allá en el tiempo, el mundo entero. Este proceso fue global, integrando las revoluciones políticas e industriales, el crecimiento económico con crisis cíclicas, los cambios sociales, la difusión de ideas nuevas. Francia y España conocen unas evoluciones que, a veces, parecían divergentes una de otra, pero, que en un tiempo más largo, que hoy en día podemos contemplar, iban en un sentido convergente. Andorra, tampoco –aunque desde una visión errónea, parecía aislada en medio del Pirineo– podía quedar al margen de estas evoluciones de conjunto.

Français
L'Andorre et la Cerdagne au XIX siècle.
Dès la Révolution Française jusqu'à la moitié du XX ème siècle, l'Etat français et l'Etat espagnol connurent des révolutions et des guerres qui font partie d'un procès beaucoup plus étanche qui a enclenché de profonds changements qui ont laissé une empreinte sur toute l'Europe et, au delà d'une ligne temporelle sur le monde entier.
Ce procès a été général puisque il a était composé aussi bien de révolutions politiques et industrielles, de croissances économiques touchées constamment par des crises, des changements sociaux ainsi que par la diffusion d'idées rénovées.
La France et l'Espagne ont connues des évolutions, paraît-il, asymétriques. Par contre dès une perspective actuelle, nous nous apercevons qu'il s'agissait d'une évolution en parallèle. L'Andorre bien que l'on a cru qu'elle se trouvait isolée au beau milieu des Pyrénées ne pouvait pas rester à l'écart de ces évolutions d'ensemble.

* Andreu Balent, historiador i professor d'història i geografia al liceu Jean Lurçat a Perpinyà
cat-ab-balent@wanadoo.fr

Des de la Revolució Francesa, fins a mitjan segle XX, els estats francès i espanyol conegueren revolucions i guerres que fan part d'un procés històric més ampli que implicà uns canvis profunds que abastaren tot Europa i, més enllà en el temps, el món sencer. Aquest procés va ser global, i va integrar a la vegada les revolucions polítiques i industrial, el creixement econòmic entrebancat cíclicament per crisis, els canvis socials, la difusió d'idees noves. França i Espanya conegueren unes evolucions que, a vegades, semblava que s'apartaven l'una de l'altra, però, que en el termini més llarg que a dia d'avui podem contemplar anaven en un sentit convergent.

Andorra, tampoc –encara que, des d'una visió errònia, semblava aïllada al bell mig de la serralada pirinenca[1]– no podia quedar fora d'aquestes evolucions de conjunt[2].

Al principi, però, la seva oligarquia dirigent va pensar que podria mantenir els seus equilibris interns a pesar dels corrents que anaven trasbalsant els estats veïns. Però el Principat, amb el seu estatut polític encara incert i amenaçat, podia ser considerat com un lloc *neutral*, aixopluc per al bàndols que lluitaven entre ells. Espanya, després de la Guerra del Francès (1808-1823) conegué –fins a la Guerra Civil de 1936-1939, i més enllà si pensem en els maquis antifranquistes dels anys que seguiren les acaballes de la Segona Guerra Mundial– guerres civils. Cada una tingué repercusions i modalitats catalanes pròpies. Foren nombroses durant el segle XIX. Les primeres, les dels decennis 1820-1840 (trienni liberal dels anys 1820-1823 amb la revolta absolutista de la Regència d'Urgell, la Guerra dels Agraviats o Malcontents el 1827, la Primera Guerra Carlina de 1833 a 1840) emmarquen el pas convulsiu de l'Antic Règim a la nova societat burgesa. Provocaren exilis polítics del sud al nord[3] de signes polítics diferents,

1. Visió desmentida per les investigacions històriques recents (més particularment, CODINA I VIALETTE, O. *De Fer et de laine. Les vallées andorranes du XVIe au XIXe.* Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2005, 540 p.; PATRICE POUJADE, *Une société marchande. Le commerce et ses acteurs dans les Pyrénées modernes.* Tolosa: Presses Universitaires du Mirail, 2008, 474 p.)

2. LÓPEZ I MONTANYA, E.; PERUGA I GUERRERO, J.; TUDEL I FILLAT, C. *L'Andorra del segle XIX (De la Nova Reforma a la Revolució del 1881),* Andorra: Conselleria d'Educació i Cultura, 1988, 369 p.

3. CANAL, J.; CHARLON, A.; PIGENET, P. (dir.) *Les exils catalans en France.* París: Presses de l'Univesité Paris Sorbonne, 2005, 388 p. Vegeu més particularment les contribucions de SOPHIE FIRMINO «Les réfugiés carlistes en France, les exemples de l'Indre et de la Haute-Garonne (183-1843) », p. 65-78 i de ANNA MARIA GARCÍA I ROVIRA «L'exili liberal (Els pronunciaments insurreccionals' a la frontera catalana durant la Dècada Ominosa)», p. 79-90 (aquest estudi lliga directament amb el nostre).

liberals o reaccionaris. Els exiliats feien complot per tal de modificar per la força l'orientació política dels règims espanyols.
Per aquest motiu, la zona fronterera solia aixoplugar quantitat d'individus qua anaven formant partides i que les autoritats franceses provaven de controlar i allunyar a l'*interior* del país. La frontera entre Espanya i França tenia molta porositat a l'extrem oriental de la serralada pirinenca, ja que el fet de compartir una mateixa llengua i unes mateixes referències culturals facilitava les complicitats entre catalans del nord i del sud fins al punt que no es limitaven a facilitar la residència d'uns fugitius de l'altre costat de la frontera. Trobem des del sud del Rosselló, del Vallespir i fins a la Cerdanya francesa exemples d'individus, súbdits francesos que no vacil·laren a allistar-se a bàndols armats espanyols, carlins o liberals, i això malgrat que els estava legalment prohibit, sense una prèvia autorització estatal, la participació en un conflicte armat *estranger*. Aquestes posicions individuals suggereixen que actuaven més per fer triomfar unes idees que per defensar unes posicions *nacionals*[4] (en el sentit de l'Estat-nació, francès o espanyol) que es manifestarien amb força més tard, a la segona meitat del segle XIX[5]. De moment, en els fets que analitzem, veurem com gent de la Catalunya del Nord –aquí molts són de Cerdanya– s'impliquen personalment en el complot, per convicció o interès quan treballen com a *espies* dels poders francès i espanyol.
En aquest estudi, Andorra hi apareix al marge, ja que, bàsicament utilitzem fonts franceses (Perpinyà) i, a vegades, espanyoles (Puigcerdà)[6] En aquests moviments d'activistes conspiradors, Andorra és sovint esmentada, ja que hi van aixoplugar-se, o perquè serveix d'enllaç entre França i el Principat de Catalunya. Però no podrem dir res dels contactes que tenien a Andorra. Com que en tenien a la Cerdanya francesa, en primer lloc a la vall de Querol, i que els cerdans mantenien relacions de negocis amb Andorra, era inevitable que s'establissin contactes, també en aquests assumptes polítics. El buidatge de fonts andorranes i ariegeses –que de moment no hem fet– potser complementarà el que suggerim i provem d'analitzar en aquest treball.
També veurem concretament que fou en aquests anys 1829-1830 que per primera vegada es van apropar per a una col·laboració tàctica en contra d'un enemic comú dos bàndols polítics de signe oposat, les extremes dreta i esquerra del moment, els Agraviats (o Malcontents) catalans i els liberals radicals, a cops republicans, també catalans. Una autora ja citada, Anna Maria Garcia i Rovira, remarcà fa uns anys que fou en aquests anys que, per primera vegada, es van realitzar aquests apropament i aliança, quan fins ara era coneguda tal posició en un període posterior, al Principat de

4. Hem desenvolupat aquestes problemàtiques en una sèrie de publicacions, com per exemple, aquesta, recent: «Sant Llorenç de Cerdans, el Molí i el Castell, dos barris, dos temperaments» *Aïnes noves*, 2, Perpinyà: Premses Universitàries de Perpinyà, 2008, p. 89-102
5. Això almenys per a França, ja que a Catalunya el catalanisme i la idea nacional catalana anirien arrelant de mica en mica per acabar imposant-se políticament a partir de principi del segle XX.
6. Es tracta bàsicament de la «Correspondència consolar i estrangera del fons del corregiment». Falta, però –i això s'ha de lamentar–, el lligall que correspon a l'any 1829. La «Correspondència de la capitania general» no pot substituir el fons precedent. Poca cosa s'hi troba en relació amb els fets estudiats aquí. Publiquem, però, tret d'aquest lligall, la foto d'un text escrit i firmat pel comte d'Espanya que fa al·lusió a l'intent d'assalt de Puigcerdà el 31 d'agost de 1829.

Catalunya durant la Guerra dels Matiners (1848-1848) o de manera idèntica a la Catalunya Nord, amb el partit carlorepublicà[7] a final de la Monarquia de Juliol i a les primeres setmanes de la Segona República (1846-1848). Aquí, anem en el sentit de les conclusions d'aquesta autora. Si la Cerdanya francesa –la primera sobretot– i Andorra són al centre d'un *complot* que prefigura unes aliances polítiques que es concretitzaran prop de vint anys més tard tant a França com a Espanya, l'espai on actuaren els actors d'aquesta contesa és molt més dilatat: en el Pirineu català, va fins al Capcir, el Vallespir, el Ripollès i el Berguedà. També abasta el país de Foix. Però hi trobarem ramificacions a les ciutats del Migdia francès, de Marsella fins Pau, passant per Montpeller i Tolosa per acabar amb una punta fins a París.

Els confins de Cerdanya i Andorra els anys 1829 i 1830

A l'arxiu departamental dels Pirineus Orientals, en els quaderns de l'estat de la correspondència prefectoral –amb ministres, col·legues d'altres departaments, magistrats, *maires*, autoritats espanyoles militars i civils, cònsols de França (a Barcelona) i d'Espanya (a Perpinyà)– trobem molts fets, relacionats dia rere dia, entre els quals molts estaven relacionats amb els afers de frontera. Les dues zones que sovintegen més en aquestes relacions epistolars solien ser el Vallespir i la Cerdanya. Andorra no hi surt sovint, almenys en els anys estudiats, que vam fer, per part nostra, d'un buidatge sistemàtic[8]. Per aquest motiu hem seleccionat aquí dos temes recurrents.

El primer concerneix un cabdill Agraviat i, en el futur, carlí, Joan Caballeria. Aquest és esmentat per Pere Anguera a la seva història de la Primera Guerra Carlina[9]. Es tracta de Joan Caballeria, un ripollès, segons aquest autor[10]. El 1829, la documentació esmenta les seves estades, rodant i en complots prop de la frontera, concretament a Andorra, la Cerdanya, i l'Arieja. Més ençà el trobarem a altres punts de la ratlla, més cap a l'est. Els homes del seu estil tenien molta mobilitat i trobaven en les seves àmplies xarxes de relacions els contactes idonis per continuar la seva *feina*. El seu cas és típic d'aquests "homes d'acció", uns intel·lectuals, homes gabinet, o homes de terreny al cap de partides, individus correcamins aptes a la tresquera pels relleus accidentats de la geografia pirinenca o prepirinenca.

Caballeria havia estat compromès en l'aixecament dels Agraviats o Malcontents, l'any 1827 durant el qual s'havia autograduat de coronel. També evocarem uns companys seus com ara Sebastià Josa i Tomàs Solà, compromesos també en contraban des

7. A la Catalunya del Nord (departament dels Pirineus Orientals), els republicans encapçalats per Francesc Aragó es varen aliar amb els legitimistes (també coneguts com a *carlins*) contra la Monarquia de Juliol al voltant d'un diari, *L'Indépendant des Pyrénées-Orientales*. Uns quants departaments del Migdia francès també conegueren aleshores apropaments d'aquest tipus. Vegeu Gérard Bonet «*L'Indépendant des Pyrénées-Orientales» Histoire d'un journal, un journal dans l'histoire, 1846-1848*, L'Indépendant, Crédit Agricole des Pyrénées-Orientales, Perpinyà, 1987 i Peter McPhee *Les semailles de la République dans les Pyrénées-Orientales*. Perpinyà: Publications de l'Olivier, 1995.

8. Arxiu departamental dels Pirineus Orientals [d'ara endavant ADPO], 1 M 271 1 M 272. Bureau de Police de la Préfecture. Perpinyà, del gener de 1829 al febrer de 1830 inclòs.

9. Anguera, P. *Déu, rei i fam. El primer carlisme a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, 594 p.

10. Anguera *op. cit.*, p. 97.

d'Andorra. Aquests partidaris de l'absolutisme s'havien aixecat en contra d'un poder que consideraven, malgrat la caiguda del govern constitucional del Trienni després la intervenció francesa a la península. Consideraven que Ferran VII no podia actuar com a monarca absolut ja que era presoner dels "liberals". Confiaven més en el seu germà, l'infant Carles. La vinguda de Ferran VII a Catalunya el setembre de 1827 va significar la rendició dels Malcontents. El rei encarregà la repressió –que fou cruel i sagnant– al comte Carles d'Espanya[11]. Aquesta repressió intensificà els exilis d'ex-Agraviats i de liberals radicals i fou a l'origen de nous complots i conspiracions en part localitzades a la frontera pirinenca.

Caballeria havia de ser un dels lluitadors carlins de la guerra de 1833-1840. Cap de partida amb el famós *Ros d'Eroles*, rebé ajuda el 1835 des de França per part del pretendent. Lluità sovint per les muntanyes de la vall de Camprodon i de la Garrotxa[12].

El segon és el del cabdill liberal Ramon Chandaro[13] [*Xandaró*, *Xaudaró*] molt actiu també entre Cerdanya i Andorra al mateix moment i vigilat, per tant, per les autoritats de Perpinyà. Ramon Xaudaró i Fàbregas, nascut a Calaf el 1802, era conegut com el *Marat barceloní*. Notari, liberal radical, esdevingué un destacat dirigent del primer republicanisme peninsular. Serà reconegut com a refugiat polític als Pirineus Orientals sota la Monarquia de Juliol[14] i, del 1831 al 1833, cobrarà, per a ell i la seva família, un "secours spécial de 3 fr. par jour"[15]. Tornarà a casa el 1833. Implicat en les *bullangues* barcelonines de 1835 i 1836, fou deportat a Cuba i després a la Corunya. Refugiat a València, participà al pronunciament frustrat de 1837 i fou executat poc després[16]. El 1829, abans de venir a la Cerdanya i a Andorra, s'estava a Montpeller, com també el coronel Miranda i el general Milans del Bosch, que participaran en els "complots" de 1829 a la frontera pirinenca.

Portè, l'Hospitalet, Andorra: un cabdill "agraviat" a la frontera (1829-1830)

A final de 1828, Joan Caballeria ja rondava per Cerdanya. Residia a Portè, a la vall de Querol[17] (Cerdanya), que formava aleshores un municipi molt extens amb llargs límits

11. Francès d'origen (1775-1839), es deia Charles d'Espagnac. Emigrà a Espanya durant la Revolució Francesa. Pròxim a Ferran VII, jugà un paper important sota el seu regnat. Després de la derrota de l'aixecament dels Malcontents, fou capità general de Catalunya de 1827 a 1832 i reprimí tant els ultrareialistes com el liberals més radicals. Acabà lluitant entre les files carlines. Sempre cruel, fou assassinat a Organyà.

12. Per a la *carrera* de Caballeria, abans i després de 1829-1830, vegeu Anguera *op. cit.*, p. 63, 64, 189, 526.

13. Aquesta és l'ortografia del seu patrònim tal com la podem llegir a les nostres referències de l'ADPO (1 M 272). Però aquest es pot escriure també *Xandaro* i *Xaudaró*, com ho fan Anna Maria Garcia i Rovira (*op. cit.*) i Pere Anguera (*op. cit.*).

14. Règim polític establert després de la revolució parisina del juliol de 1830 amb Lluís Felip d'Orleans com a "rei dels francesos" (i no de França). Substituí la monarquia de la Restauració (1815-1830).

15. Anguera *op. cit.*, p. 32.

16. Anguera *op. cit.*, p. 167-168. A la curta biografia seva publicada al *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països catalans* (dir. Maria Teresa Martínez de Sas; Pelai Pagès i Blanch). Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, 1.482 p. [p. 1472], escrita per Rosa Monturiol i Sabaté, el nom hi és escrit equivocadament, *Xauradó*.

17. El territori del municipi de la Vall de Querol aplegava el dels actuals municipis de la Tor de Querol, Porta i Portè. L'ajuntament o *casa de la vall* estava establerta al veïnat de Querol prop del castell medieval. Aquest municipi es va escindir entre el 1836 i el 1838.

amb les Valls d'Andorra. Informat per les autoritats espanyoles (corregiment de Puigcerdà) de la seva presència als confins franco-hispano-andorrans, el prefecte dels Pirineus Orientals el va fer arrestar el 28 de desembre de 1828, però va fer saber al governador de Puigcerdà que en refusava l'extradició i que n'informaria el ministre de l'Interior. Caballeria no va quedar-se gaire a les presons de Prada o de Perpinyà, ja que el 6 de gener de 1829 es trobava ben a prop de Portè, però al departament veí de l'Arieja[18]. Aquest mateix dia, el prefecte de Perpinyà escrivia al seu col·lega de Foix per tal de fer-li saber que Caballeria es trobava a l'Hospitalet, al vessant nord del Pimorent.[19] El 16 de gener de 1829 encara s'estava a l'Hospitalet malgrat que el prefecte dels Pirineus Orientals faci al·lusió al seu recent arrest (28 de desembre), que "aura, je pense fait évanouir toute incertitude". En aquest mateix correu destinat al prefecte de l'Arieja, donava unes informacions interessants que feien al·lusió als moviments de Caballeria i dels seus amics que anaven també regularment a Andorra de la qual trobem una primera menció, cosa que significa que hi coneixia gent de confiança: "[…] la brigade de gendarmerie stationnée à Carol [Querol] avait ordre d'agir de concert avec celle de son département qui serait plus à portée de ce point de la frontière". Hi afegia, fent al·lusió a rumors ("bruits"): "Ils [les bruits] auront probablement pris naissance dans les passages fréquens (*sic*) de Carol en Andorre par l'Hospitalet, de Caballeria et des autres réfugiés qui se trouvaient avec lui."[20]

Els seus amics proven de trobar-lo en el seu aixopluc cerdà on tenia còmplices. Fou el cas de Sebastià Josa [*Sebastian Josa* o *Sebastian José*?]. Refugiat del bàndol Agraviat, hauria hagut d'anar-se'n de Perpinyà per instal·lar-se a la seva nova residència de Moulins (Allier). Tenia subsidi financer, passaport i itinerari obligat per anar-hi. Però preferí anar cap a la frontera cerdana a trobar Joan Caballeria, on va ser arrestat amb ell el 25 de gener[21]. La història de Tomàs Solà, l'altre amic de Caballeria, és més complicada, ja que es relaciona amb el contraban andorrà. Solà tenia 24 anys el 1830. Havia nascut al Pont de Rabentí, al municipi de Cercs (Berguedà).[22] Havia estat arrestat una primera vegada a Oceja, poble de la Cerdanya francesa, gran nucli del comerç

18. ADPO, 1 M 271.
19. Ibídem.
20. Ibídem.
21. ADPO, 1 M 271, informe del prefecte dels Pirineus Orientals al ministre de l'Interior, 2 de febrer de 1829.
22. Arxiu comarcal de la Cerdanya (Puigcerdà) [d'ara endavant ACCe], correspondència consolar i francesa, carta del procurador del rei, Prada, al governador civil i militar de Puigcerdà, 19 d'abril de 1830, en què anuncia l'arrest, el 15 d'abril de 1830, de Tomàs Solà a Cortvassill (Vall de Querol) amb Joan Muxart, de 26 anys i de Portè, i Sicard de Maçanet de Cabrenys, (Alt Empordà, a la frontera amb el Vallespir). Encara un grup transfronterer amb un cerdà del cantó francès i dos espanyols, l'un del Berguedà, familiar d'Andorra, i l'altre de l'Albera empordanesa, enxampats a la Vall de Querol, a prop d'Andorra. Sicard (o Ricard) havia esta confinat a Bourges (Cher), i últimament Solà s'estava (confinat, suposadament) à l'Île (*sic*), a Flandes –és a dir, Lille–. Una vegada més s'havia escapolit i es trobava a la Cerdanya! La presència d'un veí de Maçanet mostra la connexió entre les partides que rodaven per Agullana i Maçanet i l'Empordà –implicades, també, en el *complot*– i les que actuaven a la Cerdanya. D'altra banda, el 30 de maig de 1829, un refugiat espanyol va ser arrestat, després de violències, en una fonda de Portè el dia 15 d'aquell mes. El prefecte deia que aquest individu, del qual no dóna el nom, estava compromès amb "mauvais sujets de Porté" en el robatori amb violència contra el rector de les Llosses (ADPO, 2 M 271, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al procurador del rei a Prada).

fraudulent. La prefectura dels Pirineus Orientals li havia atorgat un passaport per a una residència obligada a la França interior, a Nevers (Nièvre). Però se'n va anar a Andorra, on va fer de contrabandista alhora que establia lligams amb els nuclis de refugiats Agraviats aglutinats al voltant de Caballeria. El 24 de desembre de 1828 feia part d'un grup de tres paquetaires que introduïen cotxinilla[23] a França des d'Andorra. Segons l'informe del prefecte de Perpinyà al ministre de l'Interior, sembla que els fets que esmenta passaren prop del port de Fra Miquel (o Envalira). Els tres homes "se perdirent dans les montagnes à la suite d'un fort ouragan de neige. L'un d'eux quitta les autres à l'Hospitalet, le second accablé de fatigue et de froid fut obligé de rester en route, et le troisième, Thomas Sola, arriva le lendemain à Espousouille[24], ayant les pieds et les mains gelés. Ses compagnons n'avaient pu le suivre (…) Thomas Sola s'étant un peu remis de sa fatigue et de ses souffrances était retourné à Carol [Querol] [25]et y a été arrêté".[26] Sortí de la presó i a la primavera ja trescava per les muntanyes amb uns individus de Querol amb qui va ser inculpat per haver robat diners al capellà de les Llosses. Havien estacat el rector pels peus a sobre de la xemeneia i "ils poussaient sa tête au feu" perquè els digués on hi havia diners. Els querolans van pagar els deutes i van canviar or d'Espanya amb plata francesa. Solà, refugiat una altra vegada a l'Hospitalet, va ser arrestat al Pimorent amb 260 francs a sobre. El governador civil i militar de Puigcerdà en va reclamar l'extradició al prefecte dels Pirineus Orientals.[27] Encara la reclamava el febrer de 1830. El prefecte li contestà que l'1 d'agost de 1829 la gendarmeria l'havia dut a Lille (Nord) i que el febrer de 1830 es trobava desterrat a "un département du nord du royaume". Era considerat refugiat polític. El prefecte, per tant, va sotmetre el seu cas al ministre de l'Interior.[28] La història de Solà és una mostra més de com cauen uns individus de les guerrilles amb objectius polítics en la delinqüència i la criminalitat, passant pel contraban, socialment considerat més lícit.
Sebastian Jose [o *Josa*] va ser arrestat a Portè el 24 o el 25[29] de gener amb Joan Caballeria a casa d'Agustí Garreta (àlies *Perruca*). Tots dos van anar a parar a les presons de Prada i després de Perpinyà. El company de Caballeria va ser dut per la gendarmeria a Moulins, lloc de residència obligada, on també es trobava el seu germà.[30] També Joan Caballeria va anar a parar a la presó de Perpinyà. El 19 de febrer de 1829, el prefecte

23. No sovinteja la menció d'aquest producte.
24. Es tracta d'Esposolla, poble del municipi de Fontrabiosa (Esposolla, al Capcir, a l'entrada de la vall del Galbe, que per la Portella d'Orlú comunica amb el poble ariegès del mateix nom i la vila d'Acs). Remarquem la proesa d'un individu acostumat a trescar.
25. Es tracta del municipi de la Vall de Querol i no del veïnat d'aquesta vall.
26. ADPO, 1 M 271, informe del prefecte (Perpinyà) al ministre de l'Interior, 2 de febrer de 1829. Es tracta d'un dels molts arrestos.
27. Es tracta de les Llosses, municipi del sud-oest del Ripollès, encara que el prefecte de Perpinyà situés aquest poble prop d'Urgell (ADPO, 1 M 271, informe al prefecte dels Pirineus Orientals al ministre de l'Interior, 9 de juny de 1829).
28. ADPO, 1 M 272, cartes del prefecte dels Pirineus Orientals al governador civil i militar de Puigcerdà i al ministre de l'Interior, 12 de febrer de 1830.
29. El prefecte dóna dues dates diferents: el 24 (carta al governador de Puigcerdà, 16 de febrer de 1829) i el 25 de gener (carta al ministre de l'Interior, 2 de febrer de 1829).
30. ADPO, 1 M 271, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al governador de Puigcerdà, 16 de febrer de 1829.

assenyalava que reclamava a Jaume Erra (el *Nin*) de la Menera (Vallespir) el preu d'un cavall i dues eugues que li havia venuts i pels quals no havia cobrat el preu.[31] Aquesta notícia és un indicador més de la mobilitat pirinenca i dels contactes variats d'un home com Caballeria, característiques que compartia amb molts homes d'acció i de terreny dels bàndols polítics que actuaven a la zona de la frontera pirinenca catalana.

Una altra vegada Caballeria sortí de la presó de Perpinyà. Al maig el trobem a Cerdanya i a Andorra organitzant un nou complot per tal de promoure una altra vegada una insurrecció a Espanya, aplegant a la vegada refugiats espanyols (catalans, per cert) i cerdans del cantó francès de la frontera. El prefecte de Perpinyà sempre vigilava atentament tots aquests moviments dels quals estem assabentats gràcies a la seva dilatada correspondència oficial.

El 15 de maig una carta del prefecte al capità de la gendarmeria de Perpinyà ens fa saber que van tenir lloc "conciliabules dans des métairies dépendant du hameau de Porté". Hi havia en aquestes reunions *secretes* molta gent que "ourdissent des complots": Malcontents, és clar, instal·lats no únicament a Portè, sinó també a Dorres, Oceja, Vallsabollera, Palau i la Guingueta d'Ix. Però també s'hi trobaven habitants de la Cerdanya francesa, ciutadans francesos dels quals no es dóna els noms.[32] Caballeria aviat se n'anà de Querol. Es dirigí cap a Tolosa.[33] De fet se sabia que els Agraviats i els liberals constitucionals radicals estudiaven les modalitats d'una acció comuna contra el règim de Ferran VII, representat a Catalunya per l'odiat i sagnant comte d'Espanya, que reprimia indiscrimidament els dos bàndols, fins ara del tot contraris. Aquesta unitat d'acció havia de fer-se mitjançant una organització comuna, la Société de l'Union. El prefecte assenyalava que els caps s'estaven a Montpeller, Nimes, Tolosa i Pau, on vivien quatre refugiats notables protagonistes d'aquesta *Union*.[34] Es pot suposar, considerant la cronologia, que Caballeria anava a una reunió de la societat. Es confirmava que a aquesta reunió s'hi havia enviat uns emissaris de Querol que anaven a buscar gent, entre els emigrats, per tal de "faire irruption en Cerdagne espagnole".[35] El prefecte era inquiet. Fins i tot no podia gaire confiar en les màximes notabilitats de la

31. ADPO, 1 M 271, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al sotsprefecte de Ceret, 19 de febrer de 1829.
32. ADPO, 1 M 271, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al capità de gendarmeria de Perpinyà, 15 de maig de 1829; Ídibem, 17 de maig de 1829. Però en un altre informe del prefecte enviat al sotsprefecte de Prada el 21 de maig, el prefecte de Perpinyà assenyalava que Marsal [Martial] Ramonatxo àlies *Canturri* i Augustí Garreta, àlies *Perruca*, súbdits francesos, ciutadans de Querol, eren agents dels Agraviats.
33. ADPO, 1 M 271, carta del prefecte de Perpinyà al subdelegat de policia de Puigcerdà. Contestava amb una carta d'aquest enviada el 18.
34. ADPO, 1 M 271, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al prefecte dels Baixos Pirineus (Pau), 19 de maig de 1829. Una carta del controlador de les duanes de Saint-Gaudens (Alta Garona), del 13 de setembre de 1829, era acompanyada per un quadern i un passaport amb el nom de Josep Rovira. L'havien trobat uns pastors a l'estany del Lanós (Cerdanya francesa, municipi d'Angostrina, prop de Portè). Es parlava de nou de la Société de l'Union i dels contactes amb el general Milans del Bosch, constitucional, arrestat als Pirineus Orientals al juny amb Josep Rovira i del coronel Miranda, liberal exiliat a Montpeller. El prefecte donà les gràcies al controlador de Saint-Gaudens per la valuosa aportació al coneixement del complot (ADPO, 1 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al controlador de la duana de Saint-Gaudens, 26 de setembre de 1826. Garcia i Rovira *op. cit.*, p. 84).
35. ADPO, 1 M 271, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al sotsprefecte de Prada, 21 de maig de 1821.

Cerdanya francesa. Deia que Batlle,[36] de la Guingueta, amb el qual s'havia entrevistat manifestava "tiédeur" en tractar d'aquests assumptes i que això li havia procurat decepció. Els notables cerdans, forçosament assabentats, no volien impedir el complot que s'estava organizant entre Andorra i Cerdanya francesa. El 23 de maig, s'assenyalaven unes noves reunions conspiratives a Porta, Portè (vall de Querol) i l'Hospitalet (Arieja). Els refugiats i els seus còmplices locals comunicaven a través d'Andorra amb "des conjurés à l'intérieur de la province".[37]El prefecte considerava que la situació era greu i si reconeixia que els refugiats espanyols eren ajudats per gent del país afegia –cosa que s'ha de matisar– que s'imposaven per la intimidació, per no dir el terror, ja que "menacent les habitants de la Cerdagne du fer et du feu".[38] Per aquest motiu va fer gestions per tal d'obtenir que el general de la subdivisió de Perpinyà enviés una companyia d'infanteria a Porta i Portè, alhora que criticava el *maire* de la Guingueta, Joan Batlle, que tenia al seu servei refugiats "dont aucun ne devrait se trouver sur l'extrême frontière" i exigia que es controlés la documentació dels refugiats. [39]

Potser, a través de la Société de l'Union, els Agraviats capitanejats per Caballeria havien d'ajuntar-se als liberals radicals a Andorra, on havien de formar una partida de 50 o 100 homes –segons les informacions– ben equipada i armada, amb bona organització i pressupost. Aquesta partida hauria de participar a l'assalt de Puigcerdà el 31 d'agost de 1829.[40] (Vegeu *infra*.)

Segons el prefecte dels Pirineus Orientals, Joan Caballeria havia estat designat per dirigir el moviment insurrecte. Hauria provat obtenir subsidis de la seva família de Ripoll, que no hauria volgut caure en un compromís perillós. Deia també que el capità general de Catalunya –és a dir, el comte d'España– va provar d'enviar-li una carta, potser per intentar provar de persuadir-lo d'abandonar els seus projectes. Finalment va ser desterrat de França. Les autoritats franceses el van enviar al regne dels Països Baixos (que aleshores incloïa encara l'actual Bèlgica, independent el 1830). Va ser obligat d'anar-se'n a la frontera d'aquest regne seguint un itinerari obligat amb subsidis pel camí.[41]

Aviat, però, tornarà als seus territoris predilectes, la zona fronterera pirinenca i catalana. No sabem si va anar realment als Països Baixos i com va tornar clandestinament. A

36. No dóna el nom de pila de Batlle. Pot ser Bartomeu Batlle (1742-1828) mort, però, el 9 d'octubre, o el seu fill Joan (1789-1851). Vegeu Balent, A. «Notabilitat, política i frontera a la Guingueta d'Ix al segle xix i a principi del xx. Bartomeu (1742-1828) i Joan (1789-1851) Batlle, Bonaventura Cot (1836-1922)». *Ceretania, Quaderns d'estudis cerdans*. Puigcerdà. La Guingueta, 2007, p. 195-233.

37. ADPO, 1 M 271, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al prefecte de l'Arieja, 23 de maig de 1829.

38. Ibídem.

39. ADPO, 1 M 271, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al sotsprefecte de Prada, 25 de maig de 1829. "Vu la tranquillité", va fer retirar les companyies d'infanteria de Querol, Oceja i Sant Llorenç de Cerdans (Vallespir) el 24 d'agost, i afegí que la presència de la companyia a Ceret era encara necessària perquè calia vigilar la partida de Maçanet de Cabrenys (ADPO, 2 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al general d'Arnault, 24 d'agost de 1829). Una setmana més tard, es produïa l'assalt de Puigcerdà!

40. Garcia i Rovira *op. cit.*, p. 84-85.

41. ADPO, 1 M 271, carta del prefecte dels Pireneus Orientals al ministre de l'Interior, 23 de juny de 1829.

l'agost ja era a la Catalunya del Nord i amb altres cabdills Agraviats o liberals (el general Milans del Bosch, Josep Rovira…), presents en el departament (es pot suposar que era a la Cerdanya) va ser assignat a residència a l'interior de França. Caballeria va ser dirigit en direcció a Nimes (Gard) i després, a Dijon (Côtes d'Or).[42] Però aviat fugí i tornà al Pirineu, ja que el 23 de setembre el prefecte de Perpinyà interrogava el seu col·lega de Foix per saber si Caballeria estava empresonat a Foix (Arieja) amb un altre refugiat, Isidre Mani (o Many), que el mes d'agost, desterrat al mateix moment que Caballeria, hauria d'haver deixat el territori francès a Antibes.[43]

Ramon Xaudaró fent complot a la ratlla del Pirineu

L'intent d'assalt contra Puigcerdà va tenir lloc a la nit del 31 d'agost de 1829. Va ser cosa sobretot dels liberals, ja que els caps majors, com Caballeria, dels Agraviats presents a la Cerdanya estaven allunyats de la comarca per les autoritats franceses. El *complot* organitzat pels dos bàndols es beneficiava, com sempre, de complicitats locals, ja que tenien contactes locals a Cerdanya, el Capcir i altres llocs de la Catalunya del Nord, la majoria ciutadans francesos.[44] Però hi participaren uns Agraviats que concretaren la unió entre les dues oposicions a Ferran VII. Hi havia uns 30 o 40 participants, si hom es refia del testimoni de Francesc Borrell, que va participar-hi i que va ser arrestat i detingut, amb d'altres, a la Cerdanya francesa al novembre. [45] Ramon Xaudaró (Xandaro o Chandaro, sota la ploma del prefecte de Perpinyà) hi participava i n'era un dels capitostos. S'havia traslladat a Sallagosa, on va viure a cal *maire* del municipi[46] i d'on va introduir-se en territori espanyol per tal de reclutar homes gràcies a un passaport atorgat pel prefecte de l'Erau.[47] Hem explicat més amunt que la partida venia d'Andorra. Fou prop de Llívia que reberen armes i municions –més endavant veurem com–. El cap més engrescat, però, era, segons Borrell, un tal Antoni Saez.[48] Rovira (Joaquim o Josep?)[49] i

42. ADPO, 1 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al ministre de l'Interior, 11 d'agost de 1829.
43. ADPO, 1 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al prefecte de l'Arieja, 23 de setembre de 1829. El prefecte de Perpinyà tenia notícies i demanava confirmació.
44. Barnedes, metge de Sant Feliu d'Avall (Rosselló), Roland de Puigvaledor (Capcir), Bonarich d'Er (Cerdanya), Frexe de Morellàs (Vallespir) [proximitat d'aquest poble amb Maçanet de Cabrenys, a l'Alt Empordà, on el prefecte esmenta partides d'opositors al govern de Ferran VII, entre d'altres Andreu Quintà, "constitutionnel exalté", cap de partida. ADPO, 1 M 272, informe del prefecte de Perpinyà, 28 de novembre de 1829], Pujol, cirurgià a Puigcerdà, Pere [Pedro] Fossas, refugiat. Aquests varen anar a París per tal de preparar el complot, on van fer contactes (ADPO, 1 M 271, carta del prefecte dels Pirineus Orientals als sotsprefectes de Prada i de Ceret, i al capità de gendarmeria de Perpinyà). El prefecte havia rebut aquesta informació del comte d'Espanya (Garcia i Rovira *op. cit.*, p. 84).
45. ADPO, 1 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al ministre de l'Interior, 25 de novembre de 1829.
46. Es tractava de Pere [Pierre] Oriol, *maire* del 1823 al 1826 i una altra vegada des del 8 de febrer de 1827 (Pierre Cantaloube *Saillagouse et la Cerdagne*. Sant Esteve: Les Presses Littéraires, 1998, p. 68). El 3 d'agost de 1829, el prefecte l'acusava de tenir relacions amistoses amb els refugiats espanyols, liberals com Xaudaró, i proposà la seva revocació al ministre de l'Interior. Mentrestant una broma de mal gust en contra d'una jove del municipi va ser instrumentalitzada per l'administració i provocà la seva dimissió el 9 d'agost (ADPO, 1 M 272, cartes del prefecte el ministre de l'Interior 3 i 10 d'agost de 1829). Amb el canvi de règim, Pere Oriol tornà a ser *maire*. Va ser designat *maire* el 26 de setembre de 1830 (Cantaloube *op. cit.*, p. 69).
47. Garcia i Rovira *op. cit.*, p. 84. Montpeller era fins ara la seva residència.
48. Francisco Antoni Sáez i Jubert, segons altres dades. També hi havia entre els cabdills Agraviats de l'assalt de Puigcerdà un tal Ramon Brunet "de l'armée de la foi et tenant en dernier lieu du parti des agraviados" (Garcia i Rovira *op. cit.*, p. 85).
49. Josep Rovira, detingut a Perpinyà el 30 de juny era "un des plus républicains sans culottes" (prefecte de Perpinyà citat per Garcia i Rovira *op. cit.*, p. 84, nota 19).

Gombau[50] capitanejaven també aquest grup armat. Els capitostos estaven segurs del cop, ja que confiaven en la majoria de la població de la vila. Però les tropes de l'exèrcit els varen sorprendre i després d'un tiroteig els assaltants renunciaren i es varen refugiar a Andorra.[51] Sabem també que la partida s'havia organitzat prèviament a cal Ramonatxo de la Guingueta[52] (pare i fill), homes polifacètics que s'adaptaven a totes les conjuntures polítiques i tenien simpaties amb dirigents espanyols. Rafel Ramonatxo era considerat a la prefectura el 1831 "un espion du comte d'Espagne",[53] que disposava d'una àmplia xarxa d'informadors. Així, el 1829, Ramonatxo podia haver jugat un doble joc, ajudant els conjurats liberals i denunciant els seus projectes al capità general de Catalunya, cosa que podria explicar la derrota de l'assalt del 30 d'agost.

Amenaçats de ser arrestats pels francesos, Xaudaró, Gombau i Antoni Sáez s'escaparen a Tolosa en primer lloc i després a Montpeller. Tornaren a la Catalunya Nord, al Vallespir, foren arrestats a Ceret el 13 d'octubre i després detinguts a Perpinyà.[54] Potser volien establir lligams, ara, amb els liberals radicals de l'Alt Empordà, més particularment amb Andreu Quintà, suara esmentat. Però, mentrestant, Xaudaró havia passat per Andorra, a Soldeu, on, forçosament, tenia contactes. Amb un amic seu, Francisco Ribas, hi havia estat força actiu. Foren tropes espanyoles que els foragitaren d'Andorra i van obligar la partida *constitucional* vinguda a Andorra després del fracàs de l'assalt de Puigcerdà a entrar a l'Arieja on foren arrestats.[55] També s'esmentava la presència, amb ells, d'Escluz [José Escluz i Gómez].[56] Xaudaró, però, no es quedà a Perpinyà, ja que el 18 de gener de 1830 el prefecte dels Pirineus Orientals assenyalava que es trobava amb un altre refugiat, Francisco Ribot, a Marsella on estava vigilat. La seva dona, mentrestant, havia de ser alliberada de la presó de Perpinyà i anar-se'n a Marsella per retrobar el seu marit.[57]

D'altres persones van ser detingudes després del fracàs de l'assalt de Puigcerdà, la majoria el novembre.

El 7 de novembre, el jove Jaume [Jacques] Sarret, de 14 o 15 anys, nadiu i veí d'Ur, a la Cerdanya francesa, va ser arrestat a Puigcerdà i detingut després a Barcelona

50. Probablement Manuel Gombau y Buil àlies l'*Aragonès*. Vegeu Garcia i Rovira *op. cit.*, p. 85.
51. Una part del grup quedà, però, del costat de la Tor de Querol i de Portè. Ibídem, p. 85.
52. El tarannà de Josep Ramonatxo de la Guingueta el va pintar Peter Sahlins (Peter Sahlins *Boundaries, the making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: University of California Press, 1989, 351 p.). Però, l'any 1828 podria tractar-se més aviat del seu fill, Rafel [Raphaël], nascut el 1796, que les autoritats de Perpinyà confonien amb el pare en una notícia de consellers municipals elegits el 1831 [després del canvi de règim polític a França] on expliquen la suposada complicitat de Rafel amb Campoverde… el 1812, al moment de la invasió de la Cerdanya francesa pels espanyols, posició notable, aleshores, de Josep Ramonatxo! (ADPO, 3 M 146). Però a la correspondència prefectoral es parla de Bonaventura Ramonatxo de la Guingueta, que sembla el mateix personatge que Rafel (o un parent molt pròxim).
53. ADPO, 3 M 148.
54. Garcia i Rovira *op. cit.*, p. 85.
55. ADPO, 1 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al prefecte de l'Arieja, 23 de setembre de 1829. El prefecte de Perpinyà utilitza el condicional parlant de la detenció a Foix.
56. ADPO, 1 M 272, cartes del prefecte de Perpinyà, 7 i 8 de desembre de 1829 i Garcia i Rovira *op. cit.*, p. 85.
57. ADPO, 1 M 272, cartes del prefecte dels Pirineus Orientals al procurador del rei de Prada, 18 de gener de 1830 i 22 de gener de 1830.

perquè hauria guiat la partida liberal de Xandaró constituïda a Andorra, reagrupada a la Guingueta i que integrava revolucionaris espanyols i francesos de la comarca. Sembla que el jove d'Ur hauria anat a buscar els assaltants a can Ramonatxo i després els va dur al prat del terme de Llívia on estaven amagades les armes abans d'iniciar el camí de Puigcerdà. El prefecte de Perpinyà escrigué al comte d'España per tal que alliberés el jove Sarret, de la culpabilitat del qual dubtava. Sarret va ser alliberat a final de desembre de 1829 pels volts de Nadal.[58]

El 23 de novembre, dos dels assaltants del 30 d'agost, Thomas [Tomàs] Bataille [Batalla] i François [(Francesc (Francisco)] Borrell –que donà informacions detallades–, van ser arrestats i detinguts a la presó de Perpinyà.[59]

La dona de Xaudaró, venint de Prada, va residir durant un temps a casa de Merlat, *maire* de Vilanova de les Escaldes, on rebia refugiats. El novembre de 1829, després dels arrestos d'insurrectes liberals, el prefecte la va fer detenir a Perpinyà, ja que no volia tornar a Espanya ni tampoc a l'*interior* de França i volia quedar-se a Perpinyà.[60] Va demanar la clau del seu bagul al Sr. Merlat, de les Escaldes [de Cerdanya], *maire* de Vilanova. El 22 de febrer de 1830, estava a punt d'anar-se'n a Marsella, on residia de moment el seu marit. El prefecte havia obtingut de Merlat la restitució del seu bagul, que conservava com a fiança, ja que li devia diners que corresponien a la seva estada a la Cerdanya. També es proposava enviar-la a Marsella on havia de reunir-se amb el seu marit.[61] El que preocupava el prefecte era la correspondència de la dona Xaudaró i que podia trobar-se en el bagul. Per això les pressions que va fer sobre en Merlat de les Escaldes. La instruccció del procés de Prada anava endavant. De mica en mica, els acusats de "l'attentat contre Puigcerda", espanyols i francesos, fet que confirmava el caràcter *nacional* mixt del bàndol, estaven engarjolats a Prada. Faltava la confirmació de la presència dels indispensables testimonis. Dos d'ells, ciutadans francesos, es negaven participar als debats del tribunal. L'un, Marsal [Martial] Ramonatxo àlies *Canturri*, de Porta, havia aixoplugat els conjurats (vegeu més amunt). El subdelegat general de policia de Barcelona li havia enviat, el 9 d'agost, una carta en què el prefecte de Perpinyà, després de la certificació, havia comunicat al ministre de l'Interior i al procurador del rei de Prada. De moment no hem tingut coneixement del contingut d'aquest document.[62] Podem, però, suposar que *Canturri* actuà, potser, com a agent del comte d'Espanya, que el protegia i li impedia venir a testificar a Prada. També tenia en la seva possessió una segona carta del secretari del subdelegat general.[63] D'altra banda, *Canturri* es trobava a final de novembre de 1829 a la presó de Prada amb els

58. ADPO, 1 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al comte d'Espanya, capità general de Catalunya, 6 de novembre de 1829; carta del mateix al ministre de l'Interior, 7 de novembre de 1829; Íbidem, 26 de desembre de 1829.
59. ADPO, 1 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al procurador del rei de Perpinyà, 23 de novembre de 1829.
60. ADPO, 1 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al ministre de l'Interior, 18 de novembre de 1829.
61. ADPO, 1 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al procurador del rei a Prada, 22 de gener de 1830.
62. Vista la urgència de la redacció d'aquest treball no hem tingut temps de fer el buidatge del lligall de la instrucció del judici, on deu haver anat a parar aquesta carta. (Sèrie U dels ADPO.)
63. ADPO, 1 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al ministre de l'Interior, 2 de febrer de 1830.

germans Ribó *Gil* de Porté[64] per un expedient criminal.[65] Ell també, com l'altre Ramonatxo,[66] de la Guingueta, que treballava també, sembla, a compte del capità general de Catalunya.[67] D'una certa manera aquests dos individus tenien la responsabilitat del fracàs de l'acció del 30 d'agost i de la posterior detenció dels culpables. No podien, però, cremar-se anant a Prada, i els seus valedors barcelonins sempre els protegien. A la justícia francesa li era difícil jutjar un crim ocorregut en el territori d'un estat estranger, encara que la preparació s'hagués fet a França (i a Andorra, però d'això se'n parla ben poc en aquesta correspondència). A més de la participació dels Ramonatxo de Porta i de la Guingueta, el procurador de Prada desitjava la de puigcerdanesos, ciutadans espanyols. Però per a això calia la prèvia autorització del comte d'Espanya. Era el que l'*alcalde mayor* de Puigcerdà, Matuta, havia contestat al procurador de Prada i que havia escrit al prefecte el 26 de novembre de 1829. Sense la presència dels testimonis, el procès era difícil, per no dir impossible.[68] El prefecte donà, però, la llista dels espanyols que el procurador volia que compareguessin a Prada.[69]

Amb tot això, podem entreveure una problemàtica que es concretarà divuit anys més tard, el 1846, amb el procés dels Trabucaires de Perpinyà, quan es jutjaren a França uns fets criminals ocorreguts a l'Estat veí amb uns culpables arrestats en territori francès, al Vallespir.[70] El 1829, a Puigcerdà no es tractà d'un crim de dret comú –perpetrat, com el de 1845 a la Garrotxa, per uns homes que havien participat a la primera carlinada: l'acció guerrillera amb motivacions polítiques havia degenerat, com solia i sol passar amb moltes guerrilles dels segles XIX i XX– però d'una acció armada insurrecta de caràcter purament polític. França, però, substituí Espanya en l'acció de la justícia. Això ho intentava ja amb el projecte de procés a Prada el 1830. No podia, però, obligar la gent a venir testificar al tribunal de Prada per fets que eren de la competència jurisdiccional espanyola.

---

64. En un estudi nostre, hem esmentat el pare i els fills Ribó *Gil*, de Portè, així com Marcial Ramonatxo *Canturri* de Porta. Els germans Ribó van participar en un atracament a la carretera neutral de Llívia el 12 d'abril de 1832 amb *Batailla*, un refugiat espanyol, potser un dels Batalla de la contesa de 1829 (Andreu Balent "Atracament al camí neutral de Llívia (1832)". *Setzè quadern d'informació municipal de Llívia*. Llívia, 2007, p. 151-158).

65. ADPO, 2 M 272, carta dels prefecte dels Pirineus Orientals al mariscal de camp, cap de la subdivisió militar de Perpinyà, 25 de novembre de 1829.

66. Que hem identificat com a *Rafel* (vegeu més amunt) i que documents prefectorals designen com a *Bonaventura*. Sembla que es tracta de la mateixa persona o d'un parent molt pròxim. En aquest cas, no hem disposat de temps per fer les verificacions d'estat civil.

67. Potser després del fracàs del 31 d'agost, volien també pactar amb ell, denunciant Antoni Sáez i altres participants de l'assalt de Puigcerdà a canvi de 16.000 francs i… de la llibertat de negoci entre la Vall de Querol i la resta de la Cerdanya francesa amb el Principat de Catalunya. Xaudaró també hauria participat en l'elaboració d'aquest pacte amb el comte d'Espanya a canvi de l'amnistia dels insurrectes i de la possibilitat de tornar a casa. (Garcia i Rovira *op. cit.*, p. 85). Queden obertes les dues hipòtesis.

68. ADPO, 1 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al ministre de l'Interior, 2 de febrer de 1830.

69. ADPO, 2 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al capità general de Catalunya, 12 de febrer de 1830. S'havien convocat a Prada dos soldats del regiment de caçadors del rei núm. 1 de Puigcerdà, entre els quals el sergent *Emmanuel* Vázquez; l'alcalde major de Puigcerdà Matuta; Solenlloch, de Llívia; Samsó, cap de la duana de Puigcerdà; Escloz, secretari del subdelegat principal de policia de Catalunya; Florensa, hisendat de Puigcerdà, i Josep Suñer, prevere a Vilallobent.

70. Miró i Solà, Ll. *L'alba dels matiners. El procés dels trabucaires Perpinyà, 1845-1846.* Cata-roja. Barcelona: Editorial Afers, 2008, 302 p.

Les complicitats a l'Estat francès

Ja hem donat mostres d'aquestes complicitats, a Querol, a Sallagosa, a Er, i d'altres llocs de la geografia nord-catalana. El que podem dir és que la presència de refugiats contribuïa de mica en mica a l'estructuració de corrents polítics al voltant de *corpus* ideològics tipificats que retrobem a banda i banda de la frontera. La Cerdanya, allunyada de les grans ciutats (Perpinyà, Tolosa, Barcelona), més permeables a les influències de França endins –encara que els cerdans viatjaven prou per raons de negocis de tota mena, des dels *mitjaires* fins als *tonedors* i els traficants del contraban gros i menut– era, amb les guerres civils espanyoles i del vaivé constant dels refugiats de tots els bàndols, en contacte amb les idees i molts es comprometien quan volien anar més enllà del simple aprofitament del pas d'aquests forasters, la majoria dels quals eren d'altra banda catalans i amb els quals podien discutir i identificar-se, tenint en compte, és clar, les seves inclinacions i els seus interessos. Uns –la majoria– podien decantar-se cap al liberalisme moderat, com ho feren els cerdans espanyols començant pels de Puigcerdà; d'altres –una minoria– cap al carlisme. El 1829, però, els dos bàndols s'aliaren i molts cerdans del cantó francès es retrobaren amb els refugiats de la Société pour l'Union, compromesos en el mateix *complot*.

A la Cerdanya, delinqüència i política podien conviure. Ja hem asenyalat el cas dels germans Ribo de Portè i el de Ramonatxo, àlias *Canturri*. No cal oblidar Marsal [Martial] Garreta àlies *Perruca*, condemnat per contumàcia per intent d'homicidi als treballs forçats. Aquest s'instaurà cap a una partida de 40 homes, francesos –entre els quals el fill de Ramonatxo *Canturri* engarjolat a Prada!– i espanyols refugiats. La presència de l'exèrcit l'estiu de 1829 a Querol era en part motivada per la seva actuació. La nit del 15 al 16 d'agost anaren a Porta i van disparar amb els seus fusells durant la nit pels carrers del poble. Van renovar aquesta actuació les nits següents, disparant fins i tot prop de la duana. El prefecte assenyalava que *Perruca* es disfressava de polític per tal de continuar la seva activitat delinqüent i, potser, criminal. Pensava també que la gendarmeria de Querol era culpable en no intervenir per tal de fer aturar aquesta actuació. També el prefecte notava que *Perruca* i els seus homes no molestaven la gent del poble.[71] Però malgrat la presència d'un destacament de soldats a Portè, *Perruca* tornava a casa seva i el prefecte escrivia al Sr. Le Vaillant que comandava aquesta tropa per exigir-li el seu arrest.[72] Sembla que fugí a Andorra i després a Espanya. El 3 de març de 1830, encara, el procurador de Prada escrivia al governador civil militar de Puigcerdà per tal de reclamar el seu arrest i extradició.[73] Tot això s'ha de relacionar amb el descobriment, a *l'Hostal de més Amunt*, prop del veïnat de Querol,

71. ADPO, 1 M 172, cartes del prefecte dels Pirineus Orientals al general comandant la subdivisó militar de Perpinyà, 19 de setembre de 1829; al comandant de la gendarmeria de Perpinyà, 19 de setembre de 1829, i al mariscal de camp, comandant de la subdivisió militar de Perpinyà, 23 de setembre de 1829.

72. ADPO, 1 M 272, carta al comandant del destacament militar a Portè, 16 d'octubre de 1829. Ja havia tornat l'exèrcit a la Vall de Querol!

73. ACCe, carta del procurador del rei a Prada al governador civil i militar a Puigcerdà, 19 d'abril de 1830.

d'uns fardos preparats per al transport on es van trobar 900 uniformes francesos i 300 fusells francesos nous.[74]

Hom pot pensar que, potser, estaven destinats a les partides que, deixant el territori francès s'havien refugiat a Andorra, prop de Soldeu a les quals suara hem fet al·lusió i al mig de les quals es trobava un home com Xaudaró. El 3 de març de 1830, el *maire* de les Cabannes (Arieja) escrivia al governador civil i militar de Puigcerdà. L'informava de notícies que li havien estat proporcionades per un sabater oriünd de Torà de Riubregós que vivia al seu poble, Jaume [Jacques] Villa. Aquest home tornava d'Andorra, on vivia la seva mare, i va topar amb una partida d'insurrectes espanyols anomenats *carlins*, amb presència de francesos. El *maire* assenyalava al governador que el correu que li envia Villa des de la Tor de Querol, on estava de passada, era digne de fe.[75] Aquest fet coincideix amb el que hem relatat més amunt sobre la fugida de Xaudaró. Els querolans tenien contactes, i complicitats, amb els andorrans. Venien ferro de la mena de Pimorent que explotaren durant temps per alimentar la farga del riu Madriu.[76] Feien altres negocis, de contraban sobretot, amb els andorrans.[77] La conjuminació d'activitats fraudulentes amb l'activisme polític més o menys empès per conviccions també era possible, fent costat a una adhesió profunda a uns idearis polítics que podem detectar en molts dels individus *francesos* o *espanyols* esmentats al llarg d'aquest estudi. Una cosa era segura. Encara que es tractés d'una temptativa prematura empesa per un pur voluntarisme d'estil romàntic, que només podia fracassar, l'assalt de Puigcerdà estava justificat per les simpaties conegudes de la població de la vila, que també va poder manifestar-se. La correspondència prefectoral que hem àmpliament citat parla també de les accions de dos suposats liberals puigcerdanesos, *Florenza* [Antoni Florensa] i Josep Badia.[78] Puigcerdà sempre estarà del bàndol liberal durant les carlinades del segle XIX.

I els andorrans?

La societat andorrana no podia quedar, tampoc, apartada dels corrents d'idearis contraris i variats que portaven els individus, espanyols o francesos,[79] que penetraven en el seu territori per organitzar-se o escapar-se de la persecució de les forces que

74. ADPO, 1 M 272, carta del prefecte dels Pirineus Orientals al comandant de la gendarmeria de Perpinyà, 21 de setembre de 1829.

75. ACCe, correspondència consolar i estrangera, carta del *maire* de les Cabannes al governador civil i militar de Puigcerdà, 3 de març de 1830.

76. Balent, A. "La mine de fer de Puymorens (Cerdagne): conflits de propriété et d'usage (XVIIe - XIXe siècles)". Aymat Catafau (dir.) "Les ressources naturelles de Pyrénées du Moyen Âge à l'Époque moderne. Explotation, gestion, appropriation". *Actes del Congrés International Resopyr. Font-Romeu, 8-9-10 novembre 2002.* Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2005, p. 423-451.

77. Vegeu Balent, A. "James Erskine Murray i la seva visió de les valls de Querol i d'Andorra l'any 1835". *Muntanya*, 860. Barcelona, 2005, p. 28-35.

78. Ambdós *constitucionals* i ficats en el *complot*. Foren inculpats pels francesos per fabricació de falsa moneda francesa i detinguts. El gener de 1830 estava previst que Badia havia de passar per la Cour d'Assises [Audiència] (ADPO, 1 M 272, moltes cartes del prefecte de Perpinyà, 1829-1830 entre les quals les del 16 de desembre de 1829 i del 18 de gener de 1830).

79. Deixem de banda els viatgers *estrangers* vinguts de l'exterior de l'àrea pirinenca o catalana, com per exemple Erskine Murray el 1835.

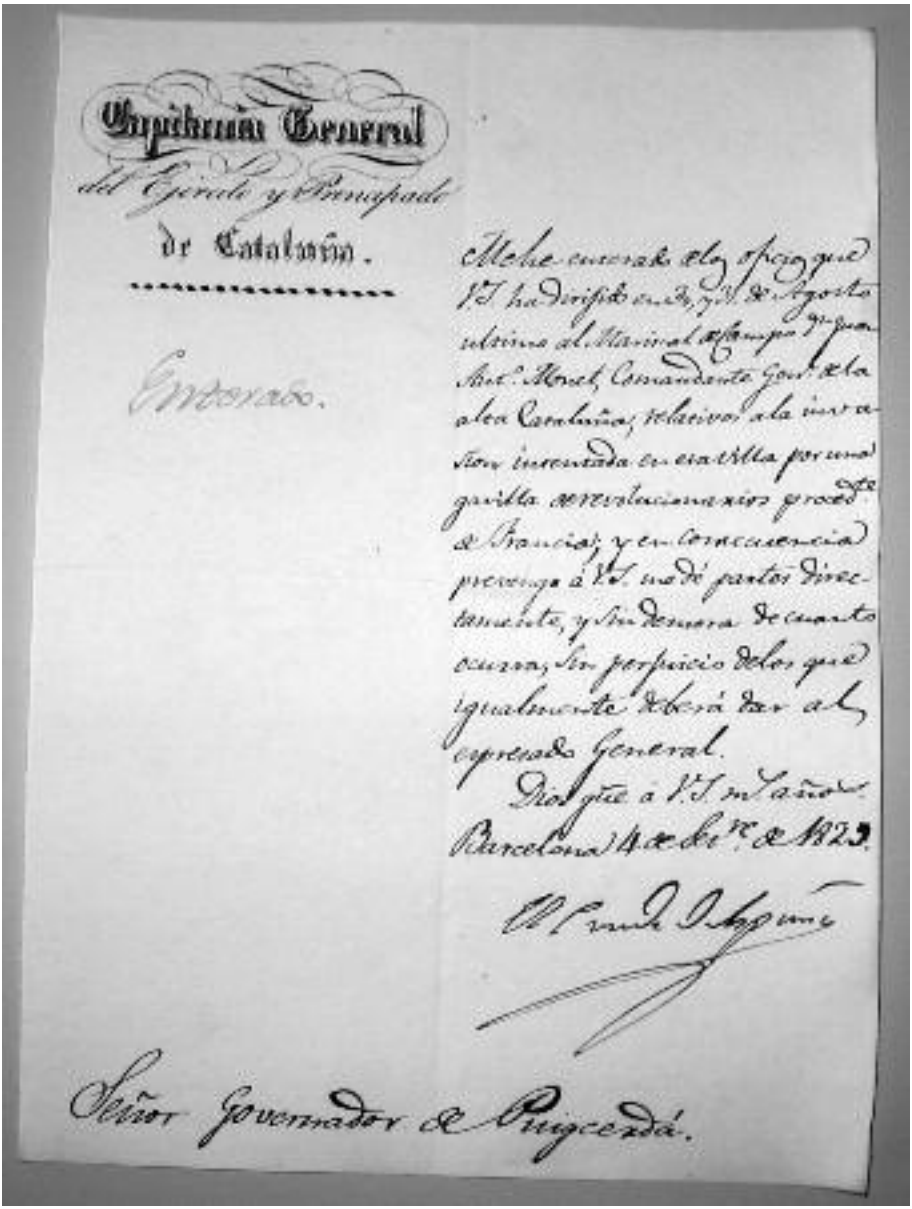

Capitania General
del Ejercito y Principado
de Cataluña.

Enterado.

Me he enterado de los oficios que V.S. ha dirigido en 31, y 31 de Agosto ultimo al Mariscal de Campo Dn. Juan Antº. Morel, Comandante Genl. de la alta Cataluña, relativos a la invasion intentada en esa villa por una gavilla de revolucionarios procedte. de Francia; y en consecuencia prevengo á V.S. me dé partes directamente, y sin demora de cuanto ocurra, sin perjuicio de los que igualmente deberá dar al espresado General.

Dios gue. á V.S. ms. años.
Barcelona 4 de Setre. de 1829.

El Conde D'Espanya

Señor Governador de Puigcerdá.

Carta del comte d'Espanya al governador civil i militar de Puigcerdà després del fracàs de l'assalt de Puigcerdà per una partida liberal i carlina, el 31 d'agost de 1829. (Arxiu comarcal de la Cerdanya, Puigcerdà, correspondència de la capitania general)

combatien i que els podien derrotar. Era el cas, precisament, dels fets de 1829-1830, anunciadors de futurs trasbalsos que acabarien per fer-la moure en profunditat. La *revolució* del principi dels anys 1880 era la perspectiva que esperava els andorrans. L'economia, també, canviaria durant el segle XIX, i faria trontollar els pilars tradicionals, la ramaderia i la siderúrgia. Les idees polítiques, representacions de la nova realitat, forçosament estaven relacionades amb aquesta inclusió en el nou món que es perfilava. Els *pre-carlins* de 1829 volien impedir o frenar aquesta evolució. Trobaren partidaris a Andorra. Els liberals radicals desitjaven els canvis per al futur que portava la modernitat. També acabarien per tenir uns simpatitzants.

La insurrecció després del fracàs de l'intent de Puigcerdà

L'esforç es portà cap a l'est, al Rosselló i a l'Empordà. Hem assenyalat l'empenta de les partides de Maçanet de Cabrenys i d'Agullana. El 19 d'octubre els insurrectes entraren a Agullana i la Jonquera. Brunet,[80] que havia participat a l'assalt de Puigcerdà, era de l'expedició comandada pel coronel Baiges (també implicat a la contesa andorrano-cerdana) a la qual participaven rossellonesos. Derrotats pel l'exèrcit reial, foren desarmats pels soldats francesos a Morellàs (Vallespir). El 23 d'octubre, encara, una altra columna insurrecta entrà a Setcases (Ripollès, vall de Camprodon). La cosa també fracassà, ja que per Núria no encontraren els homes que havien d'ajuntar-se amb ells i, per aquest motiu tornaren entrar al territori francès, a la Cerdanya, pel coll de Finestrelles. Passaren per pobles de la Cerdanya francesa, toparen amb els mossos d'esquadra a Llívia i anaren a parar a Fontromeu el 26 d'octubre. A la Cerdanya francesa van ser rebuts amb simpatia, fins i tot per part d'autoritats locals. La participació de rossellonesos després de ciutadans de la Cerdanya francesa als intents insurrectes pirinencs de 1829 confirma la nostra visió del procés de polititització a la zona fronterera que es va fer la primera meitat del segle XIX sense tenir en compte els estats, però, això segur, en funció de les simpaties per idearis.

Cloenda

El que no s'havia remarcat fins ara és l'aspecte nou del moviment de 1829 que, per primera vegada, consagrà l'aliança tàctica, per aquest motiu sense esdevenidor, dels dos bàndols més oposats en contra dels *centres*, fins i tot si un, ben moderat, estava representat per Ferran VII o la monarquia *ultra* de Carles X (1824-1830).

Un liberalisme més combatiu havia de triomfar aviat, a França, amb la revolució de juliol de 1830, i a Espanya amb la mort de Ferran VII, el setembre de 1833. Però de seguida començà la Primera Guerra carlina. Aviat, també, els liberals «burgesos» estarien despassats pels republicans (Xaudaró ja n'era el 1829!) i aquests pels socialistes que veurem actuar, ja, a les dècades de 1850-1870.

80. Si aquest Brunet era el d'Agullana, era un carlí conegut, de fa temps, de Caballeria i d'un altre cabdill, Saperes, *el Caragol* (ANGUERA, *op. cit.*, p. 63)., i, també, la nota 48 d'aquest article, que parla de Ramon Brunet.

PAPERS DE RECERCA HISTÒRICA, **5**: 68-25 (2008)
Societat Andorrana de Ciències, Andorra
DOI: 10.2436/20.0110.03.5

Societat Andorrana de Ciències

L'estructura agrària i la propietat de la terra a la segona meitat del segle XIX *a l'Alt Urgell*

*Jordi Nistal i Refart**

Català

L'estructura agrària i la propietat de la terra a la segona meitat del segle XIX a l'Alt Urgell

En l'anàlisi de l'economia de l'Alt Urgell del segle XIX destaquen les característiques d'una economia de muntanya tradicional, basada en l'autoconsum, i d'un estancament, degut a l'aïllament i a la falta de comunicació. L'autoconsum inclou produccions destinades al mercat local, que configura una organització econòmica autòctona. La necessitat d'autoabastir-se obliga a orientar l'agricultura cap al policultiu extensiu de rendiment baix. La vinya era el principal cultiu destinat al mercat local, especialment Andorra i la Cerdanya. La ramaderia era de règim extensiu, seguint un sistema d'usos i costums, dret d'empriu i contractes de conlloc que es completa amb la transhumància.

Els terrenys comunals responen a una organització econòmica que equilibra la propietat privada, dedicada al conreu i l'espai comunal dedicat a activitats agrosilvopastorals. El comunal proporciona pastures, possibilita les artigues i conrear-ne una part. És una font alternativa d'ingressos, tant per a les cases pairals que mantenien el patrimoni familiar heretat, com sobretot per a les noves cases originàries de les primeres i formades pels fills sense terres. La llenya i la fusta extreta dels boscos comunals permet satisfer les necessitats de les cases, de les terres de conreu i és una important entrada de diner mitjançant la seva comercialització, individual o per part de l'ajuntament, per les subhastes de fusta. Hi ha altres aprofitaments que satisfan un ampli ventall de serveis domèstics i el seu ús no era negligible: calç, pedra, teules, guix, aigua de les fonts i productes comestibles, i la recol·lecció de fruites silvestres, bolets i la caça menor.

Castellano

La estructura agraria y la propiedad de la tierra en la segunda mitad del siglo XIX en el Alt Urgell

En el análisis de la economía del Alt Urgell del siglo XIX destacan las características de una economía de montaña tradicional, basada en el autoconsumo, y de un estancamiento debido al aislamiento y a la falta de comunicación. El autoconsumo contempla producciones destinadas al mercado local, que configura una organización económica autóctona. La necesidad de autoabastecerse obliga a orientar la agricultura hacia el policultivo extensivo de bajo rendimiento. La viña era el principal cultivo destinado al mercado local, especialmente Andorra y la Cerdaña. La ganadería era de régimen extensivo, siguiendo un sistema de usos o costumbres, derecho de emprio y contratos de *conlloc* que se completa con la trashumancia. Los terrenos comunales responden a una organización económica que equilibra la propiedad privada, dedicada al cultivo, y el espacio comunal, dedicado a actividades agro-silvo-pastoriles. El comunal proporciona pastos, posibilita las artigas y cultivar una parte. Es una fuente alternativa de ingresos, tanto para las casas troncales que mantenían el patrimonio familiar heredado, como sobretodo para las nuevas casas originarias de las primeras y formadas por los hijos sin tierra. La leña y la madera extraída de los bosques comunales permite satisfacer las necesidades de les casas, de las tierras de cultivo y es una importante entrada de dinero mediante su comercialización, individual, o por parte del ayuntamiento por medio de las subastas de madera. Hay otros aprovechamientos que satisfacen un amplio abanico de servicios domésticos y su uso no era negligible: cal, piedra, tejas, yeso, agua de las fuentes y productos comestibles, y la recolección de frutos silvestres, setas y la caza menor.

Français

La structure agraire et la propriété du sol à la moitié du XIX ème siècle à l'Alt Urgell.

L'analyse de l'économie de l'Alt Urgell au XIX met en exergue aussi bien les caractéristiques d'une économie de montagne traditionnelle dont le pilier était l'autoconsommation, mais aussi l'étanchement causé par l'isolement et un manque de communications. Cette autoconsommation caractérisée par des productions destinées au marché local provoque une organisation autochtone. Le besoin de s'approvisionner soi même a obligé à réorienter l'agriculture vers une diversification des cultures extensives à faibles productions. La vigne était la principale culture destinée au marché local, surtout l'Andorre et la Cerdagne. L'élevage était exploité de façon extensive selon un système d'us et coutumes, droit de pacage [empriu] et de contrats d'estivages [conlloc] qui complète la transhumance. Les terrains de la mairie suivent une organisation économique utilisée de façon équitable entre l'espace privé destiné à la culture et l'espace municipal dédié aux activités agro- sylvo- pastorales. Le terrain de la mairie permet le pâturage, facilite les concessions de droits d'essartages [boigues] et une partie peut être exploitée. C'est une source possible de recettes aussi bien pour les familles qui possèdent un patrimoine familial hérité, comme pour celles issues des premières et constituées par les enfants cadets dépourvus de propriétés. Le bois combustible ou matière première des terrains appartenant à la mairie permet de subvenir aux besoins des maisons, des terres consacrées à la culture, et il s'agit là d'un important apport économique grâce à sa commercialisation, développée soit de façon individuelle soit par la mairie grâce aux ventes aux enchères de bois. Il existe d'autres produits dont on peut profiter et dont l'utilisation satisfait un large éventail de services domestiques n'est guère négligeable : chaux, pierres, tuiles, plâtre, eau de source, produits comestibles, et la cueillette de fruits sauvages, champignons et chasse au menu gibier.

* Jordi Nistal i Refart (la Seu d'Urgell, 1957)
Llicenciat en geografia i història per la Universitat de Barcelona. Professor de geografia i història a l'IES Joan Brudieu de la Seu d'Urgell.
Col·laboracions: Elaboració de l'enquesta pública del Pla comarcal de muntanya. Consell Comarcal de l'Alt Urgell, 1986.
Publicacions: "La cooperativa Lletera del Cadí en el marc de les transformacions socioeconòmiques del Pirineu". *Salit, papers d'història de la Seu*. Ajuntament de la Seu d'Urgell, 1991.
"Geografia Humana". *L'Alt Urgell. Una visió de conjunt, Volum 1*. La Seu d'Urgell, 2001.
"El context històric del Rec dels Quatre Pobles: espai físic i activitat agrària de l'Urgellet al segle XIX". *La comunitat del Rec dels Quatre Pobles: passat, present i futur*. Departament d'Indústria, Comerç i Turisme. Institut Català de l'Energia, 2002.
jnistal57@gmail.com

1. L'estructura agrària

1.1. Les fonts

Les principals fonts documentals utilitzades en aquest estudi han estat sobretot els *amillaraments* i, en menor mesura, els llibres d'*apeo*, de la segona meitat del segle XIX, dels pobles de la comarca que n'han conservat.

Els amillaraments sorgiren l'any 1845 amb la reforma tributària d'Alejandro Mon, ministre de Finances del govern moderat de Narváez, que introduí a tot l'Estat espanyol la contribució territorial directa sobre immobles, conreus, ramaderia, indústria i comerç. La major part dels municipis de l'Alt Urgell confeccionaren els seus amillaraments en el període comprès entre 1850 i 1865 i els van mantenir, en els trets essencials, fins a mitjan segle XX. Aquests llibres, realitzats per funcionaris de l'administració assessorats per una junta pericial formada per una comissió de principals propietaris i membres de l'ajuntament, ens proporcionen informació referent als propietaris del municipi, el nombre de finques de cada propietari i la seva extensió, la qualitat de la finca i el tipus de conreu, i la valoració a efectes contributius.

El problema més greu que presenta aquesta font documental és l'ocultació dels propietaris, per reduir les despeses de contribució. Aquest desavantatge, gens estrany si atenem el caràcter fiscal de la font, és compensat per l'exhaustivitat de la informació que proporciona, cosa que el fa un document imprescindible per abordar l'estudi de l'estructura agrària i la distribució de la propietat dels municipis de l'Alt Urgell al segle XIX. En aquest sentit, he de fer servir onze documents: nou amillaraments i dos llibres d'*apeo*, compresos entre 1853 i 1889, procedents dels arxius municipals de la comarca. Vuit corresponen a la subcomarca de l'Urgellet: amillaraments de la Seu d'Urgell (1862), el Pla de Sant Tirs (1861), Vila i Vall de Castellbò (ambdós de 1866), Noves de Segre (1861) i Castellàs del Cantó (1871), i llibres d'*apeo* d'Alàs i Torres (1864) i Montferrer (1889). Els tres restants procedeixen de la vall de la Vansa i Tuixén: amillaraments de Sorribes de la Vansa (1853), Tuixén (1859) i Josa de Cadí (1860).

Ensems amb els documents fiscals he investigat altres fonts, documentals i orals, que m'han permès completar la informació principal. Entre les primeres haig de destacar el conegut *Diccionario geográfico, estadístico de España*, de Pascual Madoz, editat el 1845, i les respostes al qüestionari de Francisco de Zamora a la Cerdanya, la Vallferrera, Andorra i Castellbò –les dues últimes inèdites i malgrat que fossin escrites entre 1787 i 1790, proporcionen una informació molt valuosa per entendre determinats aspectes de l'estructura agrària del període estudiat–. El mateix es pot dir de

Conreus de regadiu al terme de Castellciutat.
Autor A. Bertomeus (Centre Excursionista de Catalunya)

Conreus de secà i eines agrícoles a l'Urgellet. Arxiu Municipal de la Seu d'Urgell. Fons Miravitlles.

l'*Interrogatorio al que deben contestar todos los pueblos de España*, realitzat l'any 1803 per encàrrec del rei Carles IV i del qual he pogut consultar el referent a la Seu d'Urgell. També he rastrejat algunes fonts procedents de patrimonis particulars, com ara la de la junta dels veïns de la muntanya de Tost, especialment interessant per conèixer el procés de transformació dels comunals. Per últim, el contacte i la relació habitual amb els pagesos de la comarca m'ha permès copsar alguns aspectes puntuals que no apareixen a les fonts esmentades, ni a la bibliografia consultada, i que han conferit un millor lligam entre tots els elements que intervenen en l'activitat agrària tradicional. Per això vull agrair les valuoses aportacions de Pere Massana, de ca l'Ignasi de Montferrer, i de Jordi Ribó, de cal Ribó d'Adrall, les converses amb els quals han estat una important font de coneixement.

1.2. L'agricultura

1.2.1. Característiques i distribució de la superfície de conreu

A la segona meitat del segle XIX, l'Alt Urgell mantenia les característiques d'una economia de muntanya tradicional, basada en una agricultura en gran part d'autoconsum i amb una continuïtat respecte als segles anteriors. Aquest estancament en la vida econòmica estava motivat per l'aïllament i la manca de comunicació amb la resta de Catalunya, cosa que agreujava la situació perifèrica i marginal de la comarca respecte a les àrees més dinàmiques del litoral i el prelitoral, alhora que contribuïa a polaritzar l'agricultura catalana, com ha posat de manifest Emili Giralt, en dues àrees ben diferenciades i amb tendència a diferenciar-se encara més en el transcurs del segle: una agricultura comercialitzada, moguda i estimulada en el seu perfeccionament pel comerç d'exportació o per una forta demanda interior, i una agricultura estacionària dedicada al consum local o comercial.[1]

En aquest context, el predomini de l'autoconsum no excloïa l'existència de determinades produccions destinades al mercat –principalment la vinya– però en el marc d'un intercanvi local o entre comarques veïnes, la qual cosa configurava una organització econòmica autòctona, centrada al voltant d'uns pocs mercats locals o comarcals: la Seu, Organyà, Oliana, etcètera. La necessitat d'autoabastir-se, però, obligava a orientar l'agricultura cap al policonreu, amb el predomini d'una agricultura mediterrània en bona part extensiva i de baixos rendiments que, en molts casos, arribava al seu límit ecològic.

Així, tal com s'observa en els quadres referents a la distribució de la superfície conreada a la segona meitat del segle XIX, el conreu més estès a tots els municipis eren els cereals, seguits de la vinya, exclusiva de les terres baixes de la ribera; els prats, les hortes i els arbres fruiters apareixien també a tots els municipis encara que ocupant una superfície molt menor.

1. GIRALT E. "L'agricultura". *Història econòmica de la Catalunya Contemporània, V.ii.* Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1990. p. 210.

Distribució de la superfície conreada a la segona meitat del segle XIX (municipis de la muntanya)

La Vernea (Sorribas) 1858	altitud: 995 m		
	Conreus	Jornals	%
regadiu (5%)	Horta	1,5	0,3
	Prats	22,5	4,7
secà (94,9%)	Cereals	451,5	94,7
	Prat secà	1	0,2
	Vinya	476,5	99,9

Tubiàn 1859	altitud: 1.206 m		
	Conreus	Jornals	%
regadiu (7,6%)	Horta	25,2	1,4
	Prats	109,9	6,2
secà (92,3%)	Cereals	1625,7	92,3
	Total	1760,8	99,9

Josa de Cadí 1860	altitud: 1431 m		
	Conreus	Jornals	%
regadiu (1,2%)	Horta	5,1	0,3
secà (98,7%)	Cereals	409,7	98,7
	Total	414,8	99,9

Taús 1869	altitud: 1.462 m		
	Conreus	Jornals	%
secà (100%)	Horta	13,6	2,9
	Cereals	446	97
	Total	459,6	99,9

Vall de Castellós* 1866	altitud: 800 – 1.400 m		
	Conreus	Jornals	%
Secà (100%)	Horta	12,2	0,4
	Cereals	2328,1	77,5
	Vinya i cereals	229,8	7,6
	Prat secà	430,1	14,3
	Total	3000,2	99,8

Castellós del Cantó* 1871	altitud: 1.301 m		
	Conreus	Jornals	%
regadiu eventual (17,5%)	Prats	180	17,5
secà (82,3%)	Cereals	792	77,1
	Prat secà	54	5,2
	Total	1026	99,8

* La Vall de Castellós comprenia els pobles de Vilamitjana, Cornellà, Turbias, Les Fres, Sant Andreu, Santa Creu, Six, Albet, Solanell, Sendes i Sellent.

*Castellós del Cantó comprenia els pobles de Castellós, Junyent, les Torres i Bisarbó.

Distribució de la superfície conreada a la segona meitat del segle XIX (municipis de la ribera)

La Seu d'Urgell 1852	Conreus	Jornals	%
regadiu (58,7%)	Horta	24,3	1,6
	Cereals	711,4	48,2
	Prats	132	8,9
secà (41%)	Cereals	139,8	9,4
	Vinya	489,9	31,8
	Total	1472,1	99,7

Pla de Sant Tirs 1863	Conreus	Jornals	%
regadiu (30,6%)	Horta	–	–
	Cereals	515,5	25,3
	Prats	139,3	5,3
secà (69,2%)	Cereals	343,6	16,9
	Vinya	1083	52,3
	Total	2021,4	99,8

Neves de Segre 1851	Conreus	Jornals	%
regadiu (17,4%)	Horta	31,2	1,5
	Cereals	217,9	10,9
	Prats	103,9	5
secà (82,3%)	Cereals	1000	50,3
	Cereals i vinya	27,6	1,3
	Cereals i oliveres	12,8	0,6
	Vinya	549,9	27,4
	Vinya i oliveres	50,1	2,5
	Total	1988,8	99,8

Montferrer 1869	Conreus	Jornals	%
regadiu (71,7%)	Horta	0,16	0,07
	Cereals	100,6	50,2
	Vinya	13,1	6,5
	Prats	30,2	15
secà (28%)	Cereals	6	2,9
	Vinya	50,2	25,1
	Total	200,3	99,7

Alins 1864	Conreus	Jornals	%
regadiu (33,8%)	Horta	18,1	1,3
	Cereals	256,2	18,6
	Prats	181,7	13,4
secà (66,2%)	Cereals	512,1	37,8
	Vinya	362,4	26,3
	Total	1320,5	99,8

Vila de Castellbó 1868	Conreus	Jornals	%
regadiu (14,4%)	Horta	5,5	1,2
	Cereals	6,5	1,4
	Prats	53	12,2
secà (84,9%)	Cereals	254,5	58,7
	Vinya	114	26,2
	Total	433,5	99,7

Destaca l'extensió de les terres de regadiu, molt important als municipis de la ribera, especialment la Seu i Montferrer, amb el 58,7% i el 71,7% respectivament, de les terres de conreu regades i on es cultivaven horta, cereals i prats i, fins i tot a Montferrer, una petita proporció de vinya. L'extensió assolida de l'àrea regada d'ambdós municipis fou deguda a la construcció d'importants obres de rec a la primera meitat del segle XIX, en concret el rec de l'Olla i Segalés a la Seu i dels Quatres Pobles a Montferrer.[2]

A la resta de municipis la superfície regada es trobava per sota el 50%, encara que mantenia uns percentatges superiors al 30% en els altres dos municipis de la ribera del Segre (Alàs i el Pla de Sant Tirs); disminuïa de forma dràstica als municipis de les valls laterals, on se situava per sota del 20% (Noves de Segre i vila de Castellbò), i es convertia en residual o inexistent als municipis situats en les valls més elevades i els altiplans de la muntanya, on les superfícies de secà ocupaven més del 90%, o bé la totalitat, de la terra de conreu i les escasses superfícies de regadiu eren considerades, en alguns casos, eventuals.

1.2.2. Els cereals i els llegums: extensió, producció i rotació de conreus

Els cereals, com he dit, eren el conreu que ocupava més superfície agrícola. En deu dels onze municipis s'estenia per una àrea superior al 50% de la terra de conreu, amb importants variacions que anaven des de percentatges superiors al 60% a les terres de la ribera del Segre fins a més del 90% en els municipis de les valls altes de la muntanya. Aquestes diferències obeïen a les condicions climàtiques, mentre que a les terres baixes de la ribera, per sota dels 1.000 metres, la influència mediterrània, més intensa, permetia una gamma de conreus més àmplia, amb l'aparició de la vinya i de l'olivera, que ocupaven, especialment el primer conreu, importants extensions. A les terres altes, el clima més rigorós en limitava la implantació i els reduïa a quasi exclusivament el conreu dels cereals de secà, principalment d'aquelles variants, com el sègol, més adaptades a les baixes temperatures de la muntanya, on arribava fins a altituds superiors a 1.800 metres al vessant de la solana.[3]

El conreu del sègol no era, però, exclusiu d'entre els cereals, especialment a les terres baixes, on es produïen altres varietats de grans. En l'*Interrogatorio* de 1802, les produccions més importants de la Seu eren el blat, l'ordi i el sègol,[4] amb unes quantitats equivalents a 1.500 faneques[5] cada un, i una petita producció de blat de moro de 8

2. AA. DD. *La Comunitat del Rec dels Quatre Pobles: passat, present i futur.* Barcelona: Promotora del Rec dels Quatre Pobles. Generalitat de Catalunya. Institut Català d'Energia, 2002.

3. LOMBARTE, A. "L'activitat agrícola". *VII Congreso Internacional de Estudios Pirenaicos.* Saragossa, 1974, p. 160-161.

4. AMSU. *Interrogatorio a que deben responder todos los pueblos de Espanya para que el Departamento del Fomento general del Reino y Balanza de Comercio pueda presentar el censo de Población del año 1802 que le ha encargado S. M.* p. 6.

5. La feneca era una mesura de capacitat per a àrids pròpia del País Valencià i de les comarques occidentals de Catalunya, de valor variable segons els llocs. Al Pallars oscil·lava entre 26 i 28 litres, mentre que a Lleida era de 31,048 litres. *Diccionari de mesures catalanes.* Barcelona: Edit. Curial, 1996. p. 153.

faneques. Aquestes produccions eren insuficients per satisfer les necessitats de consum de la població, que superaven de més del doble les quantitats produïdes. El dèficit de grans es cobria amb els cereals, especialment sègol, procedents de la Cerdanya, com es constata en un informe datat el 31 de març de 1787.

"*La principal cosecha (de la Cerdanya) consiste en el centeno, vulgo segol i trigo, vulgo forment, la del centeno es muy considerable y a más de abastecer el país. Se extrae para el valle de Ribas, las baronías de Pinós i Mataplana y para la ribera de la Seo de Urgel cantidades muy notables*".[6]

Per al comerç dels cereals es disposava de dues mesures de pedra, existents encara avui dia, situades al cap del carrer Major de la Seu –l'última fou construïda el 1840–. A aquest mercat hi acudia la població de la comarca i fins i tot d'Andorra, com posa de manifest Francisco de Zamora en la seva enquesta de les valls d'Andorra.

"*Se abasteixen los pobles de blat que se cullen, seguel y quant faltie prenentio de la renda y acabat est lo compren al mercat de la Seu de Urgell*".[7]

El sistema de conreu dels cereals era diferent segons que la terra fos de secà o de regadiu. Al secà s'aplicava un sistema d'explotació extensiu, basat en la rotació biennal, que obligava a la pràctica del guaret. La terra es dividia en dues parts o fulles. En la fulla de cereals se sembrava al setembre a tot arreu, però la sega o trilla variava en funció de l'altitud; des del juny a les terres baixes de la ribera fins a l'agost o principi de setembre a les terres més altes de la muntanya.[8]

La fulla de guaret no es deixava en total repòs –guaret mort– durant l'any que durava, sinó que s'hi feia una sèrie de feines amb l'objectiu de regenerar la terra i de refer-ne la capacitat productiva que perdia l'any en què se sembraven cereals. Aquestes labors consistien principalment en llaurades i fangades en diversos mesos de l'any i la plantació de llegums a la primavera.

Les feines de llaurada es realitzaven tres vegades l'any: la primera a la tardor, després de deixar la terra en guaret; la segona a la primavera, a final de març, i la tercera fangada es feia al setembre, abans de tornar-hi a sembrar cereals. Abans de cada llaurada s'adobava la terra amb fems, barrejats amb palla, procedents del bestiar domèstic. Zamora constata aquestes pràctiques a Castellbò, on s'afirma que "la especie de abono después del estiércol es que antes de la siembra tres veces bien labradas".[9]

També a Tírvia, al límit del Pallars Sobirà amb l'Alt Urgell, es diu:

"El principal abono para beneficiar las tierras es ararlas bien y al tiempo oportuno y arrancar la raíces de las hierbas malas y el estercolarlas bien; el principal estercolar

---

6. Barnolas, J. "Informe de Jaume Barnolas i de Cahors adreçat al fiscal del civil de la Reial Audiència de Barcelona 31 de març de 1787". Vigo, S; Puig, X. *La Cerdanya de finals del segle XVIII vista per Francisco Zamora*. Tremp: Edit. Garsineu, 1999.

7. Zamora, F. "Resposta de les Valls d'Andorra al qüestionari de Francisco de Zamora" Text inèdit, p. 29.

8. Zamora, F. "Respostes de la Coma de Burg, Tírvia i la Vall Farrera al qüestionari de Francisco de Zamora (1789-1790)" edit. Garsineu, Tremp, 1997. p. 35 i 84.

9. Zamora, F. "Respostes de Castellbó al qüestionari de Francisco de Zamora" Text inèdit, p. 11.

Conreus de vinya al costat del riu Segre.
Autor Lluís Marià Vidal. Fons Centre Excursionista de Catalunya.

Fira de bestiar al passeig de la Seu cap al 1890. Fons Guillem Plandolit.

es hacer dormir el ganado lanar i cabrio en los campos porque con sus excrementos y orines tenemos experimentado hacen fructificar más dichas tierras; el estiércol se hace principalmente con paja y los excrementos y orines de los animales".[10]

Els fems dels animals es complementaven amb altres tipus d'adobs, sobretot formiguers o boïcs, que consistien en fer garbes de llenya seca i brossa, cobrir-les de terra deixant un lloc per respirar a la part superior, i encendre el foc a la garba; un cop consumit s'escampava pel camp la terra cuita i les cendres. La presència de formiguers és documentada a tots els municipis; a la Seu, per exemple, s'afirma que els pagesos "*saben que a mas de estiércol hay otras cosas como hormigueros de la qual usan algunos*".[11] Segons testimonis verbals, les terres adobades amb formiguers eren especialment adequades per sembrar-hi patates, conreu que, com es pot observar al *Diccionario* de Pascual Madoz,[12] s'havia generalitzat per tota la comarca a mitjan segle XIX.

A la primavera, després de la segona fangada, es plantaven els llegums. A Castellbò el qüestionari de F. Zamora, ens proporciona una llista de la varietat de llegums: "*guisantes, guixas, avas, garvanzos, lentexas y la mejor de todas que merece atención de referirse por su bondad son las judias, y en día se cultivan las mismas que en el día de antes*".[13]

El seu principal avantatge consistia que enriquien el sòl de nitrogen, precisament el que necessitaven els cereals, per la qual cosa ambdós conreus es complementaven.[14] La seva producció era destinada principalment a l'autoconsum, però com que sovintejaven els excedents –la Seu produïa 600 quintars[15] de llegums de diferents classes i en consumia 400 quintars[16]- es pot afirmar que existia un bon mercat comarcal d'aquests productes, que fins i tot s'arribaven a exportar a la resta de Catalunya.[17]

A les terres de regadiu, situades majoritàriament en les riberes del Segre, i en especial en els municipis de la Seu, el Pla de Sant Tirs i Montferrer, on els cereals de regadiu eren predominants, el sistema d'explotació variava substancialment. L'aportació del rec permet intensificar la producció i augmentar els rendiments. A Castellbò, F. de Zamora constata que "*una fanega de riego produce la mitad más que otra de secano*"

Com a conseqüència, desapareix el guaret i s'estableix una nova rotació de conreus, amb cereals i fesols, seguint el cicle següent: els cereals se sembraven al setembre i se segaven al juny, època en la qual es plantaven els fesols, que es recollien a final d'estiu, quan es tornaven a plantar cereals.

---

10. Zamora, F. "Respostes de la Coma de Burg, Tírvia i la Vall Farrera ..." p. 37.
11. AMSU. *Interrogatorio*... p. 4.
12. Madoz, P. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Espanya y sus posesiones de ultramar*. Barcelona: Edit. Curial, 1985.
13. Zamora, F. "Respostes de Castellbó..." p. 9.
14. Ferrer i Alòs, F. *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1987, p. 101.
15. El quintar era el pes equivalent a 4 roves o 104 lliures. A gran part de Catalunya un quitar equivalia a 41,600 kg. DD. AA. *Diccionari de mesures catalanes*, p. 223.
16. AMSU *Interrogatorio*... p. 7.
17. Madoz, P. *Diccionario*... V. II. P. 315.
18. Zamora, F. "Respostes de Castellbó..." p. 11.

1.2.3. La vinya: un conreu remunerador

La vinya era el segon conreu en extensió als municipis de la ribera. Dels set municipis on apareix aquest conreu, en cinc ocupa percentatges superiors al 25% de la terra i en un, el Pla de Sant Tirs, més del 50%, cosa que el situa en el conreu més estès d'aquest municipi; pel que fa a la vall de Castellbò, ocupa només un 7,6%, ja que es tracta d'un municipi molt extens i enlairat, bona part del qual es troba per damunt dels 1.000 metres, i comparteix les característiques pròpies dels municipis de muntanya situats per damunt del límit ecològic de la vinya.

Els ceps s'estenien per les riberes i els vessants de la solana, on es cultivaven en feixes o bancals de petites dimensions, que contribuïen a l'ocupació sistemàtica del territori i que encara avui dia, abandonats i mig coberts pel bosc, es poden observar en molts indrets de la comarca.[19] Als bancals, la vinya se simultanejava amb altres conreus, com les oliveres i els cereals, tal com podem observar-ho en els amillaraments de Noves de Segre i de la vall de Castellbò, i en els altres, tot i no estar indicat, és coneguda la seva existència per altres fonts, com l'*Interrogatorio* de 1802, on es diu que a la Seu, "*los pocos olivos son en las viñas*".[20]

La importància de la vinya als municipis de la ribera era deguda al seu valor comercial en el marc dels intercanvis entre comarques veïnes, principalment amb Andorra i la Cerdanya, on el seu conreu, a causa de la major altitud, tenia un paper molt secundari. Aquest comerç apareix documentat a totes les fonts consultades; Pascual Madoz el cita en diverses ocasions i destaca que les valls d'Andorra consumien anualment 4.000 cargues de vi,[21] procedents de les riberes de la Seu.[22] El mercat tradicional del vi s'hauria vist esperonat per la favorable conjuntura alcista dels preus a la segona meitat del segle XIX,[23] i la tardana arribada de la fil·loxera a la comarca. Aquestes condicions haurien fet de la vinya un conreu força remunerador per a les economies pageses, que, en molts casos, no disposaven de cap altre ingrés monetari, tal com manifestava el corresponsal del diari *La Renaixença* el 1891, un any després d'haver-se declarat la plaga de la fil·loxera a la comarca: "*La crisi serà terrible perquè hi falta el vi i els diners que es fan del vi, que serveixen per a tantes coses i són el principal element amb que compta el pagès per a fer cara a les seves necessitats i a les exorbitants i sempre creixents exigències dels governs*".[24]

Aquests factors explicarien la importància que assolí la vinya, tant en superfície com en volum de producció, a la segona meitat del segle XIX, en especial en alguns municipis, com el Pla de Sant Tirs. Tanmateix, amb la destrucció produïda per la fil·loxera la producció davallarà ràpidament i mai més no tornarà a adquirir el seu antic valor comercial.

---

19. En alguns municipis com Estamariu i Pont de Bar les parets de pedra seca on es cultivaven les vinyes són ben presents i constitueixen un patrimoni arqueològic a preservar.
20. AMSU. *Interrogatorio*… p. 10.
21. La carga era una mesura de capacitat per a vi equivalent a 128 porrons o 121,40 litres. DD. AA. "Diccionari de mesures catalanes". P.135.
22. MADOZ, P. *Diccionario*…, V. II. p. 40.
23. Sobre l'evolució dels preus del vi a Catalunya, vegeu GARRABOU, R.; PUJOL, J. "El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX". *Recerques,* 19. També PUJOL, J. "La crisi de malvenda del sector vitivinícola català entre 1892 i 1935". *Recerques,* 15.
24. IGLÉSIES, J. *La crisi agrària 1879-1900*. Barcelona: Edicions 62, 1968, p. 183-184.

1.2.4. Els prats

Al costat dels dos grans conreus esmentats, els prats ocupaven una superfície molt menor, encara que estesa per quasi tots els municipis. Els percentatges no superen en cap cas el 15%, i més de la meitat se situen per sota del 10% de les terres de conreu. Els prats de regadiu els trobem sobretot a la ribera, per la major extensió de la xarxa de recs. A la muntanya, predominen els prats de secà o de regadiu eventual, i en un municipi, Josa de Cadí, són inexistents.

Els prats eren destinats a l'alimentació animal, cosa que en limitava enormement l'expansió, ja que en una agricultura d'autoconsum la terra era un bé escàs, ocupat, en gran part, per conreus destinats a l'alimentació humana. Per això, els farratges s'esmerçaven a alimentar la cabana local de bestiar, dedicada a l'ús agrícola i al transport, i a abastir les necessitats de carn del municipi, tal com es pot veure a la Seu, on s'afirmava que: "*las yerbas son muy escasas por ser corto el término, que sirven para el ganado de las carnicerías y bueyes de labranza*".[25] Tanmateix, es comprova un augment de la superfície de prats al llarg del segle XIX, sempre amb les limitacions imposades per les necessitats agrícoles, en aquells municipis de la ribera on hi hagué una major expansió dels regadius. Així, a la Seu el nombre de jornals de prats de prats de regadiu passà, entre 1723 i 1862, de 30 a 130 jornals, amb una evolució percentual del 2,3% al 9% entre ambdues dates.[26]

1.2.5. Els horts i els arbres fruiters

Els horts eren els conreus que ocupaven menor extensió. En cap cas no arribaven al 3% de la terra de conreu. A tots els municipis la majoria dels propietaris disposaven de minúscules parcel·les d'horta, on es collien tota mena de verdures per satisfer el consum domèstic. Tot i ser un conreu de regadiu, en trobem també en terres de secà; eren els anomenats *hortals*, parcel·les situades en llocs on la terra mantenia un cert grau d'humitat, sense necessitat de regar-la.

Associats als horts es plantaven els arbres fruiters, que abundaven sobretot a la ribera, on en alguns pobles adquiriren una certa importància. Fou el cas d'Alàs, del qual Pascual Madoz diu que es produeixen: "*diferentes classes de frutas, entre las que se distinguen la manzana y pera, tanto de verano como de invierno, ya por su abundancia, ya por su exquisito gusto*".[27] Arfa es destacava per la producció de cireres, molt apreciades por "su apreciado gusto".[28] Finalment, Madoz assenyala, també, que algunes d'aquestes fruites eren exportades a la resta de Catalunya.[29]

1.3. La ramaderia: distribució, fires i pastures comunals

L'Alt Urgell ha tingut sempre, com correspon a una comarca de muntanya, una forta

25. AMSU *Interrogatorio*..., p. 10.
26. NISTAL J. "El context històric del Rec dels Quatre Pobles: espai físic i activitat agrària a l'Urgellet dels segle XIX". DD.AA. *La Comunitat del Rec dels Quatre Pobles*... p. 16
27. MADOZ, P. *Diccionario*..., V. II. p. 24.
28. MADOZ, P. *Diccionario*..., V. II. p. 80.
29. MADOZ, P. *Diccionario*..., V. II. p. 315.

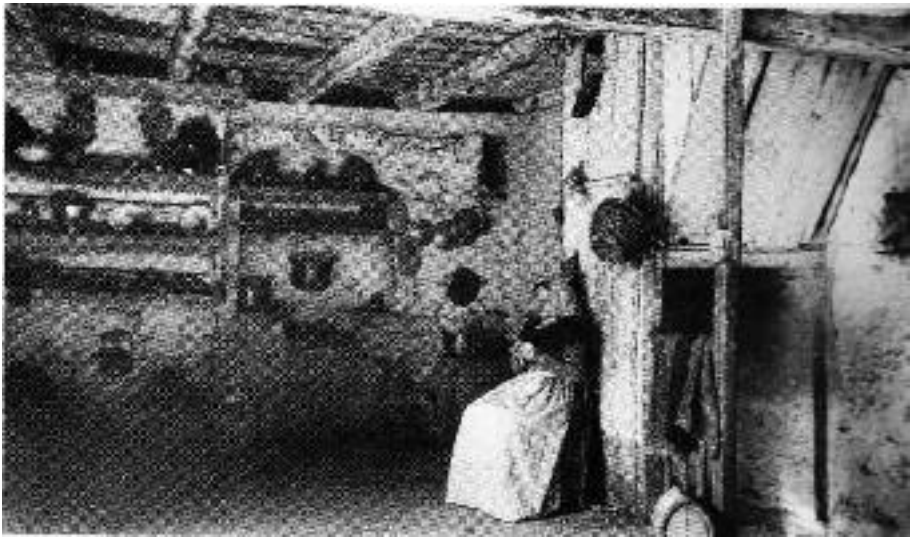

Interior del mas de Sant Miquel d'Alàs, un exemple de l'autosuficiència de les economies pageses de muntanya. Fons Institut Ametller.

Paisatge agrari de l'Urgellet al Pla de Sant Tirs a final del segle XIX.
Autor Lluís Marià Vidal. Fons Arxiu fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya.

tradició ramadera. A la segona meitat del segle XIX la ramaderia era, però, molt diferent de l'actual i s'explotava de forma distinta. La més nombrosa era la ramaderia ovina, seguida de la bovina i la de peu rodó; mentre que de porcs, aviram i conills se'n trobaven a totes les cases per les necessitats de consum domèstic.

La distribució del bestiar distava molt de ser homogènia. A les terres baixes de la ribera, la ramaderia constituïa un complement a l'agricultura, considerada l'activitat econòmica principal i la més important font de riquesa, per la qual cosa el bestiar predominant era el destinat al treball: boví, mular asiní i cavallí. Als municipis de la muntanya, la ramaderia adquireix un protagonisme destacat, a causa de les limitacions agrícoles imposades per l'altitud i de l'existència d'abundants superfícies de pastura en terrenys de propietat comunal; en conseqüència, predominava el bestiar dedicat a la cria i la reproducció que en posseïen. Tot això, ho podem comprovar en els quadres que apareixen a la pàgina següent.

El bestiar boví era el més nombrós d'entre els destinats al treball i, en quasi la seva totalitat, estava constituït per bous, ja que pel seu major pes permetien unes llaurades més profundes que el bestiar de peu rodó. Tanmateix, el nombre de propietaris que posseïen bous era inferior als de peu rodó, principalment mules i ases, ja que els primers eren propietat de la pagesia més benestant i es tenien majoritàriament per parells -fins i tot trobem diversos grans propietaris amb quatre i sis bous-, mentre que els segons eren utilitzats sobretot pels petis i mitjans propietaris. Això s'observa especialment en el cas dels ases –anomenats *la mula del pobre*–, exclusius dels sectors més baixos de la petita pagesia. A l'extrem contrari, on el grau de riquesa era més alt, el bestiar cavallí era preponderant, sovint associat amb el boví.

A banda del treball de la terra, el bestiar de peu rodó es feia servir per al transport, tant de mercaderies com de persones, a les comarques del Pirineu i a bona part del territori català. La importància que adquirien aquests animals per la seva plurifamiliaritat i la forta demanda que generaven impulsà la cria de bestiar, principalment mular, per a un mercat que s'estenia per tot Catalunya. Carreras Candi destaca aquesta activitat a les muntanyes de la Seu d'Urgell, Sort i Viella i hi afegeix que les mules s'importaven de França i es criaven a les cases de pagès fins a l'edat de dos anys, quan es venien per a les feines del camp.[30]

El comerç de bestiar es manifestava en l'existència de diverses fires de periodicitat anual, localitzades en els centres comercials i subcomarques de la ribera, com la Seu (fira de Sant Ermengol, 23-24 d'abril), Organyà (fira de Sant Andreu, el 28 de novembre, una de les més importants del Pirineu en les transaccions d'animals de peu rodó) i fins i tot en algunes *capitals de vall*, com Tuixén.[31]

L'altre classe de bestiar destinat a la cria, pel seu nombre el més important, era l'oví, i en menor proporció el cabrum, ambdós localitzats principalment als municipis de

30. Carreras Candi, F. *Geografia General de Catalunya*. V. I, reproducció de la primera edició de 1908. Barcelona: Edicions Catalanes, 1980, p.658.

31. AMTJ El llibre d'actes de Tuixén del 7 de setembre de 1889 es fa ressò de la fira de bestiar que es feia en aquesta localitat el 28 de setembre, amb una gran afluència de forasters que realitzaven un bon nombre de transaccions.

Distribució de la ramaderia per municipis a la segona meitat del segle XIX

La Seu d'Urgell 1862

Destinació	Classes de ramaderia	Nº de caps	%
Al treball 100%	Boví	60	43,1
	Mular	45	32,3
	Cavall	21	15,1
	Asiní	13	9,3
	Total	139	99,8

El Pla de Sant Tirs 1860

Destinació	Classes de ramaderia	Nº de caps	%
Al treball (56,1%)	Boví	55	20,5
	Mular	31	11,6
	Asiní	64	23,9
Granja i reproducció (43,8%)	Boví	23	8,6
	Ovi	76	28,4
	Porci	18	6,7
	Total	267	99,8

Noves de Segre 1861

Destinació	Classes de ramaderia	Nº de caps	%
Al treball (17,2%)	Boví	54	8,5
	Mular	15	2,3
	Asiní	40	6,3
Granja i reproducció (82,7%)	Ovi	442	70
	Cabrum	60	9,5
	Porci	20	3,1
	Total	631	99,7

Vall de Castellbó 1865

Destinació	Classes de ramaderia	Nº de caps	%
Al treball (16,6%)	Boví	198	9,7
	Mular	67	3,3
	Asiní	71	3,5
Granja i reproducció (83,3%)	Ovi	1560	77,1
	Cabrum	75	3,7
	Porci	50	2,4
	Total	2021	99,7

Tuixén 1899

Destinació	Classes de ramaderia	Nº de caps	%
Al treball (57,9%)	Boví	26	27,3
	Mular	8	8,4
	Asiní	21	22,1
Granja i reproducció	Ovi	40	42,1
	Total	95	99,9

Tuixén 1859

Destinació	Classes de ramaderia	Nº de caps	%
Al treball (9,2%)	Boví	64	6,3
	Mular	10	0,9
	Asiní	19	1,8
Granja i reproducció (90,7%)	Ovi	800	79,4
	Cabrum	60	5,9
	Porci	54	5,3
	Total	1007	99,6

Josa de Cadí 1880

Destinació	Classes de ramaderia	Nº de caps	%
Al treball (5,8%)	Boví	129	4,9
	Mular	7	0,2
	Asiní	18	0,6
Granja i reproducció (94,1%)	Ovi	2415	92,2
	Cabrum	27	1
	Porci	23	0,8
	Total	1037	99,7

La Vansa (Sorribes) 1853

Destinació	Classes de ramaderia	Nº de caps	%
Al treball (8,5%)	Boví	50	5,7
	Mular	13	1,4
	Asiní	20	2,3
Granja i reproducció	Ovi	788	90,4
	Total	869	99,8

muntanya, on la immensa majoria superava el 70% i en alguns –Josa de Cadí i Sorribes– el 80% de tot el bestiar del terme municipal.

Aquest gran nombre de bestiar oví cal atribuir-lo a la importància econòmica que tenia per a les economies pageses de la muntanya i, en especial, de les cases més benestants, que concentraven una gran part dels caps de bestiar oví. Així, tots els grans propietaris declaren posseir importants ramats d'ovelles, mentre que els mitjans o petits propietaris en declaren un nombre molt baix o cap. El comerç d'aquest bestiar a través de les fires i els mercats esmentats i els beneficis que se'n derivaven propicià una relativa especialització ramadera entre els propietaris més importants i

establia la diferenciació social entre els diversos sectors de la pagesia de muntanya.
La ramaderia s'explotava en règim extensiu, cosa que obligava a dedicar grans superfícies a pastures. Tots els municipis de muntanya, en proporció variable en funció de les condicions naturals que oferien a la ramaderia, disposaven d'abundants superfícies de pastura, situades per damunt dels 1.500 metres d'altitud. Les pastures, exclusives dels mesos d'estiu, eren aprofitades per als ramats del terme municipal, l'accés del qual era gratuït en ser propietat comunal; per als d'altres municipis veïns, a través dels drets d'empriu,[32] i per als procedents d'altres comarques de les terres baixes de la depressió central: l'Urgell, la Noguera, etcètera, l'administració dels quals es feia sota la forma de contracte de conlloc,[33] que representava un bon rendiment econòmic per als propietaris o termes que conllogaven pastures. Durant l'hivern, el bestiar quedava estabulat al poble i el de les terres baixes tornava a les pastures d'hivern, amb la qual cosa es completava el cicle de la transhumància estacional.
La importància de l'activitat pecuària es palesava en la densitat de camins ramaders. Rafael de la Torre explica que la majoria seguien les carenes interfluvials que separen l'Alt Urgell de les comarques veïnes i s'anaven reunint en carrerades de més importància, una de les quals, a la part baixa de la comarca, vorejava el riu Segre.[34]

1.4. Conclusions

En l'activitat agrària de la segona meitat del segle XIX a l'Alt Urgell es poden diferenciar dos models agraris: el de les terres baixes de la ribera i el de les situades a les valls més altes i els altiplans de la muntanya.
En el primer cas, l'activitat econòmica principal era l'agricultura. Hi predominava una agricultura de policonreu mediterrània, en gran part d'autoconsum, i que en molts casos arribava al límit ecològic, amb conreus com els cereals, la vinya, l'olivera, els prats, les hortes i els arbres fruiters.
La vinya era el principal conreu destinat al mercat, però en el marc d'intercanvis locals o entre comarques veïnes, especialment Andorra i la Cerdanya. La resta de conreus tenien com a principal destí l'autoconsum, però quan hi havia excedents també s'exportava a la resta de Catalunya, principalment llegums i algunes fruites. D'altra banda, el dèficit de gra es cobria amb cereals importats de la Cerdanya. Els prats i els horts ocupaven una superfície molt menor, especialment aquests últims, reduïts a minúscules parcel·les destinades al consum domèstic. Els prats eren destinats a l'alimentació animal, cosa que en limitava l'expansió en el marc de l'economia d'autoconsum de la centúria en els municipis on s'estengué el regadiu.
Els cereals eren el conreu més estès, però el sistema d'explotació variava segons que la terra fos de secà o de regadiu. Al secà s'aplicava un sistema d'explotació extensiu,

32. El emprius eren els drets que un municipi tenia sobre els territoris d'altres termes.

33. El conlloc és un contracte entre un ramader i un propietari de pastures, pel qual aquest cedeix al primer el dret de pasturar el bestiar dins la terra del propietari durant un termini estipulat.

34. DD.AA. *Geografia de Catalunya*. Barcelona: Edit. Aedos, V. II, 1964, p. 161.

basat en la rotació biennal, que obligava a la pràctica del guaret. Durant un any de repòs, a la fulla de guaret s'hi feien diverses feines amb l'objectiu de regenerar la terra i refer-ne la capacitat productiva que perdia l'any en què se sembraven cereals. Aquestes labors consistien en llaurades i fangades en diversos mesos de l'any i la plantació de llegums a la primavera. A les terres de regadiu, en especial a la Seu d'Urgell, Montferrer i el Pla de Sant Tirs, on al segle XIX es van fer importants obres de rec, s'intensificà la producció i augmentaren els rendiments, cosa que va permetre la desaparició del guaret i l'establiment d'una nova rotació de conreus amb cereals i fesols.

La ramaderia predominant a les terres baixes de la ribera era el bestiar destinat al treball boví, mular, asiní i cavallí, ja que era considerat un complement de l'agricultura. El bestiar boví, format principalment per bous, era el més nombrós d'entre els destinats al treball, mentre que per al transport es feia servir el bestiar de peu rodó, principalment mules i ases; la forta demanda que generaven aquests animals per la seva plurifuncionalitat impulsà la cria de bestiar, majoritàriament mular, per a un mercat que s'estenia per tot Catalunya i que es manifestava en les diverses fires anuals de la Seu, Organyà i Tuixén.

Als municipis situats en les valls altes i els altiplans de la muntanya, el model agrari estava centrat en la ramaderia. Això era degut a les limitacions agrícoles imposades per l'altitud, i a l'existència d'abundants superfícies de pastura en terrenys de propietat comunal. En conseqüència, hi predominava el bestiar dedicat a la cria i la reproducció, especialment l'oví, que constituïa la principal font d'ingressos dels propietaris que en posseïen i que establia la diferenciació social entre els diversos sectors de la pagesia muntanyenca.

La ramaderia s'explotava en règim extensiu seguint un sistema d'usos i costums, dret d'empriu i contractes de conlloc, sobre les extenses superfícies de propietat comunal, on acudien, durant l'estiu, ramats procedents d'altres comarques de Catalunya, mentre que a l'hivern, el bestiar s'estabulava al poble i el de les terres baixes tornava a les pastures d'hivern, amb la qual cosa es completava el cicle de transhumància estacional.

L'agricultura d'aquestes terres altes és reduïda, quasi exclusivament, al conreu dels cereals de secà, principalment sègol, més adaptat a les baixes temperatures de la muntanya. La resta de conreus, prats i hortes, ocupaven superfícies minúscules i majoritàriament eren de secà o de regadiu eventual.

2. Estructura i transformació de la propietat

2.1. Metodologia i classificació de la propietat

Diversos són els problemes que sorgeixen en plantejar-se l'estudi de la distribució de la propietat de la terra. El primer és la classificació dels grups de propietat, on hi ha una heterogeneïtat i diversitat de models.[35] El criteri més habitual, i que s'ha seguit en aquest treball, consisteix a dividir la pagesia en tres grups, seguint un principi socioeconòmic:

35. FERRER I ALÓS, LL. *Pagesos, rabassaires i industrials*..., p.208-209.

la petita propietat o petita pagesia, la mitjana propietat o pagesia mitjana, i la gran propietat o pagesia benestant.

Entenem per petita pagesia aquella que no disposa de terra suficient per poder mantenir la subsistència familiar o bé que ho fa amb dificultats. Això l'obliga a cercar ingressos complementaris fora de la propietat per poder assegurar la subsistència.

La mitjana pagesia és la que disposa de terra per autoabastir-se i, fins i tot, en alguns casos, pot recórrer a llogar mà d'obra per ajudar en tasques puntuals de l'explotació.

La pagesia benestant posseeix suficient quantitat de terra de conreu per veure's obligada a contractar mà d'obra, provinent dels pagesos sense terra (jornalers i mossos) i de la petita pagesia.

Un cop definit cada grup de propietaris, el segon problema per resoldre ha consistit a delimitar aquests sectors pagesos en el territori objecte d'estudi. La tasca és especialment delicada si es té en compte que els límits de la propietat depenen d'una multiplicitat de factors: terres de regadiu o de secà, aprofitament del sòl… i que les mesures agràries varien d'un lloc a un altre. Això impedeix establir una unitat de criteri vàlida per a tot el territori, per la qual cosa els historiadors adopten els que, a partir dels seus coneixements de la zona i del període que estudien, consideren més convenients.[36]

A partir d'aquesta realitat, he adoptat com a criteri més significatiu l'existència del regadiu, ja que l'aportació de l'aigua permet intensificar la producció agrària i eliminar el guaret. Això m'ha dut a una classificació de la propietat diferent, entre els amillaraments, on més del 50% de la terra era de regadiu, i on predominava el secà. En segon lloc, he considerat només les terres dedicades a la producció agrícola i he negligit totes les altres classificades com a ermes, matolls i boscos. Tanmateix, s'hi han inclòs tots els propietaris, encara que fossin d'altres municipis, registrats a les fonts.[37] Per últim, he entrevistat diversos pagesos de la comarca per conèixer el concepte que tenen –i els límits on situen– de cada una de les tres categories en què he definit la propietat. Les respostes han estat bastant coincidents amb la metodologia emprada.

El resultat ha estat una doble classificació de la propietat en què he assignat, per a les terres de regadiu, i segons la mida de la Seu,[38] una extensió de 0-9 jornals per a la petita propietat; 9,10 - 18 jornals per a la mitjana propietat, i de més de 18 jornals per a la gran propietat. Pot semblar excessiu atorgar la categoria de gran propietari als pagesos amb més de 18 jornals de terra on predomina el regadiu, però s'ha de tenir en compte que la gran majoria dels propietaris posseïen menys de cinc jornals de terra, cosa que els feia percebre com a benestant una pagesia amb aquell nombre de jornals. Tot i així, s'ha d'atorgar un caràcter relatiu i aproximatiu a aquest tipus de classificació.

Per a les terres de secà he fixat el doble de jornals que per a les de regadiu; és a dir, 0-18 jornals per a la petita propietat; 18,01-30 jornals per a la mitjana propietat, i més de 30 jornals per a la gran propietat. En totes dues classificacions, he dividit el grup de la

36. Mateu i González, J. *Terra i treball a les Garrigues*. Lleida: Edit. Pagès, 1996, p. 36.
37. Un mètode semblant a l'aquí proposat per l'estudi de la propietat es troba a Vicedo i Rius, E. *Les terres de Lleida i el desenvolupament català del set-cents*. Barcelona: Edit. Crítica, 1991, p. 226-232.
38. Un jornal a la Seu d'Urgell a 2.179,02 m². DD. AA. *Diccionari de mesures catalanes*, p.165.

petita propietat en dos subgrups per tal d'identificar el sector més baix i feble d'aquesta pagesia.

2.2. Distribució de la propietat agrícola

Seguint la metodologia exposada he elaborat per a cada municipi una taula en què s'especifiquen els diversos intervals de jornals de cada grup de propietaris; el nombre de jornals i propietaris, amb els respectius percentatges de cada grup; i la relació jornal-propietari, tal com pot observar-se en les taules referents a la distribució de la propietat als municipis de l'Alt Urgell a la segona meitat del segle XIX que apareixen a continuació. De l'anàlisi i comparació entre elles he extret les següents conclusions, que tot seguit passaré a comentar.

El primer que s'observa és l'existència de dues tipologies de propietaris diferenciades per la situació geogràfica. D'una banda, les terres situades a la subcomarca de l'Urgellet, que tenen com a centre la ciutat de la Seu d'Urgell, i de l'altra les terres de la vall de la Vansa i Tuixén, a la part meridional de la serra del Cadí, constituïdes pels municipis de la Vansa (Sorribes) i Josa-Tuixén.

Els municipis de l'Urgellet es caracteritzaven per presentar, en tots els casos, una forta polarització en la distribució de la propietat de la terra entre la petita pagesia, molt majoritària, especialment en els sectors baixos (0-5 jornals en regadiu i 0-9 jornals en secà), però que tan sols posseïen una petita part de la terra, i una minoritària pagesia benestant (>30 jornals en secà), que concentrava una part significativa de la terra de conreu, en diversos casos superior al 50%. Entremig, la mitjana propietat (9,10 -18 jornals en regadiu i 18,01-30 jornals en secà) tenia escassa presència, tant pel que fa als propietaris, com a la terra que controlava, cosa que accentuava, encara més, la polarització de la propietat.

Si analitzem cada municipi podrem matisar i precisar més aquestes dades. Així, dels vuit municipis estudiats de l'Urgellet, el predomini de la petita pagesia era abassegador en tots, amb percentatges que variaven des del 68,1% del Pla de Sant Tirs –el municipi de menor proporció d'aquest grup– fins a percentatges superiors al 90% a la vila i vall de Castellbò, o molt propers a aquesta proporció, com en el cas de la Seu d'Urgell, amb un 89,8%. A la resta dels municipis els percentatges oscil·laven entre el 80% i el 90% d'Alàs-Torres, Noves de Segre i Castellàs, i entre el 70% i el 80% a Montferrer. Tanmateix, on s'observa millor la importància numèrica de la petita propietat és en els intervals més baixos d'aquesta pagesia. Aquest subgrup era en tots els municipis, excepte el Pla de Sant Tirs, el més nombrós de tots, amb percentatges que oscil·laven entre més del 80% a la Seu d'Urgell i vila de Castellbò; més del 70% a la vall de Castellbò, Noves de Segre i Castellàs, i superiors al 60% a Montferrer i Alàs-Torres.

Establert el predomini numèric de la petita pagesia, vejam ara la terra que posseïa aquest grup de propietaris. S'observa que solament hi ha un municipi que concentrava més del 50% de la terra de conreu: la vila de Castellbò, amb un 54,9%. Els set municipis restants posseïen percentatges menors: tres entre el 40% i el 50% (la Seu d'Urgell, Alàs-Torres i Noves de Segre); dos entre el 30% i el 40% (el Pla de Sant Tirs i la vall de Castellbò), i dos més entre el 20% i el 30% (Montferrer i Castellàs). En conseqüència,

La Seu d'Urgell 1862

Interval Jornals	Jornals	%	Propietaris	%	J/P
0-5	492,5	34,7	306	81,1	1,6
5,01-9	213,1	15	33	8,7	6,4
9,01-18	341,9	24,1	25	6,6	13,6
> 18	366	25,8	13	3,4	28,1
Total	1.414,60	99,6	377	99,8	3,7

El Pla de Sant Tirs 1861

Interval Jornals	Jornals	%	Propietaris	%	J/P
0-9	165,8	7,7	33	30	5
9,01-18	553	25,8	42	38,1	13,1
18,01-30	431,7	20,2	19	17,2	22,7
> 30	985,2	46,1	16	14,5	61,5
Total	2.135,7	99,8	110	99,8	19,4

Noves de Segre 1861

Interval Jornals	Jornals	%	Propietaris	%	J/P
0-9	551,7	26,9	142	71,3	3,8
9,01-18	291,8	14,2	24	12	12,1
18,01-30	425,1	20,7	19	9,5	22,3
> 30	780	38	14	7	55,7
Total	2.048,6	99,8	199	99,8	10,2

Vila de Castellbó 1866

Interval Jornals	Jornals	%	Propietaris	%	J/P
0-9	249,3	33,9	94	81,7	2,6
9,01-18	154	21	12	10,4	12,8
18,01-30	88	12	4	3,4	22
> 30	242	33	5	4,3	48,4
Total	733,3	99,9	115	99,8	6,3

Tuixén 1869

Interval Jornals	Jornals	%	Propietaris	%	J/P
0-9	585	32,2	119	63,9	4,9
9,01-18	566,3	31,3	46	24,7	12,3
18,01-30	286	15,8	13	6,9	22
> 30	369,2	20,4	8	4,3	46,15
Total	1.806,5	99,8	186	99,8	9,7

Josa de Cadi 1860

Interval Jornals	Jornals	%	Propietaris	%	J/P
0-9	256,9	63,1	90	90,9	2,8
9,01-18	75,9	18,6	6	6	12,6
18,01-30	73,6	18,1	3	3	24,6
> 30	--	--	--	--	--
Total	406,6	99,8	99	99,9	4,1

Montferrer 1889

Interval Jornals	Jornals	%	Propietaris	%	J/P
0-5	91,5	16,6	55	67,9	1,6
5,01-9	66,2	12	9	11,1	7,3
9,01-18	103,4	18,7	8	9,8	12,9
> 18	290	52,6	9	11,1	32,2
Total	551,1	99,9	81	99,9	6,8

Aiàs 1864

Interval Jornals	Jornals	%	Propietaris	%	J/P
0-9	271,3	20	79	63,2	3,4
9,01-18	358,5	26,6	28	22,4	12,8
18,01-30	115,7	8,5	5	4	23,1
> 30	601,9	44,6	13	10,4	46,3
Total	1.347,4	99,7	125	100	10,7

Castellàs 1871

Interval Jornals	Jornals	%	Propietaris	%	J/P
0-9	164	14,6	59	74,6	2,7
9,01-18	110,7	9,9	9	11,3	12,3
18,01-30	45,3	4	2	2,5	22,6
> 30	796,8	71,3	9	11,3	88,5
Total	1.116,8	99,8	79	99,7	14,1

Vall de Castellbó 1866

Interval Jornals	Jornals	%	Propietaris	%	J/P
0-9	613,2	20	222	70,7	2,7
9,01-18	515,6	16,8	40	12,7	12,8
18,01-30	421,8	13,7	17	5,4	24,8
> 30	1.508,5	49,3	35	11,1	43,1
Total	3.059,1	99,8	314	99,9	9,7

La Vansa (Sorbes) 1853

Interval Jornals	Jornals	%	Propietaris	%	J/P
0-9	50	10,1	8	24,2	6,2
9,01-18	165,5	33,6	13	39,3	12,7
18,01-30	241	48,9	11	33,3	21,9
> 30	36	7,3	1	3	36
Total	492,5	99,9	33	99,8	14,9

tenim una petita pagesia que controlava una quantitat de terra molt inferior al seu nombre total. Si ens fixem en la relació entre jornals i propietaris, podem veure que era molt baixa, especialment en els sectors més petits, però més nombrosos, d'aquesta pagesia, amb una mitjana de 2,9 jornals de terra per propietari i amb cinc municipis per sota aquesta xifra. En conclusió, es pot afirmar que existia un gran predomini de la petita pagesia, però que disposava de molt poca terra per propietari.

A l'altre extrem de la taula ens trobem la situació contrària. La pagesia benestant era en tots els municipis minoritària. En la major part se situava al voltant, o per sota, del 10%, amb un màxim del 14,5%, al Pla de Sant Tirs, i un mínim del 3,4%, a la Seu d'Urgell. Tanmateix, la quantitat de terra que concentrava era molt superior al seu nombre, de tal manera que en la major part dels municipis hi havia una concentració de la propietat a mans de grans propietaris. Això era especialment evident a Montferrer i Castellàs, on la pagesia benestant posseïa el 52,6% i el 71,3% de la terra, respectivament; en tres municipis més –el Pla de Sant Tirs, Alàs-Torres i la vall de Castellbò– els percentatges oscil·laven entre el 44% i el 50%; dos municipis –Noves de Segre i vila de Castellbò– tenien percentatges del 33% i el 38%, respectivament; mentre que a la Seu d'Urgell la terra ocupada per aquest grup es reduïa a una quarta part del total, el 25,8%. Cal esmentar que en els municipis de menor concentració de la terra, el nombre de grans propietaris era també més baix. El resultat d'un nombre escàs de propietaris i una forta concentració de la terra a les seves mans era una relació jornals-propietari alta, encara que força equidistant, entre els 28,1 jornals-propietari de la Seu d'Urgell fins als 88,5 de Castellàs, amb una mitjana de 50,4 jornals-propietari. Podem concloure, doncs, l'existència d'una pagesia benestant minoritària, però amb una forta concentració de la propietat i un nombre elevat dels jornals-propietari.

La polarització de la propietat entre petits i grans propietaris a l'Urgellet s'acabava de confirmar amb l'escassa presència de la mitjana propietat, tant pel que fa al nombre de propietaris com de la terra que posseïen. Així, en cap cas, la mitjana pagesia era predominant, i si en alguns municipis, com la Seu d'Urgell i el Pla de Sant Tirs, podia tenir certa presència, en la majoria era testimonial.

A la vall de la Vansa i Tuixén s'aprecien canvis significatius. La característica més destacada era l'atomització en la distribució de la propietat, fet que constata amb la polarització que domina a l'Urgellet.

L'atomització, no exempta de matisos, s'observa en el predomini de la petita pagesia que agrupava la majoria de propietaris i concentrava la major part de la terra, i amb la presència testimonial o inexistent de la pagesia benestant. Tanmateix, si ens fixem en cada municipi podem precisar millor les afirmacions anteriors.

Així, Josa del Cadí és el municipi en què més bé s'observa l'atomització de la propietat, ja que la petita pagesia representava el 96,9% dels propietaris, amb predomini els sectors més baixos, que representaven quasi el 91%; alhora, tots els propietaris d'aquest grup concentraven el 81,7% de la terra de conreu, i el subgrup més baix, el 63,1%. Mentrestant, la mitjana pagesia era molt escassa i la gran pagesia era inexistent.

A Tuixén, la petita pagesia era també numèricament predominant, el 88,6% dels

propietaris, i es mantenia el pes majoritari del sector més baix, 63,9%. Simultàniament, la petita pagesia acumulava la major part de la terra (63,6%), amb una distribució homogènia entre ambdós subgrups. La pagesia mitjana i benestant, malgrat mantenir una certa presència (6,9% i 4,3% dels propietaris, i 15,8% i 20,4% de la possessió de la terra, respectivament), eren, però, molt minoritaris respecte als percentatge referents a la petita pagesia.

Sorribes de la Vansa presentava com a fet més destacable el desplaçament dels sectors més baixos de la pagesia cap al subgrup més elevat i la mitjana pagesia, tant pel que fa al nombre de propietaris (72,6%) com per la terra que concentraven (82,5%), cosa que trenca el predomini absolut que posseïen els petits propietaris en els altres dos municipis. No obstant això, la pagesia benestant es limitava a un sol propietari, amb 36 jornals de terra de conreu (el 7,3% de la propietat), en presència testimonial, cosa que confirma l'atomització de la propietat característica de tota la vall.

Pel que fa a la relació jornals-propietari, si ens fixem en els grups més extrems podem veure que els sectors de la petita pagesia tenien una mitjana de jornals per propietari de 4,6, el doble que a l'Urgellet, ja que a la vall de la Vansa i Tuixén disposen de més terra. Així mateix, els grans propietaris tenien una mitjana de jornal per propietari menor (41) que a l'Urgellet, cosa que confirma el menor grau de concentració i la tendència a l'atomització de la propietat que he apuntat.

2.3. La transformació dels comunals

La segona meitat del segle XIX assisteix a la fase decisiva de transformació de les estructures de la propietat comunal. La llei de desamortització civil impulsada pel ministre d'Hisenda i liberal progressista Pascual Madoz, el 1855, suposa la culminació d'un procés, els antecedents del qual es remunten als il·lustrats del segle XVIII, que té com a objectiu la privatització dels béns comunals i la consecució de la propietat *perfecta*, en desaparèixer la divisió de dominis –útil i directe– pròpia de l'Antic Règim.

Els comunals responien a una organització econòmica i territorial que mantenia un equilibri entre l'espai privat destinat al conreu permanent i l'espai comunal dedicat a activitats agro-silvo-pastorils. Segons la legislació liberal, eren considerats com a comunals tots els béns pertanyents al comú –a tots els veïns d'un municipi– l'aprofitament dels quals corresponia exclusivament a aquests veïns, que en gaudien de forma pacífica i gratuïta segons les formes consuetudinàries o legals de general aplicació dins de cada localitat, destinats a la satisfacció de necessitats pròpies de cada veí i no com a explotació lucrativa i comercial, i en què l'ajuntament era el representant de la comunitat de veïns i qui exercia en general la seva administració i policia, amb la qual cosa el municipi n'obtenia el domini.[39]

La importància de les comunals en l'estructura agrària dels municipis de muntanya era fonamental. En primer lloc, proporcionava pastures gratuïtes, principal font de

39. BONALES, J. *Les muntanyes en venda. La desamortització de terres comunals a la conca de Tremp, 1855-1931*. Lleida: Edit. Diari de Ponent S. A., p. 9.

Paisatge agrari de policonreu al terme de Castellciutat.
Arxiu Municipal de la Seu d'Urgell. Fons Miravitlles.

Treball amb el cànem per a la fabricació de cordes.
Fons Institut Ametller.

beneficis de les cases benestants. En segon lloc, hi havia la possibilitat, amb el permís de la comunitat, de practicar-hi boïgues i de conrear una part del comunal; aquesta pràctica, coneguda com a *escalio*, constituïa una font alternativa d'ingressos, tant per a les cases troncals que mantenien el patrimoni familiar heretat com, sobretot, per a les noves cases sorgides de les primeres i formades per cabalers sense terra. En tercer lloc, la llenya i la fusta extreta dels boscos comunals permetia satisfer les necessitats energètiques de les cases, els adobs per a les terres de conreu, els materials constructius i alhora era una important entrada de diners, a través de la seva comercialització, ja fos individualment, o per part de l'ajuntament, per mitjà de les subhastes de fusta. Per últim, hi havia altres aprofitaments que satisfeien un ampli ventall de serveis domèstics i amb un ús no gens negligible: calç, pedres, teules, guix, aigua de les fonts i productes comestibles, com ara la recol·lecció de fruits silvestres, bolets i caça menor.
Tanmateix, l'erosió de la propietat comunal havia començat molt abans del procés desamortitzador. Al segle XVIII, els il·lustrats, que associaven la idea de progrés amb la propietat privada, van impulsar un repartiment de les terres municipals mitjançant arrendaments de cens emfitèutics, preferentment a llauradors i jornalers, per assegurar-ne la subsistència en un moment de creixement demogràfic. A la Seu d'Urgell es constaten diversos establiments de particulars en terres comunals entre 1702 i 1712 (concretament, vint-i-cinc de 1702, un de 1707, cinc de 1711 i cent seixanta-quatre de 1712). En cada contracte s'especifica el nom i cognom, la parcel·la o parcel·les arrendades i la partida on és situat: el pla de la Forques i Salit.[40]
Aquests establiments, i els que s'aniran contractant al llarg del segle XVIII, provocaran diversos conflictes sobre les terres comunals, com el que es produí el 1789 entre l'ajuntament i la junta de propis de la ciutat d'Urgell, d'una banda, i els jornalers establerts en terres comunals de l'altra. La sentència de l'intendent Barón de la Linde anul·là els establiments que no haguessin estat atorgats per l'ajuntament, però concedia als jornalers la possibilitat de fer establiments a rabassa morta en terres comunals. A partir d'aquí, la privatització de les terres comunals de la Seu serà progressiva fins a l'exhauriment, com ho demostra la seva absència en l'amillarament de 1862.
Un altre conflicte que reflecteix la pressió privatitzadora dels comunals es produí a Alinyà, on Montserrat Carbonell ha estudiat el plet que entre 1791 i 1827 enfrontà els habitants del poble, alineats en dos bàndols: capmasers i barraquers, sorgits de la diferenciació social i econòmica interna en el si de la pagesia i en què el duc de Medinaceli –senyor jurisdiccional i territorial– actuà com a àrbitre i alhora com a part interessada.[41]
Els capmasers eren els propietaris de les catorze cases antigues, formaven la pagesia benestant d'Alinyà i perseguien la supressió de la propietat comunal, amb la demanda al duc de la cessió dels comunals en establiment. Contràriament, els barraquers eren els

40. AMSU, Escalio. Sec. Cort del batlle, sig. II.1.
41. CARBONELL, M. "Els comunals i la societat pagesa. Un exemple a l'Alt Urgell (finals s. XVIII-principis segle XIX)". *Recerques*, 13, Barcelona 1983, p. 123-152.

cabalers de les cases antigues que, en un context de creixement demogràfic, s'havien instal·lat en terres propietat dels capmasers i, amb el permís d'ells, havien construït barraques per viure-hi, fins a constituir un grup d'una trentena de famílies. Els barraquers vivien de la poca extensió de terra que els antics propietaris els havien cedit, i per tal de poder subsistir es veien obligats a practicar altres treballs complementaris: ampliar l'àrea conreada fent rompudes en els comunals, pasturar algun cap de bestiar propi o aliè… Així doncs, la privatització dels comunals suposava un empitjorament de les condicions materials de vida dels barraquers, raó per la qual s'hi oposaven.

La causa consta de dues parts, i és en la segona, 1803-1827, on es produeix l'enfrontament entre els dos sectors de la població esmentats. El conflicte esclatà quan els capmasers intentaren i aconseguiren excloure els barraquers de la possessió i usdefruit dels comunals i de la participació en els càrrecs municipals. El duc donà suport a les posicions dels més febles, com també va fer-ho el rei. Els capmasers perderen tots els enfrontaments amb la Reial Audiència i el 1827 sol·licitaren la continuació del plet que restà inacabat.

En resum, el litigi mostra la diferenciació econòmica al si de la pagesia i la voluntat del grup benestant de privatitzar l'ús dels comunals i excloure el sector més feble de la pagesia d'Alinyà, mentre que el duc de Medinaceli actuava com a àrbitre sensible als interessos dels més febles, però alhora com a part interessada, ja que oposant-se als més forts també afeblia els qui més podien amenaçar els interessos de l'aristocràcia.

Durant la segona meitat del segle XIX, els canvis polítics (pujada al poder dels liberals), les crisis bèl·liques (Guerra del Francès i guerres carlines) i les necessitats econòmiques dels municipis van accelerar el procés privatitzador dels comunals. A la vila de Castellbò, entre 1813 i 1852, l'ajuntament, amb el consentiment de tot el comú, va vendre dinou trossos de terra comunal. En tots els casos, l'argument per justificar la venda fou el mateix: socórrer les necessitats econòmiques del municipi. Els compradors foren tots de Castellbò. Les peces privatitzades eren, en la seva major part, inferiors a un jornal –sol en un cas la peça comprada fou de quatre jornals– i es distribuïen entre erms, monts, horts i arenals; els preus de venda de cada parcel·la ascendiren a una mitjana de vint lliures.[42]

Aquest exemple és il·lustratiu del fet que en decretar-se la desamortització civil una part de les terres comunals de la comarca havia estat repartida o alineada. La legislació desamortitzadora s'inicià amb la llei de l'1 de maig de 1855 (llei Madoz), amb la qual es declaraven en venda, entre d'altres, les terres de propis i comuns dels pobles. Tanmateix, l'article 2 declarava exceptuats de la venda monts i boscos que el govern no creia oportú alinear, en ser declarat d'interès general o d'utilitat pública, així com també les terres d'aprofitament comunal, sempre que ho declarés el govern amb la prèvia sol·licitud dels municipis. Aquesta última clàusula donarà lloc a una allau de sol·licituds d'excepció, que es perllongaran al llarg de tota la segona meitat del segle

42. AMMC *Llibre d'acords de la vila de Castellbó, 1813-1852.*

XIX, però que paradoxalment serviran sobretot als interessos dels desamortitzadors en permetre el descobriment dels terrenys per part de l'administració, la qual denegava l'excepció i propiciava la subhasta.

El procediment desamortitzador consistia a taxar les propietats, fer-ne una subhasta pública i adjudicar-les al millor postor. Quan aquest cas es donava –moltes subhastes foren anul·lades per la pressió municipal o manca de postors– els béns passaven a ser propietat privada. Els compradors, majoritàriament d'origen local, ho eren a títol individual o col·lectivament, formant societats de veïns. En aquest segon cas, es pretenia donar un nou caràcter jurídic a l'anterior comú de veïns mantenint les pràctiques tradicionals en els antics comunals, que ara eren regulades en les noves escriptures de propietat de les terres, i evitar així la dislocació de les estructures socials i econòmiques al si de les comunals.

A l'Alt Urgell, tot i que el procés desamortitzador ens és encara força desconegut, tenim constància d'una compra col·lectiva i de la creació de la junta de veïns de la muntanya de Tost.[43] El document, datat al poble de Tost el 3 de maig de 1868, dóna fe de la cessió gratuïta que vint-i-quatre veïns dels diversos pobles de la vall de Tost fan a la comunitat pagesa de la vall de 3.911,49 ha de terra per tal de poder seguir realitzant les activitats que es feien en els comunals abans que la desamortització els privatitzés: pasturar els ramats, conrear algunes parts de cereals i hortalisses, treure llenya i fusta per als usos domèstics…, i evitar d'aquesta manera la situació de penúria en què havia caigut la població de la vall en perdre's els comunals. A més, la situació de misèria dels seus habitants es veia agreujada per l'augment demogràfic que tingué lloc en la primera meitat del segle XIX. Així, els vint-i-quatre propietaris justifiquen la cessió gratuïta a la comunitat d'una part de les seves propietats amb les següents paraules:

> "*hallándose los otorgantes con algunos terrenos de que pueden prescindir, por tanto al efecto de fomentar la agricultura y buscar el bien de la clase proletaria en su distrito*".[44]

El document especifica, però, que la propietat dels terrenys cedits es manté en poder dels creditors i que en cap cas no podran ser considerats com a comunals, sinó sols en qualitat de persones particulars.

La cessió de les terres quedava regulada per una sèrie de pactes i condicions que tots els membres de la comunitat es veien obligats a respectar. El més important era la creació de la junta directiva, formada per vint-i-quatre propietaris, o els seus hereus, que havia de gestionar l'associació. A través del control de la junta directiva, els propietaris es reservaven el dret d'admetre a l'associació els veïns que considerin convenient; d'establir les porcions de terres exceptuades de l'ús general, ja sigui per ser parcel·les no cedides pels propietaris,[45] o per a la conservació de llenya i fusta; i també, la regulació dels passos i travesses en totes les partides de la terra cedida. Una altra clàusula estableix que tots els veïns hauran de pagar contribució pel conreu de terres

43. Junta de veïns de la muntanya de Tost. Escriptures notarials, 3 de maig de 1868.
44. Junta de veïns de la muntanya de Tost. Pàg. 4.
45. Junta de veïns de la muntanya de Tost. Pàg. 41 a 44.

cedides en proporció de la terra que conreï cadascú, i per parts iguals entre tots per les pastures dels ramats, llenyes, fusta i qualsevol altra cosa que s'utilitzi en comú de les esmentades terres.
L'escriptura de la junta de veïns de la muntanya de Tost és un exemple de la diferenciació social pagesa en el marc dels canvis de la propietat promoguts per la nova legislació liberal, a través de la desamortització civil, i la necessitat de mantenir els usos comunals tradicionals, essencials per mantenir l'equilibri i la subsistència de la comunitat pagesa. Així, els vint-i-quatre nous propietaris fan cessió a la resta de la comunitat d'una part de les seves terres per tal de mantenir els usos comunitaris tradicionals, garantir la pau social, les necessitats de mà d'obra puntual de les cases benestants, l'emigració temporal, el lliure accés del bestiar i l'aprofitament de les pastures. D'aquesta manera, s'evitava la pressió social sobre la terra de gran part de la comunitat pagesa, desposseïda de la propietat però no de l'usdefruit dels comunals, en un moment de fort creixement demogràfic com ho fou la primera meitat del segle XIX. Alhora, s'aturava l'emigració definitiva dels pobles de la vall de Tost a partir de certs nivells de riquesa, es mantenia la gestió col·lectiva dels recursos a través del control de la junta directiva de l'associació per part del nous propietaris, i finalment es frenava la via jurídica a la reivindicació dels comunals.

2.4. Conclusions

En síntesi, de l'anàlisi de la distribució de la propietat a l'Alt Urgell a la segona meitat del segle XIX es poden extreure les següents conclusions:
1- Existia una doble tipologia de la propietat, definida per la situació geogràfica: la subcomarca de l'Urgellet i la vall de la Vansa i Tuixén.
2- A l'Urgellet apareix una forta polarització de la propietat. La petita pagesia, tot i ser predominant, sols posseïa una petita part de la terra i disposava de molt poca terra per propietari. La pagesia benestant, en canvi, era minoritària, però concentrava una part important de la propietat de la terra i disposava d'un elevat nombre de jornals per propietari.
3- A la vall de la Vansa i Tuixén predominava l'atomització de la propietat. Els petits pagesos, i en menor mesura els mitjans, eren no solament majoritaris en nombre, sinó que també controlaven bona part de la terra de conreu, amb una relació jornals-propietari més favorable. Els pagesos benestants tenien una presència molt minoritària o fins i tot inexistent, amb una relació jornals-propietari més baixa.
4- Pel que fa a la transformació de la propietat comunal, la privatització iniciada al segle XVIII per influència dels il·lustrats, es veurà decididament impulsada pels canvis polítics del segle XIX de signe liberal, les necessitats econòmiques dels municipis i especialment la desamortització civil de Pascual Madoz, en posar-se a la venda, amb diverses excepcions, les terres dels propis i comunals dels municipis. En aquest context, la importància dels comunals en els municipis de muntanya propicià la creació, en el cas de la muntanya de Tost, d'una junta de veïns en la qual un grup de veïns, que havien comprat les terres comunals, cediren a la resta de la comunitat pagesa de la

vall de Tost l'usdefruit d'una part de les terres per tal de mantenir els usos comunals tradicionals, essencials per a l'equilibri i la subsistència de la comunitat pagesa, que ara eren regulats en els estatuts de la junta controlada pels nous propietaris.

Fonts documentals i bibliografia

AMAC. Arxiu Municipal d'Alàs-Cerc. Llibre d'*apeo* d'Alàs-Torres de 1864.
AMAC. Arxiu Municipal de Montferrer i Castellbò. Llibre d'*apeo* de Montferrer de 1889.
Amillarament de la vila i vall de Castellbò de 1866.
Llibre d'acords de la vila de Castellbò, segle XIX.
AMRU. Arxiu Municipal de Ribera d'Urgellet. Amillarament del Pla de Sant Tirs de 1861.
AMSU. Arxiu Municipal de la Seu d'Urgell.
Amillarament de 1862.
Interrogatorio a que deben responder todos los pueblos de Espanya para que el Departamento de Fomento general del Reino y Balanza de Comercio pueda presentar el censo de población del año 1802 que le ha encargado S.M. Escalio Sec. Cort del Batlle, sig. II 1.
Llibres d'actes de l'ajuntament de la Seu d'Urgell, segle XIX.
Llibres d'actes de l'ajuntament de Castellciutat, segle XIX.
AMTJ. Arxiu Municipal de Tuixén i Josa.
Amillarament de Tuixén de 1859.
Amillarament de Josa de Cadí de 1860.
Llibres d'actes de l'ajuntament de Tuixén, segle XIX.
AMVA. Arxiu Municipal de Valls d'Aguilar.
Amillarament de Noves de Segre de 1861.
Amillarament de Castellàs del Cantó de 1871.
AMV. Arxiu Municipal de la Vansa. Amillarament de Sorribes de la Vansa de 1853.
Barnolas, J. "Informe de Jaume Barnolas i de Cahors adreçat al fiscal del civil de la Reial Audiència de Barcelona, 31 de març de 1787". A: Vigo, S.; Puig, X. *La Cerdanya finals del segle XVIII vista per Francisco Zamora*. Tremp: Garsineu, 1999.
Carbonell, M. "Els comunals i la societat pagesa. Un exemple a l'Alt Urgell (finals s. XVIII-principis segle XIX). *Recerques*, 13, Barcelona, 1983.
Carreras Candi, F. *Geografia General de Catalunya*. Vol. I. Barcelona: Edicions Catalanes, 1980. [Reproducció de la primera edició de 1908]
AA. DD. *La Comunitat del Rec dels Quatre Pobles: passat, present i futur*. Barcelona: Promotora del Rec dels Quatre Pobles. Generalitat de Catalunya. Institut Català d'Energia, 2002.
AA. DD. *Diccionari de mesures catalanes*. Barcelona: Curial, 1996.
AA. DD. *Geografia de Catalunya*. Barcelona: Aedos, 1964. Vol. II.
Ferrer i Alós, Ll. *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1987.
Garrabou, R; Pujol, J. *El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX*. *Recerques*, 19.
Giralt, E. "L'agricultura". *Història econòmica de la Catalunya Contemporània*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1990. V. II.
Iglésies, J. *La crisi agrària 1879-1900*. Barcelona: Edicions 62, 1968.
Junta de Veïns de la muntanya de Tost. Escriptures notarials, 3 de maig del 1968.
Lombarte, A. "L'activitat agrícola". *VII Congreso Internacional de Estudios Pirenaicos*. Saragossa, 1974.
Madoz, P. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Barcelona: Curial, 1985.
Mateu i González, J. *Terra i treball a les Garrigues*. Lleida: Pagès Editors, 1996.
Pujol, J. "La crisi de malvenda del sector vitivinícola català entre 1892 i 1935". *Recerques*, 15.
Vicedo i Rius, E. *Les terres de Lleida i el desenvolupament català del set-cents*. Barcelona: Crítica, 1991.
Zamora, F. *Resposta de les Valls d'Andorra al qüestionari de Francisco de Zamora*. [Text no publicat]
Zamora, F. *Respostes de la Coma de Burg, Tírvia i la Vall Farrera al qüestionari de Francisco de Zamora (1789-1790)*. Tremp: Garsineu, 1997.
Zamora, F. *Respostes de Castellbò al qüestionari de Francisco de Zamora*. [Text no publicat].

PAPERS DE RECERCA HISTÒRICA, **5**: 95-107 (2008)
Societat Andorrana de Ciències, Andorra
DOI: 10.2436/20.0110.03.6

Societat Andorrana de Ciències

Els andorrans, l'administració de l'Arieja i la Primera Guerra Mundial

*Miquèl Ruquet**

Català

Els andorrans, les autoritats de l'Ariège i la guerra de 1914-1918

Se sap que en la Primera Guerra Mundial es van fer males previsions, que va ser mal preparada per l'estat major francès, que preveia una guerra curta, acabada abans de Nadal; que no avaluà la capacitat destructora dels armaments moderns i creia en la impossibilitat econòmica d'una guerra llarga, que no tenia un pla per controlar eficaçment la frontera. L'agost de 1914 és necessari inventar eines per regular millor els passos entre França i Andorra o Espanya, per impedir als desertors de travessar la frontera, un aspecte més del control establert durant la guerra de 1914-1918. L'exacerbació del nacionalisme, abans i durant la guerra, contribueix a sacralitzar una línia que era percebuda per les poblacions a vegades com un entrebanc als intercanvis múltiples, però també com un mitjà d'instrumentalitzar l'Estat en el seu profit, com ho mostra Peter Sahlins. El control de la frontera andorrana és encara més complicat que el del conjunt de la frontera pirinenca, atès que l'Estat francès exerceix, amb el bisbe d'Urgell, la seva sobirania sobre el Principat d'Andorra.

Castellano

Los andorranos, las autoridades de Ariège y la guerra de 1914-1918

Se sabe que en la Primera Guerra Mundial se hicieron malas previsiones, que fue mal preparada por el Estado Mayor francés, que preveía una guerra corta, que terminase antes de Navidad; que no evaluó la capacidad destructora de los modernos armamentos y creía en la imposibilidad económica de una guerra larga, que no tenia un plan para controlar la frontera de manera eficaz. En agosto de 1914 es necesario inventar herramientas para regular mejor los pasos fronterizos entre Francia y Andorra o España, para impedir a los desertores atravesar la frontera; es otro aspecto del control establecido durante la guerra de 1914-1918. La exacerbación del nacionalismo, antes y durante la guerra, contribuye a sacralizar una línea que era percibida por las poblaciones a veces como un obstáculo para los intercambios múltiples, i también como un medio de instrumentalizar el Estado en su provecho, como lo muestra Peter Sahlins. El control de la frontera andorrana es aún más complicado que el del conjunto de la frontera pirenaica, ya que el Estado francés ejerce, con el obispo de Urgell, su soberanía sobre el Principat d'Andorra.

Français

Les andorrans, les autorités de l'Ariège et la guerre de 1914-1918

On sait que la Grande Guerre a été mal envisagée et mal préparée par les États-majors. La vision d'une guerre courte, terminée avant Noël, le manque de réalisme dans l'évaluation de la capacité destructrice des armements modernes, la croyance dans l'impossibilité économique d'un conflit de longue durée, se retrouvent dans l'absence de plan pour contrôler efficacement la frontière. Dès août 1914, il est nécessaire d'inventer des instruments pour mieux réguler les flux entre la France d'un côté et l'Andorre et l'Espagne de l'autre, car empêcher les déserteurs de franchir la frontière des Pyrénées n'est qu'un des aspects du contrôle mis en place pendant la guerre de 14-18. L'exacerbation du nationalisme, avant et pendant la guerre, contribue à sacraliser une ligne qui était perçue par les populations à la fois comme une entrave aux échanges multiples, mais aussi comme un moyen d'instrumentaliser l'État à leur profit, comme le montre Peter Sahlins. Le contrôle de la frontière andorrane est encore plus compliqué que celui de l'ensemble de la frontière pyrénéenne, étant donné que l'État français exerce, avec l'évêque de la Seu d'Urgell, sa suzeraineté sur le Principat d'Andorra.

Occità

Los andorrans, l'administracion de l'Arièja e la Primièra Guèrra Mondiala

Se sap qu'a la Primièra Guèrra Mondiala se son faitas falsas previsions e que los combats van èsser mal preparats per l'estat major francès. Aqueste aviá la vision d'una guèrra corta, acabada abans Nadal, sabiá pas avalorar la capacitat destructora dels armaments moderns e cresiá a l'impossibilitat economica d'una guèrra longa, —inadaptacion que se trapa tanben en l'abséncia d'un plan per contrarotlar eficaçament la linha frontalièra. Al mes d'agost de 1914, es necessari d'inventar aisinas per regular milhor los passatges entre França e Andorra o Espanha, encara que empachar los desertors de traversar la frontièra n'es qu'un dels aspèctes del contraròtle establit pendent la guèrra de 1914-1918. L'exacerbacion del nacionalisme, abans e pendent la guèrra, va contribuir a sacralizar una linha que èra percebuda per las populacions de còps coma una entrava als intercanvis multiples, çaquelà tanben coma un mejan d'instrumentalizar l'Estat en lor profit, coma lo mòstra Peter Sahlins. Lo contraròtle de la frontièra andorrana es encara pus complicat que lo de l'ensems de la frontièra pirenenca, per la rason que l'Estat francès exercís, amb l'avesque de la Seu d'Urgell, la siá sobeiranetat sus lo Principat d'Andorra.

* Miquèl Ruquet, professor d´història i geografia al liceu d'Argelers de la Marenda
arizmendi.ruquet@wanadoo.fr

Se sap que en la Primera Guerra Mundial es van fer males previsions i que va ser mal preparada per l'estat major francès[1]. Tenia la visió d'una guerra curta, acabada abans de Nadal, no va saber avaluar la capacitat destructora dels armaments moderns[2] i creia en la impossibilitat econòmica d'una guerra llarga –inadaptació que es troba també en l'absència d'un pla per controlar eficaçment la ratlla fronterera–. L'agost de 1914 és necessari inventar eines per regular millor els passos entre França i Andorra o Espanya, ja que impedir als desertors de travessar la frontera no és res més que un dels aspectes del control establert durant la guerra de 1914-1918. L'exacerbació del nacionalisme, abans i durant la guerra, contribueix a sacralitzar una línia que era percebuda per les poblacions de vegades com un entrebanc[3] per als intercanvis múltiples, però també com un mitjà d'instrumentalitzar l'Estat en el seu profit, com ho mostra Peter Sahlins.[4] El control de la frontera andorrana és encara més complicat que el del conjunt de la frontera pirinenca, atès que l'Estat francès exerceix, amb el bisbe d'Urgell, la seva sobirania sobre el Principat d'Andorra.

1. Els lligams transfronterers : l'alta muntanya pastoral

La muntanya no ha constituït mai un obstacle per a les poblacions que viuen als seus vessants, i les fronteres són sovint teòriques. Des de l'edat mitjana, les comunitats pirinenques dels dos vessants han establert relacions de reciprocitat i d'intercanvis de pastures que es troben també a la part central i a l'oest. La carta d'un *maire* ariejès resumeix bastant aquestes relacions multiseculars:

"*Depuis un temps immémorial, les éleveurs du canton de Castillon forment plusieurs groupes ou syndicats qui afferment aux communes espagnoles de la frontière française*

1. Miquel, P. *Le gâchis des généraux. Les erreurs de commandement pendant la guerre de 14-18*. París: Ed. Plon, 2001, p. 47-48: "França entrava en guerra sense haver-s'hi preparat de manera seriosa, amb una inferioritat manifesta respecte al seu adversari, mentre que havia desenvolupat un armament ofensiu brillant, i havia aixecat una classe suplementària, ràpidament instruïda, per plantar cara a l'invasió." Joffre no és informat de les concentracions i dels desplaçaments de les tropes alemanyes : és resolt, però camina a cegues.

2. "El foc defensiu seria doncs anul·lat per la rapidesa de l'atac –atac mateix fonamentat en la convicció i en l'impuls– que permetria prevaler contra un adversari quedat en posició defensiva eventual." Krumeich, G. "Anticipations de la guerre". Audouin-Rouzeau, S; Becker, J.-J. (dir.) *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918*. Col. Histoire et culture. París: Bayard, 2004, p. 172.

3. La "targeta fronterera", imposada durant la guerra és vista per Jaume Bragulat i Sirvent com « [el] primer pas per a la desaparició de la llibertat fronterera, que, malauradament, havia d'anar en augment ». Bragulat i Sirvent, J. *Vint-i-cinc anys de vida puigcerdanesa, 1901-1925*. Barcelona: Gráficas Casulleras, 1969, p. 39.

4. Sahlins, P. *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: The University of California Press, 1989 [trad. *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i França a la Cerdanya, S. XVII-XIX*. Vic: Eumo, 1993, 372 p.]

chacun un des divers pâturages de Béret, Fourcail, Parrous, Barrados, etc… où ils conduisent leurs troupeaux en transhumance. […] Ils sont préoccupés et désireraient savoir si à cause des circonstances actuelles, ils pourront cette année pratiquer ce même usage, ou bien s'ils en seront empêchés soit par les autorités espagnoles, soit par les autorités françaises. [...] Il parait que sur certaines parties de la frontière c'est le contraire qui se pratique : ce sont les troupeaux espagnols qui viennent transhumer sur le sol français.[5]"

El prefecte de l'Arieja imagina un control més estret dels pastors transnacionals: preconitza un passaport per als pastors "*obligés d'amener les animaux en transhumance sur les territoires étrangers et de franchir fréquemment la frontière dans un sens ou dans l'autre*".

Fotografia de Charles Gaussen, 1903. Andorra, ramats i pastor al port de Fra Miquel, vista presa cap al pic d'Envalira que s'endevina al fons a l'esquerra. Fons Gaussen. Arxiu departamental d'Alta Garona.

Aquest document haurà d'implicar una fotografia amb els segells de l'ajuntament.[6] No fa sinó anticipar les decisions de les cancelleries.[7] Un mes més tard, el prefecte informa els *maires* d'acords internacionals que permeten les pastures al vessant sud dels Pirineus. Els pastors també han de pagar un rebut de fiança.

"*Un accord intervenu entre les Gouvernements français et espagnol rend désormais possible l'exercice du pacage dans la région pyrénéenne et le passage des animaux de France en Espagne et en Andorre et réciproquement. [...] Les propriétaires intéressés devront [...] se munir dans les bureaux de douane [...] d'acquits-à-caution, c'est-à-dire de titres particuliers comportant l'engagement de la part des dits propriétaires et de cautions solvables, de réintroduire les mêmes troupeaux en France dès la fin de la saison des pacages.*"[8]

5. Arxiu departamental de l'Arieja (d'ara endavant ADAr) 5 M 103: carta del *maire* de Castilhon de Coserans [Castillon] al prefecte el 2 d'abril de 1915.
6. ADAr 5 M 103: circular del prefecte als *maires* el 15 de maig de 1915.
7. ADAr 5 M 127: instruccions del general, cap de la regió militar núm. 17, (11 de juny de 1916) sobre la vigilància de la frontera. L'acord sobre l'exercici del dret de pastura pels propietaris i pastors espanyols és oficialment signat per l'ambaixador francès i el govern espanyol el 16 de juliol de 1915. Durant les hostilitats, els pastors hauran de ser proveïts d'un passaport amb fotografia concedit gratuïtament pels cònsols francesos a Espanya i vàlid per a la durada de la pastura. Tenen 48 hores per declarar la seva presència al *maire* del municipi i fer apuntar el seu passaport. "Les usagers pratiquant le pacage journalier sont dispensés des formalités."
8. ADAr 5 M 103: circular del prefecte als *maires* el 23 de juny de 1915.

2. Els lligams transfronterers: el contraban

Aquests camins cap a les pastures d'estiu són també els del contraban, que ha permès nous corrents d'intercanvis.[9] El comerç legal i il·legal existeix abans de 1914, perdura durant el conflicte, malgrat els múltiples controls, alimentat de totes les mancances de la societat nord-pirinenca.

Aquests lligams, com ho subratlla Michel Brunet per al període revolucionari als Pirineus Orientals, van reforçar la deserció en ensenyar la facilitat dels passos il·legals de la frontera i permetre els contactes amb els que s'havien escapat a Espanya: "Però el contraban contribueix igualment a aguditzar les dues característiques principals d'un Rosselló que ha viscut sempre a les franges dels grans imperis: la marginalitat i la insubmissió. En aquesta significació, es tracta també d'un fenomen polític de primera importància que es fa més vistós durant els períodes de crisi, i serà el cas en el moment de la crisi major de la Revolució."[10]

A l'Arieja, els contrabandistes són generalment andorrans. Segons el cap del lloc militar de Cervera de la Marenda, l'octubre de 1918, "*tout individu ayant les aptitudes physiques lui permettant de se livrer à ce trafic, est contrebandier. [...] La contrebande est un métier lucratif et par conséquent bien considéré en Andorre.*" El tabac és la principal mercaderia fraudulenta, quan als Pirineus Orientals es tracta d'altres productes de poc valor, com els llumins i la sal,[11] un tràfic que es pot qualificar

Formulari per a un passi de pastor. ADAr 5M103

Fotografia de Henri Gaussen, 1913. Sant Julià de Lòria vista des d'avall. Fons Gaussen. Arxiu departamental d'Alta Garona.

9. El contraban neix amb la mateixa noció de frontera i evidencia l'existència d'una complicitat ben estreta (pel seu mateix caràcter il legal i secret) entre gent d'un i altre costat. » PUJOL, E., « La relació històrica a banda i banda de l'Albera », *L'Albera, terre de passage de mémoires et d'identités*, Perpinyà, PUP, Institut Franco-catalan Transfrontalier, 2006, p. 170.

10. BRUNET, M., *Le Roussillon face à la Révolution française*, Perpinyà, El Trabucaire, 1989, p. 41.

11. El 1896, E. BROUSSE fa la descripció de la Guingueta d'Ix on "els espanyols surten dels magatzems i dels petits 'bazars' del poble amb les mans plenes d'objectes de fabricació francesa; i tanmateix els francesos, marxant de Puigcerdà, amb moltes capses de llumins, llaminadures, mocadors de cap, cintes i mil petits res comprats de l'altre banda de la Reür." BROUSSE, E. *La Cerdagne française*. Perpinyà: *L'Indépendant*, 1896, 2a edició 1926. Però nord-catalans fan també exportacions que no són contraban de casa (ex. matxos).

de *contraban de casa*. Les valls produeixen de 95.000 a 100.000 kg de tabac cada any. És manufacturat a Andorra i tot és introduït a França i a Espanya. Els paquets, blaus, grocs i grisos, són idèntics als del control francès. Són lliurats en paquets de 30 kg, "*recouverts de toile et munis de deux bretelles pour être portés à dos*".[12] Per als francesos, els andorrans no fumen aquest tabac, que troben "*mauvais*". "*Ils achètent le tabac 8 Fr le kilo à la manufacture et le vendent 20 francs et plus dans les villages frontières de l'Ariège et de la Cerdagne française.*" Quan les manufactures augmenten el preu a 11 francs, els contrabandistes es declaren "en vaga" i guanyen. La principal manufactura de les Valls es troba entre Escaldes i Andorra la Vella. És dirigida per un desertor cerdà, Joseph Priéto. No és molestat, malgrat la prohibició feta als desertors de residir a Andorra: és protegit pel Sr. Picart, notari a Encamp i síndic general.[13]
Durant la Primera Guerra Mundial es beneficien de la tolerància de les autoritats franceses. Però s'acaba amb l'armistici. El 20 de gener de 1919, el comissari especial de l'Ospitalet arresta a la carretera nacional 20 sis estrangers que es dirigeixen cap a Andorra. Tenen passaport andorrà, on no s'apunta en l'entrada a França. Dos d'ells, d'Encamp, han passat la setmana precedent per Siguer.[14] Un d'ells, Jacint Borell, portava un fardell de tabac que ha deixat en un paller entre L'Agulhon [L'Aiguillon] i Bèlestar [Bélesta].[15] Un tercer afirma haver passat per la vall d'Incles i haver caminat a Bèlestar per Lusenac [Luzenac][16] per portar un fardell de tabac de 25 a 30 kg a compte d'un espanyol anomenat Clement. Els tres altres van també passar, des de Canillo, per la vall d'Incles,[17] tots portadors de tabac que han deixat en un paller de Sant Pau de Jarrat [Saint-Paul-de-Jarrat].[18] El policia demana sancions: "*Il serait à désirer que l'on mette un terme à cette façon de faire de la part d'individus qui nous sont plutôt hostiles qu'utiles et qui se moquent de nos lois.*"[19] Un contrabandista andorrà,

12. Els contrabandistes es diuen "paquetaires". El sac és l'*attirail* clàssic del paquetaire. Llegiu Codina i Vialette, O. *De Fer et de laine. Les vallées andorranes du XVIe au XIXe*. Perpinyà: PUP, 2005, 540 p., p. 423-432.
13. ADAr 5 M 127: còpia d'un informe del cap del lloc militar de Cervera de la Marenda al comissari del Govern a les fronteres el 7 d'octubre de 1918. Tramès el 8 pel comissari del Govern a les fronteres al prefecte de l'Arieja.
14. Aquesta vall és aquella per la qual passa l'essència del contraban amb la complicitat dels habitants i del *maire*. És també una via de passatge dels rebels. Hi ha entre el segle XV i el segle XVIII acords de repartiment de les pastures d'alta muntanya entre la comunitat de Siguer i la de la vall andorrana d'Ordino. Molt ritualitzats, aquests acords eren signats cada any a Siguer pels habitants d'Ordino que n'eren demandants. Relacions matrimonials unien també les dues valls veïnes. Informacions donades per Martina Camiade el maig de 2008.
Aquells emprius van més lluny que un intercanvi d'estiva: "*Ainsi en novembre 1627, le Conseil d'Ordino fournissait des armes – 5 fusils, un mousquet et un pedrenyal (tromblon à pierre)* [trabuc o grossa pistola] – *aux consuls de Siguer pour lutter contre les hommes du duc de Rohan.*" Codina i Vialette, O. *De Fer et de laine. Op. cit.*, p. 40.
15. Pobles d'Arieja de la vall d'Ers.
16. Poble de la vall d'Arieja.
17. Les autoritats franceses escriuen "Inglès".
18. Poble de la vall d'Arieja al sud de Foix.
19. ADAr 5 M 127: informe del comissari especial de l'Ospitalet [*l'Hospitalet*] el 20 de gener de 1919 sobre maquinacions d'andorrans entrant a França fraudulentament.

Francesc Pirot, d'Encamp, és expulsat el 28 de febrer de 1919.[20] El maig de 1919, Valentí Riba, de la Massana, un cap de banda de contrabandistes andorrans, portador d'un revòlver, és condemnat a sis dies de presó.[21] Al juny, Marc Albós, nascut a la Massana, a Andorra, és empresonat a Foix per "*colportage de tabac en fraude.*"[22]

Dels tràfics més importants i més remuneradors com el sucre, el *tres-sis*,[23] la sal, els llumins o el tabac, són organitzats amb els animals, sobretot cavalls i matxos,[24] que l'exèrcit recerca per al front.

Per a l'Arieja, el director de les duanes de Perpinyà ha assenyalat, el 1899, els passatges més perillosos de la frontera. "*L'attention des brigades des Douanes sera particulièrement appelée sur les points de pénétration considérés comme les plus dangereux: la route de l'Hospitalet, le col de Fontargente et le port de Salau.*"[25] En realitat, cada vall té un passatge cap al sud i la vigilància es mostra encara més complexa. Els passatges són nombrosos i el prefecte sap de la impossibilitat de controlar-ho tot. Però té un coneixement molt relatiu de la muntanya amb una visió esfereïdora, contrària a la del seu col·lega de l'Alta Garona, veritable excursionista:

"*La traversée des Pyrénées, impossible en hiver depuis la tombée des premières neiges jusqu'au milieu du mois d'avril présente en effet, en tous temps des difficultés et des périls que seuls des hommes possédant une connaissance parfaite des montagnes et de leurs passages pourraient affronter. Si l'on en excepte le passage de l'Hospitalet, [...] la frontière ariègeoise, depuis sa jonction avec la Haute-Garonne au portillon d'Albe jusqu'à sa soudure avec les Pyrénées-Orientales au massif du Carlitte [sic] n'est qu'une succession de pics d'une hauteur moyenne de deux mille mètres ou de parois verticales d'un développement de l'est à l'ouest de plus de cent-vingt kilomètres. Les vallées profondes séparées par des escarpements rocheux sans communication les unes avec les autres s'élèvent rapidement vers la ligne de faîte coupée par 35 ports à peu près inaccessibles à tout voyageur qui n'est pas un alpiniste entraîné. Les ports de Siguer, de Salau et d'Urets sont les seuls qui soient rendus praticables par des chemins muletiers et que l'on puisse traverser sans guide à l'aide de la boussole et de la carte.*"[26]

---

20. ADAr 5 M 127: decret d'expulsió de Francesc Pirot.
21. ADAr 5 M 127: informe del comissari de Foix al prefecte, 28 de maig de 1919.
22. ADAr 5 M 127: informacions donades pel cap dels guardes de la presó de Foix al prefecte,10 de juny de 1919.
23. És alcohol de 98 graus.
24. El tràfic de matxos cap a Espanya és una constant del segle XVIII fins als anys 1930. Al final del segle XIX, Emmanuel Brousse en parla amb aquestes paraules: "La quantitat de matxos que s'expedeix de la Cerdanya [francesa] a Espanya és incalculable. Els cerdans compren joves mules o muls al Peiteu, a la Vendée, al Nivernais i a la Bretanya, els guarden durant dos o tres anys després els venden als Espanyols a preus elevats. Cerdanya va subministrar i subministra encara una gran part dels muls per a l'exèrcit espanyol. Es venen també molts cavalls cerdans i rucs." Brousse, E. *La Cerdagne française, op. cit.*
25. ADAr 5 M 103: carta del director de les duanes de Perpinyà al prefecte, 12 de juny de 1899.
26. ADAr 5 M 127: minut d'un informe del prefecte al ministre de l'Interior el 15 de desembre de 1916 sobre les mesures que cal adoptar per impedir la deserció a la frontera. [Afirmació ben reductora pel que es tracta dels colls esmentats]

Andorra és al centre d'un tràfic de muls cap a Espanya a partir de l'Arieja. El camí és ben conegut després d'unes quantes preses. L'octubre de 1917, un ramat de trenta-tres mules va travessar el municipi de Causson [Caussou] per un camí de ferradura dit *camí de Labinal* a partir del pont de Perlas [Perles] i que dóna accés a Andorra per Fontargent. El ramat era acompanyat amb tres andorrans o espanyols. Els contrabandistes es van escapolir disparant un tret per advertir els altres. Hi havia un mul adult de 7 a 8 anys que conduïa el ramat i trenta-dos *muletaux* de 12 a 18 mesos.[27] Un mes més tard, un altre ramat és agafat al mateix indret. Tornant d'una emboscada al pont de Perlas, un gendarme i un soldat descobreixen un ramat dissimulat darrere uns arbres al municipi de Savinhac [Savignac]. Els sis conductors amenacen la patrulla amb els bastons abans de fugir quan veuen les armes. El ramat es componia de 19 muls i de dos cavalls.[28]
Abans de passar la frontera, les mules són amagades lluny de la frontera, al nord de Foix. El 12 de juny de 1917, el *maire* de Casaus [Cazaux], al cantó de Varilhas [Varilhes], assenyala al prefecte la presència de 50 a 60 muls al seu municipi.[29] Els gendarmes investiguen i descobreixen dos ramats de mules, l'un a la granja Caulau, al municipi de Casaus, i l'altre a la granja Peirablanca [Peyreblanque] a Rius [Rieux], un municipi veí. "*La ferme Caulau est située au milieu des bois sur les montagnes qui séparent les communes de Cazaux et d'Aigues-Juntes. Elle se trouve à deux kilomètres de toute habitation et à 15 kilomètres environ de la brigade.*" El ramat hi és des del març i abans s'estava des del començament de l'any al caseriu de Formiguèras [Fourmiguères], al municipi de Crampanhar [Crampagna]. L'altre ramat està també molt aïllat, no gaire lluny d'aquest caseriu de Formiguèras. Els animals s'hi estan des d'octubre o novembre de 1916. Els dos ramats pertanyen a andorrans i poden *sans difficultés* marxar dels llocs a l'esquena dels gendarmes, la brigada dels quals queda reduïda a tres homes.
És ja el cas per a 18 mules, muls i poltres, que han deixat Peirablanca cap a Acs [Ax-les-Thermes] el 7 de juny i els gendarmes no ho han sabut fins al 8. El mateix dia un altre ramat ha arribat de Montalbà[30] (Tarn i Garona). "*Les bêtes passent en Espagne par petites fractions et sont au fur et à mesure remplacées par d'autres venant de l'intérieur.*"[31]
El 1918, una informació del BCR[32] de la regió militar núm. 17[33] dóna un aclariment sobre el tràfic de mules. Els comerciants contrabandistes d'Andorra vénen facilment a França amb un passaport andorrà concedit pel síndic. Compren muls a Bretanya i al Peiteu.
"*Bonaventure Coma fait son commerce en combinaison avec le maire de Siguer (Ariège) et un Andorran résidant en France nommé Gil Pintat. Le maire de Siguer et*

27. ADAr 5 M 125: informe del comissari especial de l'Ospitalet al prefecte, 27 d'octubre de 1917.
28. ADAr 5 M 125: informe de gendarmeria de la brigada de Savinhac, 20 de novembre de 1917.
29. ADAr 5 M 125: carta del conseller municipal fent funció de *maire* de Casaus al prefecte, 12 de juny de 1917.
30. Montalban en occità.
31. ADAr 5 M 125: informe de gendarmeria de la brigada de Varilhas, 10 de juny de 1917.
32. *Bureau de Centralisation des Renseignements*: servei central d'informacions militars.
33. Regió militar de Tolosa del Llenguadoc.

Gil Pintat se chargent de louer des écuries à côté de la frontière où sont amenés les mulets destinés à être introduits [en] contrebande en Andorre. En France, Bonaventure Coma se fait passer pour négociant en vins. Comme il n'a pas l'argent nécessaire à l'achat des mules, cet argent lui est prêté par le maire de Siguer et par un petit banquier de Toulouse, bien connu de tous les Andorrans. Actuellement ces prêts sont faits à gros intérêts. Ces bailleurs de fonds se chargent également de fournir de l'or à Bonaventure Coma et à ses complices qui l'exportent en Espagne réalisant également de gros bénéfices."[34]

Un informe del comissari especial de Foix analitza, l'agost de 1918, els papers de cadascun dels actors del tràfic.[35] El *maire* de Siguer, François Caralp, és propietari d'un hotel que és el "*rendez-vous des contrebandiers et des individus suspects qui franchissent frauduleusement la frontière et s'arrêtent chez lui pour se reposer.*" És ell qui allotja també, en un edifici que és propietat seva, el lloc militar que vigila la frontera. "*Le maire de Siguer est d'une moralité douteuse, on le donne comme peu scrupuleux.*" S'encarrega de la logística dels contrabandistes, però, segons la policia, no participa en els passos dels animals.

Bonaventura Coma, d'Ordino, fa el comerç de cavalls i de muls i com el seu pare el contraban de mules. "*Coma fait simplement la contrebande, [...] et [...] ses sentiments sont plutôt francophiles.*" Altres contrabandistes de mules són catalogats: Giberga és un propietari de l'Aldosa, a Andorra, i és associat amb un anomenat Bonell àlies *l'Hostet* de Soldeu, i Clement, propietari a "Nies"[36] (Andorra); Joan Naudí d'Ordino, cosí de Gil Pintat, és també contrabandista de mules i de tabac, però a més és sospitós de passar la correspondència destinada al consolat alemany de Barcelona. El seu fill ve a França amb falsa documentació i Joan Naudí passa sovint "*toujours frauduleusement, par les sentiers de la montagne*". Afavoriria també la deserció dels soldats francesos. Guillem Adellach, àlies *Figat*, viu a Llorts, al nord d'Ordino. Contrabandista de mules, "*il affiche des opinions nettement germanophiles, appartenant au clan clérical*". Ell també passa pel port de Siguer; els germans Riba viuen a Ordino i Víctor Obach, a Escaldes. Tots fan a la vegada el comerç i el contraban de mules; finalment, Francesc Pla, hostaler a Escaldes, és sospitós de rebre els que transporten la correspondència i els contrabandistes, fins i tot si no fa contraban. Els germans Josep i Bonaventura Pons d'Ordino s'encarreguen de fer travessar la frontera als animals. Gil Pintat de Montgaillard és un "*contrebandier de profession, il fait passer frauduleusement des mules pour son propre compte et pour celui de différents patrons*". "*Tous ces Andorrans qui habitent l'Andorre et se livrent à cette contrebande de l'or, des mulets et sans doute aussi des brochures de propagande*

34. ADAr 5 M 127: informació del general Cornille, cap de la regió militar de Tolosa, al comissari especial de Foix, 21 de juliol de 1918.
35. ADAr 5 M 127: informe del comissari especial de Foix al controlador general dels serveis d'investigacions judicials a propòsit del lligam entre contrabandistes de Siguer i d'Andorra, 17 d'agost de 1918.
36. Anyós, a la vall de La Massana?

germanophile, sont en combinaison avec d'autres Andorrans qui habitent la France et travaillent à Luzenac, Pamiers, Tarascon, Siguer, Vicdessos."
Molts d'aquests contrabandistes són personalitats andorranes insospitables. Bonaventura Coma era, feia poc temps, vicesíndic del Consell General d'Andorra i conseller de Riba, el veguer episcopal. Per al comissari especial de la Guingueta d'Ix, el seu germà i ell són germanòfils i abonats al Correo español de Madrid. Han acompanyat moltes vegades alemanys de Barcelona a Andorra. Antoni Riba d'Ordino és conseller general i emparentat amb el veguer episcopal. El que és més citat és Gil Pintat, que canvia sovint de residència i ha arrendat una borda al *maire* de Siguer. "*Ces trafiquants d'or et de mulets ont plusieurs fois eu à subir les reproches violents des femmes des villages français de la frontière, les accusant de propagande allemande, plusieurs fois ces manifestations hostiles sont devenues violentes.*"[37] És l'única menció de l'hostilitat de les poblacions de l'Arieja contra els contrabandistes: no hi ha res més a l'arxiu.
És un banquer originari de Cerdanya qui avança els fons. François Isidore Girvés, nascut el 10 de febrer de 1851 a Err, "comptable" a Tolosa de Llenguadoc, procura capitals als andorrans. Intercanvia bitllets espanyols per bitllets francesos mitjançant una comissió. Charles Farran, *changeur* a Tolosa de Llenguadoc, rep els bitllets espanyols però no és en la combinació: és, segons els termes del procurador, "*honorablement connu*". La investigació a casa de Girvés no dóna cap fruit i la policia no pot provar res. Es beneficia, doncs, d'un sobreseïment de la infracció en la llei del 3 d'abril de 1918, que reglamenta l'exportació dels títols i els valors mobiliaris.[38]

3. Els lligams transfronterers: les desercions
A l'Arieja no són unicament verificades les relacions entre contraban i deserció, però els itineraris són coneguts gràcies a les informacions donades pel lloc militar de Cervera de la Marenda :
"*Les contrebandiers espagnols [sûrement andorrans] qui font passer la frontière aux déserteurs français sont souvent aidés par un Espagnol de Lézignan (Aude) nommé Mamés. Les déserteurs s'arrêtent à Caunus [en réalité Comus] (limite de l'Aude et de l'Ariège) dans une auberge espagnole ; le 16 août dernier, le buraliste de ce village a fait une commande de tabac à un contrebandier qui conduisait trois déserteurs, l'un originaire de Narbonne, le deuxième d'Escalus (Aude) [L'Escala près de Puègverd (Puivert)], le troisième d'Ornaison près de Lézignan. Les contrebandiers passent habituellement par Prades (Ariège), où ils s'arrêtent dans une auberge ; puis ils traversent une forêt et vont sortir sur le versant d'une colline découverte à Castellet*[39] *[sic] (Ariège); de là, ils descendent dans un ravin fermé par une palissade et de dirigent alors vers l'Andorre.*"

37. ADAr 5 M 127: informe del comissari especial de la Guingueta d'Ix, Lambert, al ministre de l'Interior, 6 de juliol de 1918.
38. ADHG 15 Z 37: correu del procurador de la república al prefecte, 28 d'octubre de 1918.
39. Perlas e Castelet [*Perles-et-Castelet*], poble de la vall d'Arieja.

De Comus a Pradas[40] [Prades], el bosc de Feyche, el del Causinal, llavors Le Castelet i potser la vall del Tessolar [Tessoula] que permet arribar al port de Fontargent i Soldeu, a Andorra.[41]

A l'oest de la serralada, els policies fan la mateixa observació el juny de 1915: "*Le passage des déserteurs ou des étrangers continue, dans les deux sens, à la frontière espagnole, sans que les postes militaires établis pour cette surveillance puissent le diminuer. [...] En effet, il est hors de doute que celui qui veut franchir la frontière, sans être aperçu, le fait de nuit. [...] Si quelque blessé ou convalescent en permission, veut passer en Espagne, on ne les empêchera pas. Les gens de ce pays frontière, sont trop contrebandiers ou chasseurs, pour que la montagne ait des secrets pour eux et si par extraordinaire, un d'eux, soldat mal intentionné, ne la connaissait pas, il trouverait dans son voisinage assez de complicités pour lui permettre de la franchir sans risque.*"[42]

Ja ho hem assenyalat, les xarxes de contrabandistes andorrans tenen també relacions amb els serveis secrets alemanys de Barcelona. L'agost de 1918, el ministre de l'Interior informa el comissari especial de Foix que un alemany de Barcelona rebria correu de París a través d'Andorra "*où il a des intelligences parmi les contrebandiers et les douaniers andorrans et français*". Existiria a Andorra una organització que permetria el pas del correu entre França i Espanya, que així escapava del control postal.[43]

La posició dels andorrans no difereix de la dels catalans, i vacil·la entre la francofília i la germanofília: "*Le reste du peuple espagnol, ballotté de droite à gauche, suivant la tournure que prennent ou semblent prendre les événements, joue vis-à-vis de la France au parent pauvre, un peu jaloux et envieux de la grande et riche voisine et se rapproche ou s'éloigne tour à tour de nous, suivant qu'il croit ou non, à notre victoire finale*".[44] Segons els informes

Fotografia de Henri Gaussen, 1913. Plaça d'Andorra la Vella. Fons Gaussen. Arxiu departamental d'Alta Garona.

40. Són pobles del planell de Sault entre Quilhan [*Quillan*] i Acs.
41. ADAr 5 M 127: carta confidencial del comissari del govern a les fronteres al prefecte el 26 de setembre de 1918.
42. AD dels Pirineus Atlàntics 1 M 89: informe del comissari de Donibane Lohizune (*Saint-Jean-de-Luz*) al sotsprefecte de Baiona, 18 de juny de 1915.
43. ADAr 5 M 127: correu del controlador general dels serveis d'investigacions judicials al comissari especial de Foix, 3 d'agost de 1918.
44. AD dels Pirineus Orientals 1 M 614: carta del prefecte al general Ferré, 5 d'agost de 1915.

de la policia, sembla fins i tot que Andorra sigui més propera a les potències centrals:

"*L'Andorre, soumise à l'influence des prêtres espagnols, est complètement germanophile. La France avait autrefois un certain nombre de partisans qui se sont faits de plus en plus rares. [...] Les journaux les plus répandus en Andorre sont 'La Vanguardia', 'El Tempio' [sic] et surtout 'La Veu de Catalunya' et 'El Correo Catalan'. Les agents du consulat allemand sont à Ordino, Bonaventure Coma, à Soldeu, L'Hostet et aux Escaldes, le docteur Francisco Pla. Coma aurait fait parvenir des brochures allemandes à Siguer, L'Hostet à L'Hospitalet et Porté. Cette contrebande est liée à celle des mulets et de l'or.*"[45]

Per lluitar contra un risc real de propaganda alemanya, el gener de 1917 el ministeri endureix el règim dels fronterers. Els que tenen la nacionalitat espanyola i els francesos que resideixen a Espanya, prop de la frontera, tindran un visat obligatori cada tres mesos en el seu passaport de fronterer, cosa que "*préviendra les dangers qui peuvent résulter de ce que ces documents soient égarés ou cédés moyennant argent.*"[46] L'objectiu és impedir també als pares de desertors d'anar a avituallar-los, ja que des del pas a Espanya d'un soldat, la família ja no obté passi. Hi ha una voluntat política de restringir els passos suprimint un cert nombre de drets als fronterers i és el cas per a "*les ascendants ou descendants, femmes, frères, sœurs, oncles et tantes des déserteurs ou insoumis [qui] ne peuvent obtenir de carte de frontalier.*"[47] Només els nens els pares dels quals tenen la targeta poden travessar la frontera. Aquestes traves són mal percebudes per les poblacions concernides.

La targeta fronterera és modificada mitjançant una convenció signada entre França i Espanya el 1917. Un decret del ministre de l'Interior, Sr. Malvy, del 21 de maig de 1917, determina els límits de les zones frontereres franceses i forasteres i atorga la qualitat de fronterer. Cap municipi de l'Arieja no és considerat com a fronterer. El prefecte discuteix d'altra banda l'existència d'una zona fronterera: "*Les difficultés et l'éloignement des villages espagnols n'attirent pas les frontaliers étrangers et amènent très exceptionnellement les habitants des villages français à se rendre en Andorre et en Espagne.*"[48] De la mateixa manera, nega que la Vall d'Aran sigui zona fronterera. Andorra així com Vielha i la baixa Vall d'Aran[49] són tanmateix considerades zones frontereres pel ministre de l'Interior.

El problema és sobretot per als andorrans: "*Leur situation privilégiée de protégés français doit les affranchir de l'obligation de passeport. Aucune autorité diplomatique*

45. ADAr 5 M 127: informacions sobre Andorra, sense data i origen. Mateix informe que el del comissari especial de la Guingueta d'Ix el juliol de 1918.
46. ADPO 1 M 619: correu del ministre dels Afers estrangers a l'ambaixador de França a Madrid, 11 de gener de 1917.
47. ADPO 1 M 614: llibre del guarda fronterer dels Pirineus Orientals.
48. ADAr 5 M 103: correu del ministre de l'Interior al prefecte el 9 de març de 1917.
49. AD de Alta Garona M 1203: carta del ministre de l'Interior (director de la Seguretat general) al prefecte el 18 de març de 1918.

ne pourrait d'ailleurs les leur délivrer dans leur pays." Proposa només exigir documentació en què s'estableixi la seva identitat, per tal d'evitar altres entrades per aquesta frontera.[50] El problema ve del fet que els andorrans no són considerats estrangers, cosa que és a l'origen d'un intercanvi de correu entre el prefecte de l'Arieja i el dels Pirineus Orientals el març de 1918: "*Les vallées d'Andorre étant rattachées à la France par des liens très spéciaux, il conviendrait de faire disparaître des cartes frontalières à délivrer aux habitants d'Andorre, tout ce qui pourrait évoquer l'idée de nationalité étrangère.*"[51] La situació administrativa dels andorrans fluctuarà. L'octubre de 1917 són admesos al règim fronterer. Es poden doncs beneficiar d'aquest règim a la zona que connecta les Valls amb França i només s'han de proveir d'un passaport quan vagin més enllà d'aquesta zona. La demanda serà adreçada, amb dues fotografies, pel síndic al prefecte de les Pirineus Orientals. S'apuntarà en les targetes cada tres mesos pel comissari especial de la Guingueta d'Ix o pel de l'Ospitalet. Aquest nou règim funcionà a partir de l'1 de novembre de 1917.[52]

A l'Arieja les autoritats tenen una visió molt negativa, per no dir xenòfoba, dels andorrans.[53] El comissari especial de l'Ospitalet critica els andorrans, "*qui sont en général, fourbes, hypocrites et peu respectueux de nos lois*".[54] Ni tan sols després de la guerra, el prefecte de l'Arieja no accepta el fet que els andorrans només han de tenir un certificat concedit pel veguer de França a Andorra per entrar a França.

"*Or, ces étrangers qui la plupart du temps ne vivent que de contrebande, franchissent la frontière en des points où leur passage échappe à tout contrôle et ne peuvent lorsqu'ils sont rencontrés sur notre territoire se prévaloir d'aucune pièce. Ils se bornent à déclarer qu'ils sont Andorrans sans qu'il soit possible à nos agents de vérifier cette assertion. Cet [sic] ainsi que des Espagnols usent et abusent de cet expédient. [...] Outre que certains Andorrans peuvent être dangereux pour eux-mêmes ou parce qu'ils auront servi d'intermédiaires, l'apparente qualité d'Andorran peut dissimuler d'autres nationalités.*"

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE
Préfecture des Pyrénées-Orientales
CARTE FRONTALIÈRE N°
Andorran
Targeta fronterera d'andorrà. El terme "nacionalité" hi és suprimit. ADAr 5M103

50. ADAr 5 M 103: telegrama del prefecte al ministre de l'Interior, 23 de març de 1915.
51. ADAr 5 M 103: carta del prefecte dels Pirineus Orientals al prefecte de l'Arieja, 23 de març de 1918.
52. ADAr 5 M 103: carta del prefecte dels Pirineus Orientals al Síndic general de les valls d'Andorra a Encamp, 12 d'octubre de 1917.
53. El prefecte dels Pirineus Orientals és el delegat permanent del copríncep francès i així és el *protector* dels súbdits andorrans d'aquest: no té doncs la mateixa visió de les coses que la del seu col·lega de l'Arieja! Nota d'A. Balent.

Proposa fer saber al veguer de França a Andorra que els que estiguessin en situació irregular haurien de ser expulsats.[55]

Els temors de les autoritats ariegeses, el comissari especial i el prefecte, semblen exagerats. Existeix, de fet, un contraban entre Andorra i les valls del nord dels Pirineus i sembla que s'ha accentuat amb el conflicte i les penúries que ha engendrat. En canvi, la propaganda pacifista d'origen alemany ha passat a l'oest i a l'est de la carena, rarament al centre. Igualment, hi ha molt pocs desertors francesos a Andorra, ja que l'Arieja, almenys la part central, en tenia molt pocs. Dos viuen a Soldeu. Un va néixer a Aston (Arieja); la seva família hi va de visita freqüentment. L'altre, de 45 anys aproximadament, va néixer a Merens (Arieja). Viu a Andorra amb la seva dona. "*Les prisonniers évadés et les déserteurs passent de préférence par le col de Fontargente ou col des Cabannes. Ils sortent de France à la tombée de la nuit, traversent l'Andorre et passent en Espagne avant le jour.*"[56] Paradoxalment, els nombrosos desertors de la Cerdanya eviten el pas cap a Andorra i es refugien a Catalunya. Sembla que l'estatut d'Andorra, on l'Estat francès exerceix autoritat, hauria dissuadit nombrosos desertors d'instal·lar-s'hi: potser temen una intervenció policíaca francesa. L'exemple és donat pel més andorrà dels insubmissos francesos, el geògraf Marcel Chevalier, que passa l'agost de 1914 d'Andorra a la Seu d'Urgell abans d'arribar a Barcelona.[57]

54. ADAr 5 M 103: correu del comissari especial de l'Ospitalet al prefecte, 17 de gener de 1919.
55. ADAr 5 M 103: informe del prefecte al ministre de l'Interior, 16 d'abril de 1919.
56. ADAr 5 M 127: informacions donades per un andorrà, Miquel Alís, rebutjat per ordre del prefecte de l'Aude el 28 de setembre de 1918.
57. Vegeu RUQUET, M. "Marcel Chevalier". *Muntanya*, 871, juny de 2007, p. 16-21.

PAPERS DE RECERCA HISTÒRICA, **5**: 108-123 (2008)
Societat Andorrana de Ciències, Andorra
DOI: 10.2436/20.0110.03.7

Societat Andorrana de Ciències

Friedrich Weilenmann i el correu d'Andorra

*Gerhard Lang-Valchs**

Català
Friederich Weilenmann i el correu d'Andorra
Aquest article vol presentar primer Friedrich Weilenmann, les seves relacions amb Andorra i el seu paper en aquest país, per explicar seguidament quins eren els seus plans i els dels andorrans a propòsit de la creació d'un correu modern i com varen intentar posar-los en pràctica. Més enllà s'analitzaran els passos fets per part espanyola amb la intenció de "reorganitzar el correu", com es deia oficialment. Espero que al final no solament quedin clares les diferents motivacions de les parts implicades sinó també que la visió actual del naixement, tant de l'oficina de correus espanyola com de la francesa, es completi amb aquests aspectes nous.

Castellano
Friederich Weilenmann y el correo de Andorra
Con este articulo se quiere presentar primero a Friedrich Weilenmann, sus relaciones con Andorra y su papel en este país para explicar seguidamente cuales eran sus planes y los de los andorranos a propósito de la creación de un correo moderno y como intentaron ponerlo en práctica. También se analizarán los pasos dados por parte española con la intención de "reorganizar el correo", como se decía oficialmente. Espero que al final no solamente queden claras las diferentes motivaciones de les partes implicadas sino también que la visión actual del nacimiento, tanto de la oficina de correos española como de la francesa, se complete con estos aspectos nuevos.

Français
Friederich Weilenmann et sa contribution à la modernisation du système postal en Andorre
Le but de cet article est de présenter à Friedrich Weilenmann, ses liens avec l'Andorre et son rôle dans ce pays pour expliquer quels étaient ses objectifs et ceux des andorrans à propos de la création d'un courrier moderne et comment ils ont tenté de le mettre en marche. Outre, on analysera les démarches effectuées du côté espagnol pour « réorganisé le courrier » dit ainsi officiellement.
J'espère qu'à la fin de cet article non seulement les vraies motivations des deux parties impliquées seront claires mais aussi que la vision actuelle de sa naissance, aussi bien du bureau de la poste espagnole que le bureau de la poste française, se verra complétée par ces nouvelles données.

* Gerhard Lang-Valchs
langvalchs@iservicesmail.com

Des de que Derek W. Tanner[1] va publicar els seus articles sobre la història postal andorrana se sap que a les valls pirinenques d'Andorra existia fins ben entrats els anys vint del segle passat únicament un servei postal bastant rudimentari. No s'havia desenvolupat com en altres països europeus un sistema de correus amb funcionaris propis, segells, etc. Tant per a França com per a Espanya Andorra va ser finalment –com ho diu repetidament el suís Friedrich Weilenmann en el seu llibre[2]– poc més que "une quantité négligeable". Sota aquesta premissa sembla comprensible per a un observador poc informat que Espanya tardés mig segle des del Congreso Mundial de la Unión Postal Universal de 1878 per instal·lar realment la seva oficina de correus a Andorra, oblidant-se de la concessió de poder encarregar-se del servei postal de les Valls feta en aquell congrés i renovada una vegada i una altra amb les signatures de tots els participants en els següents congressos.

Res més allunyat de la veritat històrica d'aquesta visió, perquè des dels anys 70 del segle XIX hi va haver per part andorrana, francesa i espanyola, i fins i tot per part privada, diverses iniciatives[3] enfocades a l'organització d'un servei postal millor a les Valls. Però totes i cadascuna varen fracassar per l'oposició d'un o diversos dels interessats o afectats.

Tanmateix, no va ser l'organització del Congreso Postal Internacional de Madrid el 1920, ni tampoc la iniciativa del recentment instituït bisbe Guitart de la Seu d'Urgell, qui per altre costat havia aconseguit restablir el règim de franquícies d'Andorra per part del govern espanyol, pràcticament oblidat durant els anys de la Guerra Mundial, les que varen aconseguir treure Andorra del seu oblit. Tampoc no va ser la iniciativa del Sr. Weilenmann, a partir de 1926, ni la reacció del Govern i/o dels seus funcionaris a propòsit el que va donar un nou impuls a la solució de la qüestió postal, sinó quelcom en un principi totalment aliè a tot això i que fins ara no ha sigut descobert ni considerat: el Tractat internacional per al reglament i la limitació del comerç de l'opi, presentat per l'anomenada 2a Conferència internacional sobre l'opi de 1924-25.

Aquest article vol presentar primer Friedrich Weilenmann, les seves relacions amb Andorra i el seu paper en aquest país per explicar seguidament quins eren els seus

1. Tanner, D. W. "The Postal History of Andorra". *Valira Torrent*. [Ene. 1975, pág. 1-6; nov. 1975, pág. 2-6; febr. 1979, pág. 1-5; oct. 1976, pág. 1-ss].
[*http://apsc.free.fr/vt1-1/index.htm#topanchor*] = 1a parte [Els enllaços porten a les altres parts.]
2. Friedrich Weilenmann *Die Wahrheit über die Pyrenäenrepublik Andorra*. Zurich, 1939.
3. Una descripció (detallada) de les diferents iniciatives queda reservada per a un futur treball.

plans i els dels andorrans a propòsit de la creació d'un correu modern, i com varen intentar posar-los en pràctica. Més endavant s'analitzaran els passos fets per part espanyola amb la intenció de "reorganitzar el correu", com es deia oficialment. Espero que al final no solament quedin clares les diferents motivacions de les parts implicades sinó també que la visió actual del naixement, tant de l'oficina de correus espanyola com de la francesa, es completi amb aquests aspectes nous.

Friedrich Weilenmann va néixer el 10 de juny de 1880 a Zurich (Suïssa) i treballava en els anys 20 del segle passat com a corredor de bestiar en el seu país. Com diu ell mateix,[4] va ser el 1922 quan va tenir el primer contacte amb andorrans, en una fira de bestiar a Chur. Els va donar un cop de mà a l'hora d'organizar el transport del bestiar comprat allà a través de França (i Espanya) fins a Andorra. A aquests primers contactes en varen seguir uns altres que varen acabar per despertar el seu interès per aquest país pirinenc i varen desembocar en un primer viatge, el 1925. Les seves vivències i experiències durant el viatge per aquest país endarrerit, amb la seva "estructura estatal" medieval,[5] i la seva estada el varen impressionar tant que va decidir fer alguna cosa per ajudar als andorrans a treure el seu país del retard. La seva passió naixent pels andorrans i el seu país, que solia comparar amb la seva pàtria estimada, el va portar a pensar que de la mateixa manera que els seus compatriotes helvètics havien aconseguit, anys enrere, emancipar-se dels seus senyors feudals també els andorrans havien d'agafar les regnes del seu destí polític i social i modernitzar el seu país, mancat pràcticament de carreteres modernes i comunicacions, escoles i hospitals, subministrament elèctric i correu propi i alliberar-se de la tutela dels senyors feudals.

La seva contribució seria iniciar "la introducció d'una administració de correus conforme al reglament de la Unió Postal Universal"[6] organitzada segons l'exemple suís. Aquesta administració generaria uns guanys gens menyspreables sobretot a través de la venda de segells per al mercat filatèlic; aquests ingressos s'usarien per al finançament de projectes per al desenvolupament i la modernització del país, perquè a Andorra no es cobraven impostos.

Abans de parlar de fets concrets, fem una ullada a la situació política andorrana per fer-nos una idea de les dificultats amb què s'havia d'enfrontar Weilenmann a l'hora d'intentar posar en pràctica els seus plans.

Andorra era un petit estat sense constitució segons el nostre entendre modern. En aquest camp, el desenvolupament polític modern havia passat de llarg del petit territori. La base de la vida en comunitat era l'anomenat *Pareatge* de 1278, una espècie de contracte feudal medieval entre el bisbe d'Urgell i el comte de Foix, i el dret consuetudinari resumit en els anomenats llibres del *Politar* i el *Manual digest*, resultat de la jurisprudència i la jurisdicció a través dels segles. I aquesta herència medieval va

4. F. W., pàg. 99
5. Andorra es veu com l'estat més antic d'Europa; la Constitució, tanmateix, data de 1993.
6. F. W., pàg. 100

començar a crear cada cop més problemes i era –sobretot en el camp econòmic–, més que un ajut, un destorb, perquè les lleis, les resolucions i els reglaments compilats no s'adequaven satisfactòriament a les necessitats, les exigències i les possibilitats dels temps moderns, en què els països europeus començaven lentament a acostar-se políticament a estructures democràtiques i a unir-se cada vegada més estretament no solament en el camp econòmic.

Els *caps de casa*, els caps dels clans familiars més influents i normalment més rics de terratinents i ramaders, el nombre i la composició dels quals gairebé no havia canviat al llarg dels segles, elegien entre ells 12 –més tard 24– representants per a l'anomenat Consell General o de les Valls, que presidien el síndic general i el seu representant. Els drets que exercien eren de tipus administratiu o de política interior segons els nostres conceptes moderns. No havia existit a efectes pràctics cap orientació cap a l'exterior més enllà de les fronteres dels seus veïns. Aquesta és la raó per la qual mai no havia estat necessari reglamentar o delimitar les competències corresponents en allò que avui anomenariem l'àrea de la política exterior. En el (no tan teòric) cas de la usurpació de drets o de l'afirmació de la competència o no competència pel president de la República Francesa o el seu delegat per a Andorra o pel bisbe d'Urgell no es podia posar en pràctica cap mesura concreta en contra; per manca d'una jurisdicció i òrgans executius independents no quedava cap més remei que mobilitzar l'(altra) part i recordar-li els seus interessos respectius.

La multitud de publicacions sobre la *questió d'Andorra* entre 1870 i 1930, a França més que a Espanya, mostra punts de vista en part bastant diferents entre els dos països i fins i tot dins de cada país sobre quins drets tenien les parts implicades i com s'havien d'exercir.

Per a Friedrich Weilenmann els primers que calia tenir en compte eren naturalment els representants d'Andorra, dels quals havia d'obtenir un manament oficial per poder negociar en nom seu. Després hi havia el president de la República Francesa, com a hereu dels drets dels comtes de Foix i del rei de França, i el bisbe d'Urgell, que havien d'exercir el seu poder de coprínceps de forma igualitària; però tampoc no calia oblidar Espanya, ja que li havien adjudicat les nacions signatàries del Congrés de la Unió Postal Universal de 1878, la "República d'Andorra" –així ho deia el text– a efectes de competència postal.

La iniciativa ideada per Weilenmann va ser solament un pas en tota una sèrie d'accions emparades i dutes a terme per alguns dels més importants membres del Consell General. La seva meta final era tenir les mans lliures per millorar les condicions de vida a Andorra a través d'un desenvolupament econòmic, sense traves per part dels coprínceps, que acostaria el país als temps moderns i, paral·lelament, o més aviat com a base per poder-ho assolir, aconseguir-ne la independència política i el reconeixement internacional del seu país. Com que no es permetia ni l'existència ni la constitució de partits, eren sobretot algunes de les persones electes els representants i defensors d'aquestes idees i tendències polítiques. Aquest movimient va portar, amb passos petits dins d'àrees diverses, fins a l'anomenada *Revolució Andorrana*

de 1933. No obstant això, va tenir un final abrupte l'agost del mateix any, amb la intervenció de cinquanta gendarmes francesos sota el comandament del coronel René Baulard.

Weilenmann, a qui s'havia atorgat poc temps abans el títol de ciutadà honorari, va haver de deixar el país, igual que altres membres del Consell General amb els quals havia defensat les mateixes idees. Junt amb ells va intentar formar un govern a l'exili i mobilitzar protestes internacionals contra aquella acció militar; va cofundar l'Associació d'Emigrants Andorrans a Barcelona, el periòdic de la qual, *L'Andorrà*, també va cofinançar. En esclatar la Guerra Civil Espanyola va haver de cessar en les seves activiats relacionades amb Andorra. La darrera va ser la publicació d'un llibre el 1939 a Zurich per compte propi amb el qual pretenia divulgar la veritat sobre Andorra, segons deia el títol. Friedrich Weilenmann va morir el 23 d'abril de 1953 a la seva ciutat natal. Els apunts i documents que va deixar i que segurament ens ajudarien a comprendre millor la història de l'Andorra d'aquells anys –malauradament– s'han perdut per sempre.

Després de la debacle germanoaustríaca en la Primera Guerra Mundial, es va fundar la Societat de Nacions amb la signatura del Tractat de Versalles per part dels vencedors. Segons els seus estatuts, la lluita contra l'esclavatge i el comerç de l'opi era una de les seves metes, de les quals s'ocupava el Comitè Central de l'Opi. I aquest comitè havia presentat el 19 de febrer de 1925 a la fi de la 2a Conferència de l'opi el Segon Tractat de l'opi per a la seva signatura i ratificació. Al mateix temps es convidava els estats no membres, segons el paràgraf 35, a unir-se al tractat. Això va fer Andorra amb la signatura del síndic general, Pere Font.

Quan el ministre d'Afers Exteriors francès es va assabentar per una carta del secretari general de la Societat de Nacions[7] del 6 de novembre de la signatura no va tardar a protestar en nom de França. Als andorrans els va negar el dret d'unir-se per signatura d'un (propi) representant a l'esmentat tractat: aquest dret el tindria exclusivament el ministre d'Afers Exteriors francès, ja que Andorra no tenia personalitat jurídica pròpia. Una comunicació sobre aquesta nota per part del secretari general de la Societat de Nacions al ministre de l'Estat espanyol[8] no va quedar sense resposta. Madrid va refutar enèrgicament l'argumentació francesa.[9] A la recerca d'arguments a favor de la pròpia posició es varen trobar molts documents útils en els arxius del Ministerio del Estado.[10] En el decurs de l'estira-i-arronsa de les següents setmanes entre Madrid i París els implicats per part del govern de Primo de Rivera es varen adonar que la questió postal referent a Andorra seguia sent encara un problema sense solució satisfactòria. I la reorganització de la política exterior, però també

7. C. L. 37.1925.V, esmentat segons els documents del Ministerio de Asuntos Exteriores de España (AMAE, R 1379, exp. 2, 19)
8. AMAE, R 1379, exp. 02, 55 (carta del 09-4-25 en la versió que va dirigida al ministre d'Estat espanyol).
9. AMAE, R 1379, exp. 02, 52 (carta del 30-4-25).
10. AMAE, R 1379, exp. 02, 54 *et al.*

de les comunicacions, era una de les prioritats del dictador. En aquest ambient i a la vista del que havia passat el 1906 va néixer la idea de crear un *fait accompli*[11] amb un cop de sorpresa, per mantenir les poques opcions espanyoles a Andorra i, potser, ampliar-les. En la sessió del 28-12-1926 el Consejo de Ministros decideix "reorganizar el correo" a Andorra.

Ja durant la seva primera estada a Andorra el 1925 Weilenmann havia començat a desenvolupar les primeres idees i plans que poguessin ajudar el desenvolupament del país, discutits amb el vicesíndic Cairat i Pere Torres Riba, que hi mostraren interès.

De retorn a Suïssa va començar a informar-se a consciència sobre la forma d'organizar i posar en pràctica una administració de correus. Va preparar detalladament el següent viatge al Pirineu i va començar a sondejar el terreny davant la Unió Postal Universal, a Suïssa, on li varen explicar la delicada i complicada situació jurídica. També va aconseguir despertar l'interès d'alguns amics i coneguts pels seus plans. Com que ja sabia que un dels primers i potser més importants interlocutors seria el bisbe d'Urgell va convèncer l'exarquebisbe Raymund Netzhammer,[12] amic seu que passava al monastir d'Einsiedeln la seva jubilació, perquè l'hi acompanyés i l'ajudés. Com que Weilenmann gairebé no parlava francés i (encara) no parlava espanyol, podria ser-li d'extrema utilitat, ja que li serviria d'intèrpret i home de confiança.

Weilenmann havia desenvolupat un pla detallat per a l'organització de l'administració de correus a Andorra.[13] Incloïa l'obertura d'oficines i/o punts de servei a la capital i a les sis parròquies, la formació del personal administratiu i de carters per especialistes suïssos, l'expedició de segells de correu, l'administració postal sota la responsabilitat andorrana i l'adhesió a la Unió Postal Universal com a membre de ple dret.

Entre Nadal i Cap d'Any (del 22-12 al 31-12-1925) Weilenmann va visitar Andorra amb el bisbe Netzhammer. Hi va passar només un dia; totes les seves activitats les va organitzar des de Barcelona abans de tornar a Suïssa, on ja tenia concertada una entrevista amb el president de la Confederació Helvètica, Motta, el dia 1 de febrer. En el decurs de la reunió va informar el seu president sobre l'inici de la seva iniciativa i sobre els passos planejats següents. I, sembla, que també va acordar la següent entrevista.

Poc abans d'una setmana i mitja més tard, el 13 de febrer, va emprendre el següent viatge, també acompanyat per l'exbisbe. Després d'una primera trobada amb el vicesíndic Cairat van anar tots, el dia 16, a l'audiència acordada al desembre al Palau

11. El cop d'efecte més conegut de Primo de Rivera era probablement el desembarcament de les tropes espanyoles a Alhucemas després d'una retirada anterior, amb la qual cosa aconseguí acabar la guerra del Marroc en el decurs de poques setmanes.

12. Weilenmann no anomena en el seu llibre ni el monrstir d'Einsiedeln (Suïssa) ni el nom del bisbe, però les anotacions en el diari de Netzhammer i una carta del pintor suís Albert Pfister a Netzhammer que es troben a l'arxiu del monestir (5. A; C. 5. B; C. 8) confirmen i completen el seu relat.

13. F. W., pàg. 107 i s.

Episcopal de la Seu, a la qual va assistir a més del mateix copríncep el vicari general. Al bisbe i al seu secretari la iniciativa proposada els va semblar interessant i digna de donar-hi suport. I el copríncep va dir que estava disposat a recomanar a Weilenmann i defensar la idea en les futures negociacions a Madrid, cosa que realment va fer.

Després d'aquest èxit inicial es varen enfocar les negociacions a Madrid i a París no sense abans tornar a informar-ne i consultar-ho al president suís (27-4), que seguia donant suport a la iniciativa i que va intentar ajudar amb una o diverses cartes de recomanació.

El 7 de juliol va començar la tercera ronda. Després de tornar a passar per Andorra la següent meta és Madrid. Les converses no podien ser res més que negociacions prèvies, una primera presa de contacte a causa del temps disponible; almenys a Madrid tenia com a molt un dia i mig per entrevistar-se amb representants de l'administració de Correos i del ministeri de l'Estat (avui Afers Exteriors), ja que el dia 14 havia d'estar a París. I malgrat l'ajut per part de diplomàtics de l'ambaixada suïssa, tampoc no va haver-hi més que converses prèvies que varen acabar amb el consell de resumir les idees i les propostes de forma escrita i presentar-les a les autoritats competents.

Els resultats d'aquelles primeres negociacions no eren gaire esperançadors; Weilenmann, no obstant això, es mostra confiat.[14] En la seva carta al Consell General de data del 24-7-1927 diu que no creu que abans del proper congrés mundial de l'UPU a Londres (1930) hi pugui haver algun conveni que solucioni la qüestió postal. La millor manera d'aconseguir les esperades concessiones per part de França i Espanya la veu en una enèrgica i insistent posició reivindicativa.

A París serà rebutjada la sol·licitud, que ja tenia preparada. A Madrid, on s'havia entrevistat amb funcionaris de l'administració de Correos i del ministeri de l'Estat li havien dit que havia de presentar una sol·licitud formal al ministre d'Estat en què havia d'explicar les seves intencions i presentar les autoritzacions corresponents. A més se li havia indicat que Espanya no estaria (mai) d'acord amb una associació andorrana a la Unió Postal i que un intent d'associar-s'hi duria al bloqueig i aïllament postal d'Andorra. Això té la seva lògica, perquè Espanya no volia perdre el dret d'organitzar el correu andorrà.

El 26 d'octubre (segell d'entrada del 28-10) Weilenmann envia una carta al ministre d'Estat com a apoderat oficial d'Andorra i del bisbe d'Urgell –com ell mateix diu– que demostra que tant els andorrans com ell han extret les conseqüències de les primeres converses a Madrid: els andorrans no demanaran l'associació a la Unió Postal si Espanya accepta que Weilenmann s'encarregui oficialment del correu andorrà. Deu dies abans López Lagos, el director del departament de Comerç del ministeri de l'Estat i encarregat dels "asuntos postales andorranos", havia rebut la carta del bisbe Guitart en què defensava la iniciativa de Weilenmann i la recomanava com a molt positiva per als interessos andorrans.

14. F. W., pàg. 124 i s.

En una nota marginal del 31-10 a la seva sol·licitud es llegeix que no es pot accedir a la seva petició ja que la reorganització del servei postal a Andorra havia sigut aprovada pel Consejo de Ministros el 1926. El mateix dia el rei signa la Real Orden corresponent i dos dies més tard se n'informa l'ambaixador de França. Només el 8-11 López Lago comunica al bisbe la resposta negativa adduint que la planificació per a la reorganització del servei postal ja està (molt) avançada. No esmenta la imminent obertura de l'oficina espanyola ni la corresponent Real Orden.

Desconeixent la situació real, Weilenmann segueix insistint al bisbe i aquest després d'una altra conversa amb el suís li segueix donant suport. El dia 25-11 envia una altra carta a López de Lago. Suggereix que Weilenmann s'encarregui de l'organització d'un servei postal com a plenipotenciari andorrà i encarregat del govern espanyol; les condicions exactes es negociarien més endavant. És més que comprensible que a aquestes alçades els espanyols ja no estaven disposats a fer marxa enrere i ni tan sols varen contestar aquella carta. L'1-1-1928 s'obre l'Oficina Española de Correos, al centre de la capital andorrana, així com les seves delegacions a les diferents parròquies.

El bisbe d'Urgell se sent enganyat per la iniciativa unilateral espanyola i protesta.[15] Els francesos –avisats feia temps que alguna cosa es mouria en la qüestió postal– no havien mogut fitxa i no s'havien posat en contacte ni amb el copríncep episcopal ni amb els andorrans. El Consell General al principi no sap com reaccionar. La gent planera a Andorra que no hi pensava ni s'adonava de les possibles implicacions polítiques; estava encantada amb aquest nou servei, que suposava una millora que facilitava considerablement l'enviament de cartes cap i a través d'Espanya.[16]

Als francesos, que ja sabien que alguna cosa passaria, naturalment no els agradava la mesura espanyola. Hi havia voluntat però no hi havia possibilitat de reaccionar. I quines mesures que prometessin un cert èxit s'haguessin pogut prendre? L'única cosa hagués sigut una intervenció militar, però el temps hivernal i les carreteres tallades per la neu ho impedien, ni tampoc semblava una mesura adequada en aquesta situació. El que no els interessava era atiar més el foc i provocar una (greu) crisi pels assumptes del correu. Vista aquesta situació poc favorable, França presenta una protesta bastant moderada. Veient la inviabilitat d'altres mesures o amenaces demana que es canvii l'*artículo andorrano* en el següent congrés de la Unió Postal Universal a Londres. En lloc de concedir a Espanya el dret exclusiu del servei postal a Andorra, el congrés de Londres hauria de nomenar d'un cop i per sempre França i Espanya com a posseïdors conjunts d'aquest dret.[17] I com que els espanyols pel seu costat

15. L'opinió de Tanner, que pel que es veu es basa en la de Josep M. Guitart Vidal (Història d'Andorra), no sembla correcta. Guitart Vidal sosté que el bisbe va ser avisat de la mesura espanyola amb retard (sense que aporti proves documentals) i va deixar d'oposar-s'hi després d'una disculpa formal del mateix Primo de Rivera, que donava el seu vistiplau al nomenament dels funcionaris espanyols, cosa per a la qual no he pogut trobar cap evidència corresponent.

16. Els espanyols, no obstant això, no organitzen el repartiment per carteres dins d'Andorra. RO núm. 201, 1 del 29-2-1928, publicat el 3 de març de 1928 en la Gaceta de Madrid.

17. Una iniciativa quasi idèntica havia estat iniciada per França el 1906. Tanmateix, no queda clar per què finalment no es va arribar a fer. (AMAE, 2303, 575/76)

sabien que no serien capaços d'impedir la instal·lació paral·lela d'una oficina postal francesa sense provocar per la seva part una crisi en el servei postal amb França i per tant amb mig Europa i a més donarien als andorrans una raó de pes per demanar a la Unió Postal la seva associació com a membres de ple dret, van donar el seu vistiplau al canvi de l'*artículo andorrano* en les negociacions prèvies del congrés de Londres, insistint, de tota manera, que Espanya fos el país que s'anomenés primer en el nou text de la contracte.[18]

Al Boletín Oficial núm. 1755 del 9-8-1930, en l'ordre núm. 660, es notifica oficialment l'acord de Londres i es ratifica que a partir de l'1 d'agost ambdós països s'encarregaran conjuntament dels serveis de correu a Andorra. Per evitar males interpretacions en el futur s'estableixen i delimiten les respectives competències i se subratlla que tota actuació ha de tenir en compte els interessos d'Andorra. El 16 de juny de 1931 el correu francès obre el propi despatx, que es dedicarà a la conducció d'enviaments des de, a i a través de França.

Però amb aquests esdeveniments no s'acaba encara la moguda història postal d'aquells anys. Està encara per arribar l'intent d'instal·lar una línia aèria entre Barcelona i Andorra utilitzant l'aeròdrom d'Els Inferns, prop de la Seu d'Urgell. Mentre que, un cop acabats els necessaris vols d'assaig, la sol·licitud d'una concesió definitiva s'estava tramitant al ministeri de Comunicacions, la sobtada mort del pilot va posar el punt final al projecte. I els segells de correu aeri andorrans previstos per a l'ús en l'esmentada línia a la fi no van arribar a expedir-se.[19]

Friedrich Weilenmann diu haver estat el primer a intentar organitzar un servei postal a Andorra. Difícilment podia conèixer les anteriors iniciatives, que dataven d'uns vint anys enrere i que els mateixos andorrans ja havien oblidat.

Tret que no es descobreixin nous documents, només podem especular sobre les raons i els motius que van portar al Consell General a la seva decisió del 18 de maig de 1926 de fer imprimir segells per al servei de correu intern d'Andorra. Sembla que (encara) no s'havia elaborat cap pla concret vist que els detalls s'havien de determinar més tard.[20] No manca de plausibilitat suposar que es basava en la iniciativa de Weilenmann i els seus amics al Consell, els que primer volien una decisió positiva a favor d'un servei propi independentment de com s'organitzaria finalment.

Durant un any i mig oficialment no es mou fitxa. L'11 de novembre de 1927 el Consell debat la sol·licitud de Weilenmann. Havia demanat que se l'autorizés a organitzar un servei postal andorrà propi i negociar-lo a Madrid, París i Berna. Al bisbe, per cert, no se l'esmenta. La sol·licitud és denegada.

Weilenmann havia portat converses i negociacions, amb autorització oficial, com ell diu, i amb el consentiment del síndic Cairat i segurament també d'altres membres

18. AMAE R 444, 129/129a.
19. Els detalls els conté l'article de Carlos Romo: "The 1932 'semi-official' Airmails". Valira Torrent 15 (març 1982), pàg. 2-9, 16 (oct. 1982), pàg. 2-5 i 17 (març 1983), pàg. 2-4. [http://apsc.free.fr/vt16-1/index.htm]
20. Llibre d'actes, LDA 1,259

del Consell a la Seu d'Urgell, Madrid, París i Berna. A Madrid, tanmanteix, només va poder presentar l'autorització i el contracte de concessió adés rebutjats pel Consell en un esborrany sense omplir ni signar.[21]

Sembla que ni a Andorra ni a la Seu ningú dels que podrien influir en l'assumpte postal no sospitava que en la decisió sobre la instal·lació d'una oficina de correu ja no s'hi podia influir. La decisió sobre l'obertura de despatxos postals a la capital i a les sis parròquies de les Valls ja s'havia pres feia temps. Cap dels més afectats per la decisió s'havia assabentat del Real Decreto núm. 1448 del 26 de novembre de 1927 ni de la rectificació del 21 de desembre (núm. 1548) publicades a la *Gaceta de Madrid*. Tampoc no s'havien adonat dels preparatius. El lloguer i l'arranjament d'edificis i oficines per part dels espanyols tant al mateix centre de la capital com a les parròquies semblava que no havia cridat l'atenció a ningú. O simplement no s'ho varen prendre seriosament? Com s'explica el fet que les protestes contra la mesura no varen començar fins setmanes més tard, quan una majoria del Consell General està disposada a actuar i quan la instal·lació de les oficines ja és un fet consumat?

Tan sols en el decurs de la discussió sobre la mesura espanyola i les possibles implicacions polítiques que començava aleshores, els andorrans s'adonen que han estat sorpresos per esdeveniments i decisions preses per tercers sobre els quals ningú no els ha informat ni ha volgut preguntar-los o demanar-los llur opinió i consentiment.

Així, es reuneix el Consell General en sessió extraordinària el 2 d'abril i decideix demanar al bisbe que intervingui davant les autoritats espanyoles per protestar en nom dels andorrans contra la vulneració dels privilegis i els drets dels andorrans que ni tan sols havien sigut informats ni consultats amb anterioritat.

Veient el que diu el text exactament, hom s'adona que només som al principi de la discussió política. La protesta oficial no va encara contra la instal·lació de l'oficina de correus, sinó contra l'ús dels segells de franqueig: el que molesta als consellers és que s'usin segells espanyols amb l'efígie del rei amb la sobrecàrrega *Correos – Andorra*.

La sessió següent del 9 de juliol fa palès que tant el bisbe com el Consell no saben què fer. La cita textual de la resposta del bisbe a la carta del Consell en el protocol de la sessió deixa clar que en el fons no pot ni vol fer (ja) res en contra de la mesura espanyola. Dóna el seu consentiment al nomenament dels funcionaris espanyols encarregats del servei i a la mesura en general, i ressalta la millora que significa per al servei postal a Andorra, la qual cosa és objectivament correcta. Per no quedar en evidència i per no haver de pronunciar-se oficialment, el bisbe autoritza explícitament al Consell General com a prova de confiança (!) que formuli ell mateix una protesta oficial escrita i li permet emprendre els viatges necessaris per aclarir la qüestió postal.

La resposta del Consell General, que mentrestant havia presentat una protesta escrita i havia organizat manifestacions prop de la seu del delegat del govern francès per

21. Els formularis esborranys buits es troben entre els documents del Ministerio de Asuntos Exteriores (AMAE, R 444, 193-95).

als assumptes d'Andorra a Perpinyà, va ser la decisió de crear una administració de correu pròpia i d'emetre segells propis.

Mentre l'oficina espanyola funcionava cada cop millor i superava les dificultats dels primers dies, la iniciativa andorrana no va resultar tan fàcil de posar en pràctica. Com que a un tal senyor Fernando Escalas ja se li havia atorgat una concessió d'emetre segells a Andorra, se li prorroga el termini donat amb catorze mesos. Però fins i tot després d'aquest temps no s'aconsegueix res de concret. L'emissió dels segells –i només de l'emissió parla el text expressament– podia haver fracassat per la manca de professionalitat en la confecció.[22] Si a part d'això hi hagués hagut intents de moure alguna cosa en aquest assumpte pot no sorprendre que ni espanyols ni francesos encara estiguessin disposats a negociar sobre el tema.

Fins a principi del gener de 1930 no passa res de concret, així que, un cop vençut el termini, el Consell General forma el 4 de gener una comissió encarregada d'esbrinar les possibilitats d'emetre (un) segell(s) per al servei postal intern. Com que no hi ha cap resultat concret, al cap de quatre setmanes es torna a debatre el problema i es decideix dirigir-se directament als coprínceps.

A causa dels acords hispanogals previs al Congrés de Londres i dels preparatius per a l'obertura d'una oficina francesa, els contactes per part dels andorrans –si és que varen existir– ja no tenien cap perspectiva d'èxit. Quatre mesos més tard (21 de maig) el Consell decideix sol·licitar a les administracions de correu francesa i espanyola que admetin un franqueig intern addicional per a Andorra. Al mateix temps es decideix encarregar a la comissió postal que determini quines mesures es podrien prendre contra ambdues administracions perquè suspenguin les respectives (noves) activitats a les Valls.

Mentrestant s'havien posat d'acord, no només França i Espanya, sinó també el bisbe, sobre la modificació de l'estatus d'Andorra en els convenis de la Unió Postal, i l'obertura de l'oficina francesa era tan sols qüestió de mesos. Però el desencant i les protestes seguien, com ho demostren els decrets del 14 de setembre i del 18 de desembre de 1930. Però contra la unió dels Coprínceps i del ministerio d'Afers Exteriors de Madrid, les protestes van quedar només en espeternec. Prendre mesures perquè Espanya fes marxa enrere –quines?– era impossible. El protocol de Londres serà presentat als andorrans com a norma legal acceptada per tots (menys ells mateixos) i que cal ser acceptada per tots, ells inclosos.

Però el Consell General encara no es dóna per vençut. L'única, malgrat que llunyana, esperança que quedava era Friedrich Weilenmann. Fins i tot després del rebuig de la seva sol·licitud el 1927, ell no havia abandonat el seu projecte i – sempre amb el suport d'alguns amics influents– havia seguit amb la seva dèria. Ja el dia 24 d'abril de 1929 s'havia presentat novament davant el bisbe amb la idea d'imprimir i posar a la venda un segell de 4 pessetes a l'estil *Pro-Juventute* suís, amb una tirada

22. Així almenys ho suggereixen el text i les reproduccions dels assajos i els comentaris pertinents en les pàgines 134-135 a *Philandorre: Vallées d'Andorre Catalogue National spécialisé*. París, 1978.

de 15.000 unitats no sense subratllar que part dels guanys servirien perquè ell es pogués rescabalar de les seves despeses anteriors. Sembla que el bisbe no va considerar la idea (del tot) impensable ja que va tornar a recomanar la iniciativa a Madrid com a iniciativa favorable per a Andorra. El seu consentiment final, tanmateix, dependria de diversos punts: *1*) ell es reservava el dret de donar per bo el disseny gràfic; *2*) la part espanyola hi hauria d'estar d'acord, i *3*) una part dels guanys encara per determinar correspondria al Consell General. També aquest projecte va ser rebutjat per l'administració espanyola.

Amb la mateixa idea –ara, tanmateix, ja no amb motiu del mil·lennari de la primera junta del Consell General– Weilenmann va rebre el 21 de setembre de 1931 el suport majoritari a la Casa de la Vall.[23] Però els intents de fer realitat un segell propi andorrà van ser en va. El 24 de febrer de 1933 es reconeixen a Friedrich Weilenmann els seus esforços a favor d'Andorra: el Consell General el nomena ciutadà honorari.[24] I com a expressió de la voluntat majoritària se li renoven expressament totes les autoritzacions necessàries per negociar l'associació d'Andorra com a membre de ple dret a la Unió Postal Universal. I en cas que ho aconsegueixi, se li concedeix la concessió postal per a tres anys.

Amb les modificacions del dret de vot de la primavera de 1933 va començar l'anomenada *Revolució andorrana*. En molts articles de la premsa francesa i espanyola d'aquells dies es comentaven els nous aires que corrien per les Valls; als països més allunyats, com és lògic, se sentia menys. Una (nova) constitució devia de ser elaborada. I quedava prou clar que la influència dels coprínceps –si encara hi havien de jugar algun paper– seria bastant limitada. Andorra devia deixar enrere les estructures medievals i encaminar-se cap una república democràtica moderna. Quasi paral·lelament varen començar, sobretot per part francesa, preparatius per posar fi a aquest desenvolupament.[25] El final va arribar el 18 d'agost amb l'entrada de cinquanta gendarmes francesos. Aquesta intervenció va interrompre el moviment polític independista que pretenia eliminar totalment la influència dels coprínceps[26] i de retruc es va resoldre la qüestió postal d'un cop per sempre.[27]

No puc, així doncs, compartir l'opinió de Tanner que afirma que havien sigut els problemes jurídics i les possibles complicacions polítiques resultants de l'estatus especial d'Andorra la causa per la qual Espanya no actués en nom de la concessió en el Congrés Postal de 1878 i implantés abans una administració pròpia de correus o reorganizés els serveis. Tal com va actuar el govern espanyol el 1928 hagués pogut

23. LDA 1, 275a
24. LDA 1, 280a
25. BAULARD, R. "La gendarmerie française dans les Vallées d'Andorre, 18 août - 9 octobre 1933". *Bulletin de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales* LVIII (1943), pp. 137 - 223
26. Aquest moviment va tenir molts adeptes entre els andorrans a l'estranger (Barcelona), on va seguir fins a la Guerra Civil Espanyola. Entre aquesta i la Segona Guerra Mundial va caure pràcticament a l'oblit. Després mai més no va tornar a assolir rellevància ni majories.
27. Àdhuc la Constitució Andorrana de 1993 no ha pogut tocar la doble administració postal de les Valls d'Andorra.
28 Una excepció es pot veure fins a cert punt només en el temps comprès entre l'anomenada Nova Reforma (1866) i la fi de la (1a) Revolució Andorrana de 1881.

actuar també abans, i les possibles conseqüències polítiques no hagueren sigut –o hagueren pogut ser– molt diferents o més complicades, ja que s'hauria pogut comptar amb el suport del bisbe copríncep, que estava aleshores fins i tot més necessitat de l'ajut i del suport espanyols que no pas després.

Van ser la falta d'estabilitat i continuïtat política que es feien patents en les Guerres Carlistes i els canvis pactats de gabinets i partits governants, les guerres colonials, la pèrdua de les darreres posessions d'ultramar i finalment la Primera Guerra Mundial els que van marcar altres metes i no van deixar que Andorra, com a "quantité négligeable", ocupés un lloc de cert relleu en la política (exterior) espanyola.[28] Era pràcticament impossible treure profit de les relacions hispanoandorranes ni per a la política interna ni per a l'exterior qualsevol que fos la seva índole; més aviat es perdien per les franquícies duaneres concedides sumes (encara que nímies comparades amb el pressupost estatal) per les quals els espanyols no obtenien res a canvi. Generalment regnava a Espanya un gran desconeixement de la situació d'Andorra i un desinterès quasi absolut.

Tampoc el fet que la política exterior espanyola canviés d'orientació amb l'arribada al poder de Primo de Rivera (1923) va influir en principi en les relacions amb Andorra. Va ser un fet casual que va fer que el país pirenenc atragués l'atenció dels funcionaris del ministeri de l'Estat. El punt d'arrancada va ser la protesta francesa contra la signatura del contracte contra el comerç d'opi presentat a Ginebra pel Comitè central de l'opi per part del síndic general, Pere Font. Sembla que la nota va ser redactada amb certa precipitació. Aquesta protesta contra la signatura andorrana va provocar una forta reacció espanyola, que posava en entredit no solament la interpretació francesa de l'estatus d'Andorra en els punts allà referits. En aquest context és significatiu que s'esmentin de forma detallada i literal les fórmules lleugerament diferents acordades amb França en el si dels congressos de l'UPU entre 1879 i 1924 i que les usin per la seva argumentació.

Encara que (fins ara) no s'hagi pogut trobar en els arxius ordres a propòsit que vinculin explícitament el projecte de reorganització del correu a Andorra amb el que s'ha exposat anteriorment, la coincidència en el temps em sembla per si mateixa suficientment reveladora. L'argumentació oficial que esmenta i explica expressament el (hagut) desinterès per Andorra i insisteix en els intents de frenar la influència francesa a les Valls[29] demostra a judici meu amb suficient claredat que cal interpretar la decisió ministerial del desembre de 1926 en aquest mateix sentit. Solament a la discussió de quin ministeri signaria per al crèdit necessari[30] es va deure que la realització dels plans es prolongués més del que inicialment estava previst.

Un altre indici que apunta en la mateixa direcció és que des del principi no estava planejat participar ni consultar i ni tan sols informar ni els coprínceps ni els andorrans.

28. Una excepció es pot veure fins a cert punt només en el temps comprès entre l'anomenada Nova Reforma (1866) i la fi de la (1a) Revolució Andorrana de 1881.
29. AMAE, R 444, exp. 10/12, 44

L'obertura d'una oficina de correus era per a Espanya, a part de les subvencions pels col·legis espanyols, la possibilitat més fàcilment viable i probablement l'única factible per influir en els assumptes d'Andorra i no quedar-ne quasi totalment al marge.
Tots els afectats es veuen confrontats amb fets consumats i al bisbe no li queda cap més sortida que aprovar en un intercanvi de notes la iniciativa espanyola *a posteriori*, no sense ressaltar que Espanya no podrà deduir d'aquest gest benèvol drets polítics en o bé sobre Andorra.[31]
Només així s'explica l'acceptació quasi ingènua de les propostes de Weilenmann per part del bisbe Guitart, que no sabia res dels plans espanyols. Recomana les seves iniciatives i les defensa reiteradament.[32] No s'adona del paper que juga Weilenmann ni de les veritables intencions d'alguns dels membres del Consell que li donaven suport més o menys obertament: la qüestió postal era per a ell i alguns dels síndics expulsats d'Andorra després del fracàs de la revolució de 1933 solament un més entre els problemes per resoldre i la meta final del qual era l'abolició de l'*estatuto* de les Valls. Així que recomana i defensa a Madrid també la iniciativa d'imprimir un segell *Pro-Juventute* a l'estil suís, sense que hi veiés un impediment en la ja consumada instal·lació de l'oficina espanyola feia dos anys.
La iniciativa de Friedrich Weilenmann i dels andorrans es va iniciar massa tard. L'única possibilitat de convertir-se en realitat s'hagués donat en el suposat cas que Andorra hagués aconseguit establir una constitució moderna i democràtica pròpia, que per altra banda hagués suposat la fi de l'estatus polític especial i també, a la llarga, el final de la independència política. Ens movem, per suposat, en el terreny de l'especulació, però resulta difícil imaginar que Andorra hagués sobreviscut com a país lliure i independent als esdeveniments de la Guerra Civil espanyola i de la Segona Guerra Mundial sense la *protecció* dels dos coprínceps.
Weilenmann i els seus col·laboradors andorrans van ser engolits, sense que se n'adonessin, pels esdeveniments. Culpar el bisbe i les seves intrigues[33] del fracàs no és correcte, i no és veritat pel que fa a la qüestió postal. L'administració francesa veia des del principi la iniciativa amb mals ulls i la rebutjaria per raons fonamentals.[34] Una altra raó no menys important era la pèrdua d'influència a les Valls. Sembla que també hi varen poder influir interessos particulars del ministre d'Assumptes Exteriors francès, Tardieu, com ho suggereixen repetides vegades les notícies difoses per diverses agències publicades en molts periòdics internacionals de l'època. Un cop instal·lada l'oficina de Correos a Andorra la Vella era impensable comptar amb concessions franceses i menys encara amb altres d'espanyoles.

30. AMAE, R 444, exp. 10/12, 198/99
31. AMAE, R 444, exp. 10/12, 206
32. AMAE, R 444, exp. 10/12, 197 et al
33. F. W., pàg. 106/7
34. França sempre rebutjava implicar estrangers en els asumptes d'Andorra. Ho demostra pel que fa a la qüestió postal la correspondència i sobretot la negativa final relativa a l'oferta de l'alemany Otto Bickel d'organitzar el correu andorrà. (AMAEF, CPA 17)

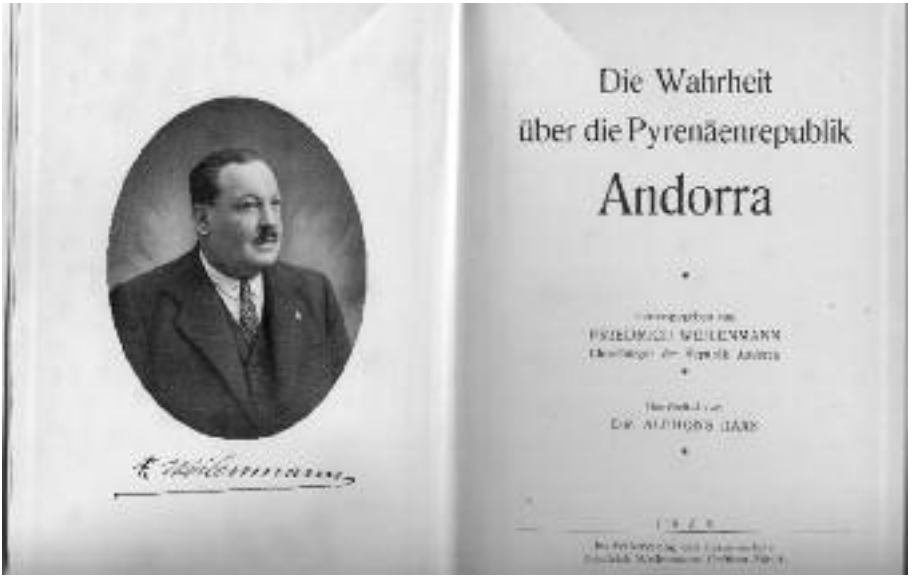
Die Wahrheit
über die Pyrenäenrepublik
Andorra

Ehrenbürgerurkunde
verliehen vom Generalrat von Andorra
an Friedrich Weilenmann am 24. Februar 1933

Fonts
AMAE: Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores de España
AMAEF: Archive du Ministère des Affaires Etrangères
LDA: Llibre d'actes, Arxiu Nacional d'Andorra

Nota
Aquest article ha estat publicat en alemany "Friederich Weilenmann und seine Bemühungen um ein modernes Postwesen in Andorra" a *Andorra-Philatelie*, 77, p. 1980-1995.

PAPERS DE RECERCA HISTÒRICA, **5**: 124-142 (2008)
Societat Andorrana de Ciències, Andorra
DOI: 10.2436/20.0110.03.8

Societat Andorrana de Ciències

Miquel Badia i Capell: documentació sobre el seu pas per Andorra (gener-febrer 1936)

*Arnau Gonzàlez i Vilalta**

Català
Miquel Badia i Capell: documentació sobre el seu pas per Andorra (gener-febrer 1936)
Aquest article ressegueix la documentació sobre l'estada del polític català Miquel Badia a Andorra entre gener i febrer de 1936. Una presència marcada per la preocupació de les autoritats andorranes i franceses pel fet que Badia era fugitiu d'Espanya, on havia participat activament en els fets del 6 d'octubre de 1934 a Barcelona. Expulsat de França, entraria a Andorra amb el nom fals de Miquel Comes a poques setmanes de les eleccions espanyoles del 16 de febrer de 1936. Així, la preocupació de les autoritats derivaria en dos interrogatoris i el seu control fins a la seva sortida del país el 13 de febrer.

Castellano
Miquel Badia i Capell: documentación sobre su paso por Andorra (enero-febrero 1936)
El presente artículo resigue la documentación sobre la estancia del político catalán Miquel Badia en Andorra entre enero y febrero de 1936. Una presencia marcada por la preocupación de las autoridades andorranas y francesas por el hecho que Badia era fugitivo de España, donde había participado activamente en los hechos del 6 de octubre de 1934 en Barcelona. Expulsado de Francia, entraría en Andorra con el nombre falso de Miquel Comes a pocas semanas de las elecciones españolas del 16 de febrero de 1936. Así la preocupación de las autoridades derivaría en dos interrogatorios y su control hasta a su salida del país el 13 de febrero.

Français
Miquel Badia i Capell : documentation de son séjour en Andorre (janvier- février 1936)
Cet article scrute la documentation à propos du séjour du politicien catalan Miquel Badia en Andorre en janvier et février de 1936. Une présence qui a été marquée par l'inquiétude des autorités andorranes et françaises, vu que Miquel Badia avait fuit l'Espagne où il avait participé de façon active aux événements qui ont eu lieu le 6 octobre de 1934, à Barcelone. Il arrive en Andorre avec une fausse identité -Miquel Comes- quelques semaines avant les élections espagnoles du 16 février de 1936, étant donné qu'il avait été expulsé de la France. Ceci a provoqué deux interrogatoires et sa surveillance jusqu'à sa sortie du pays le 13 février.

*Arnau Gonzàlez i Vilalta, historiador, professor del departament d'Història moderna i contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona
arnaugvilalta@gmail.com
http://arnaugonzalezvilalta.blogspot.com

Introducció

La conflictiva història d'Andorra durant la dècada dels anys trenta del segle XX està plena d'interferències de la política catalana i espanyola –amb el paper sempre determinant de la francesa– en el decurs del camí cap a la modernitat de la societat de les Valls. En aquest període, els diferents canvis de règims polítics a Espanya propiciaran que Andorra esdevingui un escenari de constants polèmiques, centrades en el manteniment del càrrec de copríncep per part del bisbe de la Seu d'Urgell i les seves possibles implicacions en diferents complots conservadors i catòlics en contra de la Segona República Espanyola, instaurada el 14 d'abril de 1931. La presència, o el rumor d'aquesta presència, de diferents personatges de la política espanyola a Andorra provocarà al llarg d'aquests anys constants *atacs* diplomàtics per part dels governs espanyols, que aspiraven al càrrec de copríncep episcopal o, fins i tot, a incorporar Andorra dins de l'Estat espanyol. Aquests fets, juntament amb d'altres com l'arribada de la problemàtica obrera amb les obres hidroelèctriques realitzades per l'empresa Fhasa o les demandes de democratització i de canvi del règim electoral exigides per una part de la població, derivarien l'estiu de 1933 en l'anomenada Revolució Andorrana i en l'ocupació de les Valls per part de la gendarmeria francesa.

En un context com aquest, quan el gener de 1936 un personatge tan destacat de la política catalana com Miquel Badia i Capell arribi a Andorra les autoritats es mostraran preocupades davant la possibilitat d'una nova polèmica amb Espanya.

Així, el conjunt de textos biogràfics sobre el polític català membre d'Esquerra Republicana de Catalunya i dirigent de les Joventuts (JERC) durant la Segona República Espanyola, Miquel Badia i Capell (Torregrossa, Catalunya, 1900-Barcelona, 1936) esmenten el seu pas per Andorra a principi de 1936 sense precisar-ne les circumstàncies.[1] En una llista de països en els quals es refugiaria després dels fets del 6 d'octubre de 1934, en què el president de la Generalitat de Catalunya, Lluís Companys, proclamaria un més que efímer Estat Català dins d'una República Federal Espanyola que no gaudiria ni d'un dia de vida, Andorra era la darrera estació del retorn a Barcelona

1. Vegeu URGELL, J. [pseudònim de J. Cornudella] *Miquel Badia*. Barcelona: Norma, 1936 i ROS I SERRA, J. *Miquel Badia: un defensor oblidat de Catalunya*. Barcelona: Editorial Mediterrània, 1996.

Fotografia presa a Andorra la Vella el 10 de febrer de 1936 de Miquel Badia (esquerra) amb Secundino Tomás cap de la Policia d'Andorra.

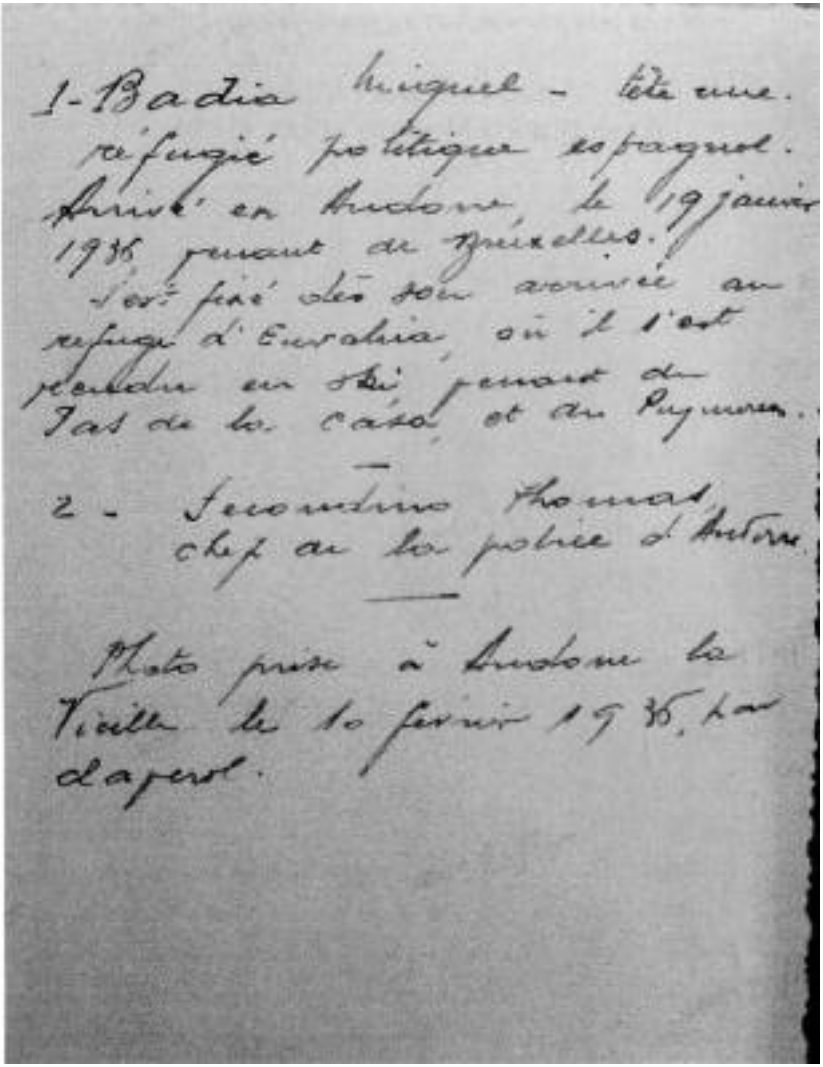

Revers de la fotografia

després de passar per França, Colòmbia, Mèxic, Alemanya i Bèlgica.[2] Un personatge d'una gran rellevància política a la Catalunya republicana i autònoma del període 1931-1934. Badia seria un dels principals líders i organitzadors dels sectors separatistes *juvenils* dins d'ERC, líder dels escamots armats de la formació, secretari d'Ordre Públic i cap dels mateixos serveis entre final de 1933 i març de 1934. Alhora que col·laborador del conseller d'Interior durant els fets d'octubre i cap de les JEREC, Josep Dencàs. La seva trajectòria durant el període 1931-1934 es caracteritzà, especialment, pels durs enfrontaments amb els sectors anarquistes de la Confederación Nacional del Trabajo i la Federación Anarquista Ibérica (CNT-FAI).

Precisament per aquesta rellevància política, quan el 19 de gener de 1936 Miquel Badia aparegui al refugi d'Envalira, a Andorra, amb un nom fals, les autoritats locals, especialment la vegueria francesa, veritable encarregada de la seguretat i de les fronteres del país, mostraran un especial interès per conèixer les intencions i els moviments d'aquest *refugiat polític*. I ho faran per prevenir la possible organització de qualsevol moviment polític català i catalanista a Andorra amb vista a entrar il·legalment al territori de la República Espanyola. Però, sobretot, per evitar un conflicte diplomàtic amb el govern espanyol.

En aquest context, aquest article pretén aportar la documentació que sobre el pas de Miquel Badia es conserva a l'Arxiu de la vegueria francesa d'Andorra conservat al Centre des Archives Diplomatiques de la ciutat de Nantes (CADN). Concretament en el fons *Viguerie de France en Andorre*, caixa *Origens-1993*, número 207, i dins de la carpeta *Refugiés politiques 1935-1937* l'expedient *Badia (Miquel), refugié politique espagnol. Assassiné à Barcelone en 1936*. Una documentació que ens permetrà traçar una breu crònica dels moviments del polític català i del seu curt pas per Andorra.

La breu estada de Miquel Badia a Andorra (gener-febrer de 1936)

El 24 de gener de 1936, només tres setmanes abans de les eleccions a les Corts espanyoles que havien de donar la victòria a les esquerres a Catalunya i a Espanya, el veguer francès d'Andorra informava el prefecte dels Pirineus Orientals de l'arribada a Andorra de Miquel Badia. Segons deia la nota *"Il s'est fixé au Refuge d'Envalira, après avoir effectué, en Ski, la traversée Puymorens, Pas de la Casa, Envalira […]."* És a dir, que havia entrat il·legalment al territori andorrà, realitzant la vintena de quilòmetres

2. Per a un apunt biogràfic de M. Badia i Capell. Polític. De família pagesa, el 1922 es traslladà a Barcelona per cursar estudis a l'Escola de nàutica. Nacionalista radical, durant la dictadura s'afilià a la formació separatista catalana La Bandera Negra. Acusat de participació en el complot de Garraf, el juny del 1925, en que s'intentà atemptar contra el rei Alfons XIII i el dictador Primo de Rivera, fou detingut. Empresonat fins al 1928, fou amnistiat a la caiguda de la dictadura. Proclamada la Segona República Espanyola, fou designat cap de les Joventuts d'Esquerra d'Estat Català (JEREC), secretari del conseller de la Generalitat Josep Dencàs, secretari general (desembre del 1933) i cap superior (març del 1934) dels serveis d'ordre públic, càrrec del qual hagué de dimitir arran d'un incident en el *procés Xammar* (setembre). Intervingué en els fets del Sis d'Octubre. Exiliat a França, d'on fou expulsat, es traslladà a Amèrica, Alemanya, Bèlgica i, finalment, a Andorra. Amnistiat després del triomf del Front Popular, el 1936 tornà a Barcelona. El 28 d'abril fou assassinat, juntament amb el seu germà Josep, per pistolers de la FAI com a represàlia per la seva anterior campanya contra el pistolerisme.

que separaven el Pimorent d'Envalira esquiant. Alhora, constatava la rellevància política del membre d'ERC: *"M. Badia aurait pris, lors des événements du 6 Octobre 1934, une part particulièrement active au mouvement séparatiste catalan, en compagnie de M. Dencas."*[3] Un subjecte polític que, si en territori francès podia reportar certes incomoditats per part de les autoritats gal·les davant de les peticions d'extradició sol·licitades per part del govern republicà espanyol, encara es feia més molest en sòl andorrà.[4] I és que les complicades implicacions polítiques internacionals entre els estats espanyol i francès que es derivaven de l'existència del coprincipat andorrà i de l'equívoca posició de la República Espanyola en intentar suplantar la funció del copríncep episcopal, feien que qualsevol incident fos extremament delicat.

Tot i això, les dificultats de comunicació degudes a les males condicions meteorològiques d'aquella època de l'any feien que les accions oficials iniciades per la vegueria francesa s'aturessin durant uns dies. Mentrestant, diferents capçaleres de Barcelona eren informades de l'estada de Badia al refugi d'Envalira, amb tota seguretat per part de diferents excursionistes catalans que en aquells moments hi eren practicant esports d'hivern. Així, segons publicava el 30 de gener el portaveu del carlisme català *El Correo Catalán*, Badia havia arribat al refugi en unes condicions lamentables: *«El dia 20 a les cinc de la tarda arribà al xalet d'Envalira (Valls d'Andorra) en Miquel Badia. Anava vestit d'esport, espitregat i semblant un trinxa [...] Utilitzà per a guanyar la muntanya uns esquís. L'una peça es diu que li anà al riu, arribant amb un sol esquí a l'esmentat Port d'Envalira.»* Segons aquesta crònica anònima dels fets, Badia es trobà a Envalira Paul Larrieu, secretari del veguer francès, fet que no consta en cap document oficial (i que per error era identificat com a cap de la policia andorrana), i passà els dies següents a realitzar diferents reunions amb elements vinguts de Catalunya: *"Passà un dia al Pas de la Casa. El dia 26 estigué a Les Escaldes, conversant amb alguns 'amics', entre altres el conegut per Xicota [es refereix al seu col·laborador i membre d'Estat Català, Miquel Xicota], que ha baixat ara a Barcelona. Es suposa que fins ara li han pagat les despeses que ha efectuat. Que va molt curt d'armilla i faltat d'elements econòmics. Es diu se li aconsella amb insistència que marxi del territori Andorrà, per tal d'evitar conflictes que es podrien produir amb la seva presència. En el Xalet fou degudament atès, puig hi arribà amb una fam espantosa."*[5] I acabava preguntant-se de manera prou directa: *"¿Quines mesures prendran els Veguers espanyols i francès contra aquest pinta? S'ignoren. Fins ara sembla que no se li ha posat*

3. Archives Diplomatiques Nantes (CADN), Viguerie de France en Andorra, Origens-1993, n. 207, carpeta Refugiés Politiques 1935-1937, Miquel Badia, carta datada a Andorra la Vella el 24-I-1936.

4. Cal tenir en compte que les autoritats franceses rebutjaren en casos similars l'extradició de polítics catalans implicats en els fets del 6 d'octubre de 1934, com la del mateix impulsor del moviment, Josep Dencàs. Vegeu Gonzàlez i Vilalta, A. "L'extradició de Josep Dencàs (1935). La documentació de Presidència del govern espanyol". *Afers*. 53-54, 2006. p. 345-353.

5. Segons es desprèn de la correspondència conservada de Miquel Badia durant l'any 1935, és a dir abans d'arribar a Andorra, les condicions econòmiques dels seus col·laboradors i la pròpia eren molt precàries (Rubiralta, F. *Joan Cornudella i Barberà (1904-1985). Una biografia política.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003. p. 35-36.)

cap dificultat. Moralment es diu que és una desferra humana, parlant de la forma més indecorosa i grollera. Diu que no podrà mai més tornar a Catalunya, tant si guanyen les esquerres com les dretes [les eleccions del 16 de febrer de 1936]." En darrer lloc, l'article incloïa, ara ja al marge de la crònica, un comentari de la mateixa redacció d'*El Correo* que feia referència a la perillositat de la presència de Badia a les Valls i recordava la seva més que repetida fugida i la de Josep Dencàs per les clavegueres de Barcelona després del fracàs del 6 d'octubre de 1934: "*No sospechábamos que las cloacas barcelonesas pudieran desembocar en Andorra. Pero ¡ojo a las cloacas! Y ¡a Andorra!*"[6]

De la seva banda, un altre diari barceloní, en aquest cas el catalanista i catòlic *El Matí*, acabava de completar les informacions amb certs detalls divergents i inexactituds, com veurem més endavant: "*Ens comuniquen de Perpinyà, que després de fer una estada a Andorra, ha tornat a França, l'ex-cap dels Serveis tècnics d'ordre públic de Catalunya, Sr. Badia. Segons els detalls que rebem, el dia 19 d'aquest mes el Sr. Badia arribà al refugi d'Envalira, a les Valls d'Andorra, procedent de París, i es diu que anava acompanyat del Sr. Xicota, un dels seus antics secretaris. El dia 20 el Sr. Xicota tornà a Espanya, per retornar al cap de poc a Andorra acompanyat del Sr. Masramon [es refereix al seu col·laborador Manuel Masramon].*" Així, segons aquesta crònica, durant els primers dies de la seva estada a Andorra, Badia mantingué diferents reunions: "*El Sr. Badia estigué tota la setmana a Andorra, on celebrà moltes conferències amb el Sr. Masramon. D'Envalira es traslladaren a Les Escaldes, i el diumenge se celebrà, a l'Hotel Palacin, una reunió a la qual assistiren sis altres individus, els noms dels quals no han pogut ésser obtinguts, però que se sap que pertanyen a les organitzacions d'Estat Català i que havien arribat aquell mateix dia de Barcelona. La reunió durà fins a altes hores de la matinada i se sap per testimonis fidedignes, que la discussió fou molt acalorada, i que mútuament es tractaren de covards.*" Segons aquesta nota Badia donà explicacions de la seva fugida de Barcelona el 7 d'octubre: "*El Sr. Badia sembla que explicà que després de sortir de Barcelona, quedà abandonat a Vic, i hagué de seguir a peu fins a la frontera; afegí que el travessar la frontera li costà 900 pessetes.*"[7] Unes reunions que s'acabaven el dia següent: "*El dilluns, al migdia, sortiren tots plegats cap a Aranzol, últim punt fins on es pot anar en automòbil, puix que la carretera queda tallada en aquell lloc.*" A més, en darrer lloc, i incorrent en un error, es deia que "*Se sap que el Sr. Badia ja ha tornat a França, i ha dit que donava per acabats els preparatius que creia necessaris.*"[8]

---

6. "Nos dicen de Andorra", *El Correo Catalán*, 30-I-1935.

7. La fugida dels germans Miquel i Josep Badia, juntament, amb la de Josep Dencàs, desencadenà una divisió en el si d'Estat Català, en aquells moments incorporat a les Joventuts d'ERC. Ja des de final de 1934 es crearen dos sectors clarament diferenciats, uns favorables a mantenir-se dins d'Esquerra i d'allunyar-se dels Badia i Dencàs, i un altre partidari de recuperar la independència del partit d'Estat Català amb aquests com a líders.

8. "¿Què organitza el Sr. Badia enllà de la frontera? L'ex-cap dels serveis tècnics d'ordre públic, de Catalunya, ha estat a Andorra i ha celebrat algunes entrevistes," *El Matí*, 30-I-1936. Al final de l'article es comentava que durant aquells mateixos dies Josep Dencàs, exconseller de Governació de la Generalitat de Catalunya, havia estat a Perpinyà fent diferents entrevistes. Tanmateix, no s'esmentava cap contacte entre ell i Badia a Andorra o a la capital nord-catalana.

Els interrogatoris a Miquel Badia del batlle episcopal i del secretari del veguer francès

Tanmateix, si seguim la documentació oficial generada per la presència de Badia a les Valls, veurem que alguns dels detalls esmentats a la premsa no responien a la realitat mentre que d'altres es confirmaven. D'una banda, es desmentia que Badia hagués sortit d'Andorra, ja que més de deu dies després que el veguer francès notifiqués al seu immediat superior a Perpinyà la seva presència en territori andorrà, el 6 de febrer s'afirmava que *"se trouvait hier encore au Chalet du refuge d'Envalira."* Mentre que d'altra banda es confirmava que, fins aquell moment, havia pogut gaudir de llibertat de moviments. Tanmateix, a partir d'aquella data aquesta cordial estada de Badia a Andorra finalitzava per iniciar-se una sèrie d'entrevistes interrogatoris per part de les autoritats locals. I és que, com constatava l'informe del veguer d'aquella data, suposadament Badia havia conferit *"les injures les plus grossières à l'adresse deux Viguiers, aux quels il reprochait d'avoir expulsé d'Andorre l'ancien député aux Cortes Catalanes Canturri […]."*[9] Davant d'aquestes suposades declaracions injurioses envers les autoritats andorranes, els veguers decidiren ordenar al batlle episcopal, Anton Tomàs, que es desplacés al refugi d'Envalira per interrogar Badia. No obstant això, intentant estalviar-se el desplaçament, el mateix 7 de febrer el batlle enviava una nota a Badia en què se li ordenava que es presentés tres dies després a la Batllia amb *«tots els vostres documents d'identitat»* per respondre dels suposats insults a les autoritats andorranes: *"Ha arribat al meu coneixement, que V., amb motiu de la seva residència a Andorra, ultra donar un nom suposat –el de Miquel Comes–, s'ha permès insultar greument les Autoritats del país [...]."*[10]

Complint les ordres, el dia 10 de febrer Miquel Badia compareixia davant del batlle episcopal per ser sotmès a un interrogatori *cordial*. Després de declarar la seva identitat i d'exhibir el seu passaport espanyol –núm. 15.481 expedit a Barcelona el 3 d'agost de 1934–, passava a respondre una sèrie de preguntes referents a la seva estada a Andorra. Així, en primer lloc, afirmava que havia arribat a les Valls procedent de Brussel·les (Bèlgica) després de ser expulsat de França. A continuació era interpel·lat sobre la seva presència a l'hotel Palacín de les Escaldes, pregunta a la qual responia sense concretar: *"Contesta que en motiu d'haver vingut uns seus companys i amb el desig de saludar-los baixà a Escaldes perquè havent-hi neu ells no podien pujar al*

9. CADN, Viguerie de France en Andorra, Origens-1993, n. 207, carpeta Refugiés Politiques 1935-1937, Miquel Badia, carta datada a Andorra la Vella el 6-II-1936. Un dia després el veguer francès demanava al comissari especial de Bourg-Madame que controlés la correspondència que dirigida a Badia s'enviava des d'aquella població. Evidentment, es fa referència a l'alcalde de la Seu d'Urgell i diputat del Parlament de Catalunya per ERC, Enric Canturri, que després de proclamar l'Estat Català al seu municipi el 6 d'octubre de 1934 s'exilià passant per Andorra. Personatge molt en les implicacions de la política catalana en l'andorrana del període 1931-1936. Vegeu, entre d'altres, BADIA I BATALLA, F. *El coprínce Mons. Justí Guitart i el seu temps (1920-1940).* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008. p. 89-120, o les mateixes memòries de CANTURRI, E. *Memòries: república, guerra i exili*. Barcelona: Ajuntament de la Seu d'Urgell-L'Avenç, 1987.

10. CADN, Viguerie de France en Andorra, Origens-1993, n. 207, carpeta Refugiés Politiques 1935-1937, Miquel Badia, carta del Batlle datada a Andorra la Vella el 7-II-1936.

Refugi d'Envalira on resideix." Demanat sobre la identitat dels seus visitants, Badia es negava a donar-ne els noms: *"Contesta que eren uns amics íntims del declarant qui no creu convenient dir llurs noms per a que no puguin ésser molestats per les autoritats espanyoles [...]."*[11] Seguia l'interrogatori referint-se, ara ja, a la qüestió de les suposades injúries envers els veguers, que negava rotundament. I afegia sobre aquesta darrera: *"Manifesta finalment el Sr. Declarant que sent hagi pogut arribar a oïdes de les autoritats d'Andorra suposades manifestacions d'injúria o greuge que pugui ferir la seva susceptibilitat, quan el cert és que en l'ànim del declarant solament hi ha un pòsit d'agraïment per aquelles autoritats i poble d'Andorra on hi ha trobat un bon acolliment."*[12]

La resposta negativa de Badia davant de les acusacions d'haver insultat les autoritats andorranes s'acabava de desmuntar el dia següent, quan el veguer francès informava el prefecte dels Pirineus Orientals i delegat permanent per Andorra, que els ciutadans –un català de la Seu d'Urgell i diversos francesos– que havien denunciat Badia, el primer es retractava de les seves declaracions per por de patir represàlies dels acòlits de Badia, mentre que els restants estaven il·localitzables, practicant l'esquí.[13]

Tot i això, el veguer francès no restà satisfet de les diligències practicades pel batlle episcopal i envià el seu secretari, Paul Larrieu, al refugi d'Envalira per interrogar de nou Badia. Així, segons s'explicava en l'informe pertinent, després d'arribar esquiant al refugi i d'esperar més de cinc hores Badia, d'excursió amb el periodista del diari *La Dépêche de Toulouse* M. Burniquel, Larrieu podia realitzar l'entrevista. Un interrogatori que intentaria precisar els diferents aspectes que no havien quedat del tot clars el dia abans. I davant del qual, Larrieu constatava l'extrema tranquil·litat de Badia alhora que la bel·licositat del personatge: *"Badia s'est montré calme et correct. Il s'est vanté, au cours de la conversation qui a eu lieu en français, de certains coups de force où il a manié le révolver avec virtuosité, en compagnie de camarades choisis. Il s'attend à une mort violente qu'il espère éloignée…" Per completar el quadre de la trobada, l'informe també feia referència a la relació de Badia amb els excursionistes catalans que en aquells moments estaven allotjats al refugi d'Envalira: "Les sportifs catalans en séjour au refuge d'Envalira qui appartiennent pour la plupart aux partis de droite, s'entretiennent familièrement avec lui."*

Un cop introduït l'escenari, Larrieu iniciava la bateria de preguntes. Així, a la primera pregunta referent als motius de la seva expulsió de França, la transcripció recollia que *"qu'il avait été expulsé de France en février 1935 pour propagande, en réalité à la*

11. Durant els mesos previs, Badia, com els altres dirigents d'Estat Català, estaven preparant el que seria la seva sortida d'ERC, el juny de 1936. Vegeu la bibliografia esmentada sobre Miquel Badia.

12. CADN, Viguerie de France en Andorra, Origens-1993, n. 207, carpeta Refugiés Politiques 1935-1937, Miquel Badia. L'acta de l'interrogatori datada a Andorra la Vella el 10-II-1936 estava signada pel mateix Miquel Badia, el batlle Anton Tomàs i el notari Rossend Jordana.

13. CADN, Viguerie de France en Andorra, Origens-1993, n. 207, carpeta Refugiés Politiques 1935-1937, Miquel Badia, carta datada a Andorra la Vella l'11-II-1936.

demande de l'Ambassade d'Espagne." Expulsió que el portà a traslladar-se successivament al continent americà i de nou a Europa: *"qu'il s'était rendu en Colombie, le Président étant son ami, au Mexique, ou il a de nombreux amis, puis en Allemagne pour enfin de fixer pensant quelques temps à Bruxelles."* Des de la capital belga, el 15 de gener de 1936 emprenia un viatge que el portava a París, on romania deu dies per passar a Perpinyà diverses jornades i d'allà a Porté, Pimorent i Andorra, on arribava el 19 de gener. Una travessa que, tot i tenir prohibida l'entrada a França i la demanda d'extradició de les autoritats espanyoles, no li comportà cap problema, ja que, per *sort*, no fou reconegut tot i exhibir el seu passaport real.

Seguia la transcripció de les respostes de Badia amb l'afirmació que la seva vida estava amenaçada i que no pensava anar a Barcelona *"à visage découvert"*, alhora que es defensava de les acusacions que el qualificaven d'assassí per les seves actuacions amb els escamots de les JEREC o dels cossos policials sota la seva direcció. A més, Badia es mostrava convençut que les autoritats espanyoles no demanarien la seva extradició, davant de la qual, si es produís, s'hi oposaria. Una voluntat de restar a Andorra que feia que Larrieu afirmés que caldria expulsar-lo per la força sinó se'l deixava quedar a les Valls a l'espera dels resultats de les eleccions espanyoles del 16 de febrer de 1936: *"Si elles sont favorables à la gauche, il rentrera en Catalogne; dans les cas contraire il compte sur une amnistie et dans tous les cas il demanderait un saufconduit au Gouvernement Français pour se rendre dans un autre pays."*[14]

Després d'aquest interrogatori, ara ja més dur i específic, tot i que sense que derivés en cap mena de retenció o detenció i de constatar que s'havien tallat les comunicacions telefòniques entre el refugi i Catalunya, alhora que interceptat la seva correspondència, Badia desapareixia d'Andorra el 13 de febrer. L'informe del veguer al prefecte així ho feia constar el dia 14, quan deia: *"qui a déclaré hier matin entreprendre une excursion en ski, mais n'était pas encoure de retour aujourd'hui à 14 heures."* Fet que s'havia comunicat a les autoritats espanyoles a la Seu d'Urgell i a Bourg-Madame. I que responia, segons creia, a la pressió exercida pel veguer francès i a la proximitat de les eleccions. Tot i que també se sospitava que Badia s'hagués desplaçat a un petit refugi del Pas de la Casa *"fréquentée par les contrebandiers."*[15]

En conclusió, l'estada de Badia a Andorra no generà cap maldecap a les autoritats andorranes, més enllà de la necessitat de controlar-lo. I no ho féu, sobretot, per la proximitat de les eleccions a les Corts espanyoles. Unes eleccions que es convocaven en un clima polític, tant a Catalunya com a Espanya, que presagiava una victòria de les esquerres, en uns moments en què la repressió governamental que es produiria després dels fets del 6 d'octubre de 1934 ja s'havia aturat en sec després de les constants crisis dels executius republicans espanyols de centredreta. Així, la política andorrana

14. CADN, Viguerie de France en Andorra, Origens-1993, n. 207, carpeta Refugiés Politiques 1935-1937, Miquel Badia, carta datada a Andorra la Vella l'11-II-1936.

15. CADN, Viguerie de France en Andorra, Origens-1993, n. 207, carpeta Refugiés Politiques 1935-1937, Miquel Badia, carta datada a Andorra la Vella el 14-II-1936.

se salvà de qualsevol conflicte amb les autoritats republicanes espanyoles i s'estalvià un conflicte polític similar al que havia causat el 1932 la suposada visita del cardenal Segura o del general Martínez Anido a les Valls.

Apèndix documental: Documents de l'expedient de Miquel Badia i Capell incoat per la Vegueria Francesa

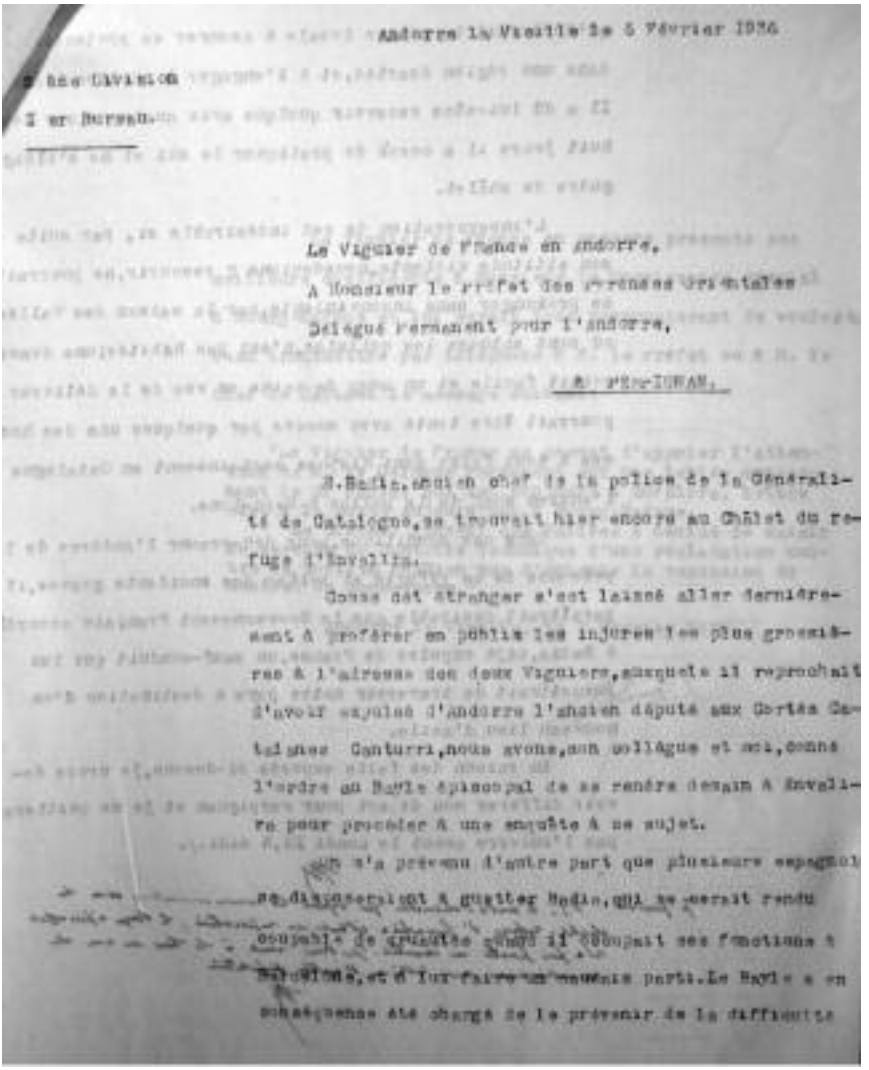

Andorre la Vieille le 6 Février 1936

2 ème Division

I er Bureau.

Le Viguier de France en Andorre,

A Monsieur le Préfet des Pyrénées Orientales

Délégué Permanent pour l'Andorre,

A PERPIGNAN.

M. Badia, ancien chef de la police de la Généralité de Catalogne, se trouvait hier encore au Châlet du refuge d'Envalira.

Comme cet étranger s'est laissé aller dernièrement à proférer en public les injures les plus grossières à l'adresse des deux Viguiers, auxquels il reprochait d'avoir expulsé d'Andorre l'ancien député aux Cortès Catalanes Canturri, nous avons, son collègue et moi, donné l'ordre au Bayle épiscopal de se rendre demain à Envalira pour procéder à une enquête à ce sujet.

On m'a prévenu d'autre part que plusieurs espagnols se disposeraient à guetter Badia, qui se serait rendu coupable de cruautés quand il occupait ses fonctions à Barcelone, et à lui faire un mauvais parti. Le Bayle a en conséquence été chargé de le prévenir de la difficulté

Informe del veguer francès del 6-II-1936 en què comunica al prefecte l'arribada de Badia a Andorra

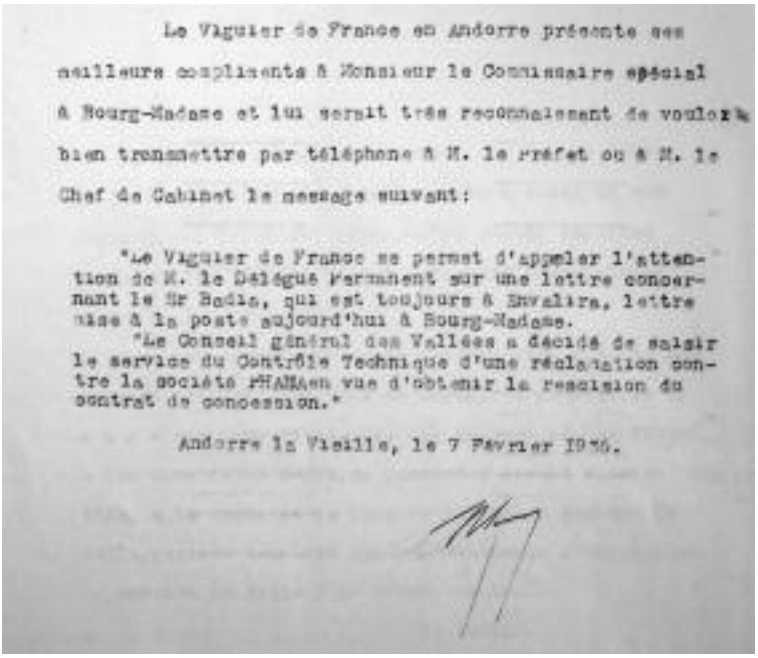

Le Viguier de France en Andorre présente ses meilleurs compliments à Monsieur le Commissaire spécial à Bourg-Madame et lui serait très reconnaissant de vouloir bien transmettre par téléphone à M. le préfet ou à M. le Chef de Cabinet le message suivant:

"Le Viguier de France se permet d'appeler l'attention de M. le Délégué Permanent sur une lettre concernant le Sr Badia, qui est toujours à Envalira, lettre mise à la poste aujourd'hui à Bourg-Madame.

"Le Conseil général des Vallées a décidé de saisir le service du Contrôle Technique d'une réclamation contre la société FHAMAen vue d'obtenir la rescision du contrat de concession."

Andorre la Vieille, le 7 Février 1936.

Carta del veguer francès al comissari de Bourg-Madame del 7-II-1936

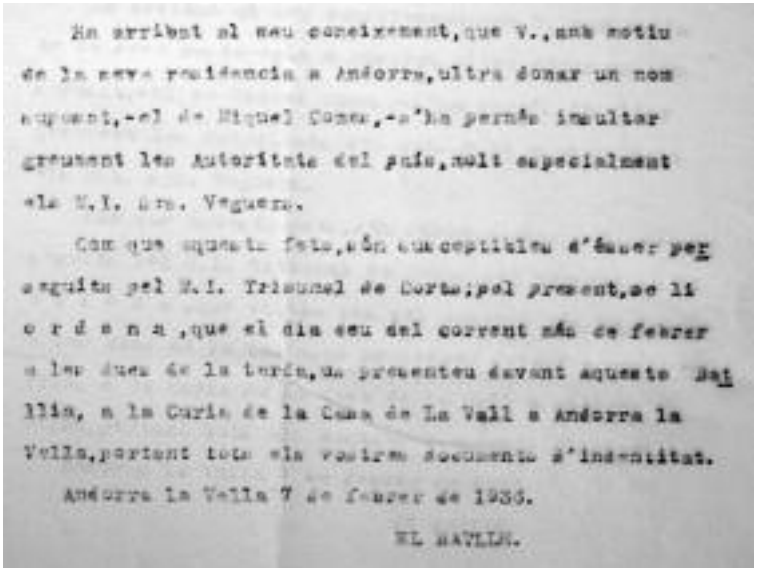

En arribat al meu coneixement, que V., amb motiu de la seva residencia a Andorra, ultra donar un nom aquest, -el de Miquel Comas, -s'ha permès insultar greument les Autoritats del país, molt especialment els M.I. Srs. Veguers.

Com que aquests fets, són susceptibles d'ésser perseguits pel M.I. Tribunal de Corts; pel present, se li o r d e n a, que el dia sou del corrent mes de febrer a les dues de la tarda, us presenteu davant aquesta Batllia, a la Casa de la Cort de la Vall a Andorra la Vella, portant tots els vostres documents d'identitat.

Andorra la Vella 7 de febrer de 1936.

EL BATLLE.

Nota del batlle episcopal a M. Badia en què el convoca a la Batllia, 7-II-1936

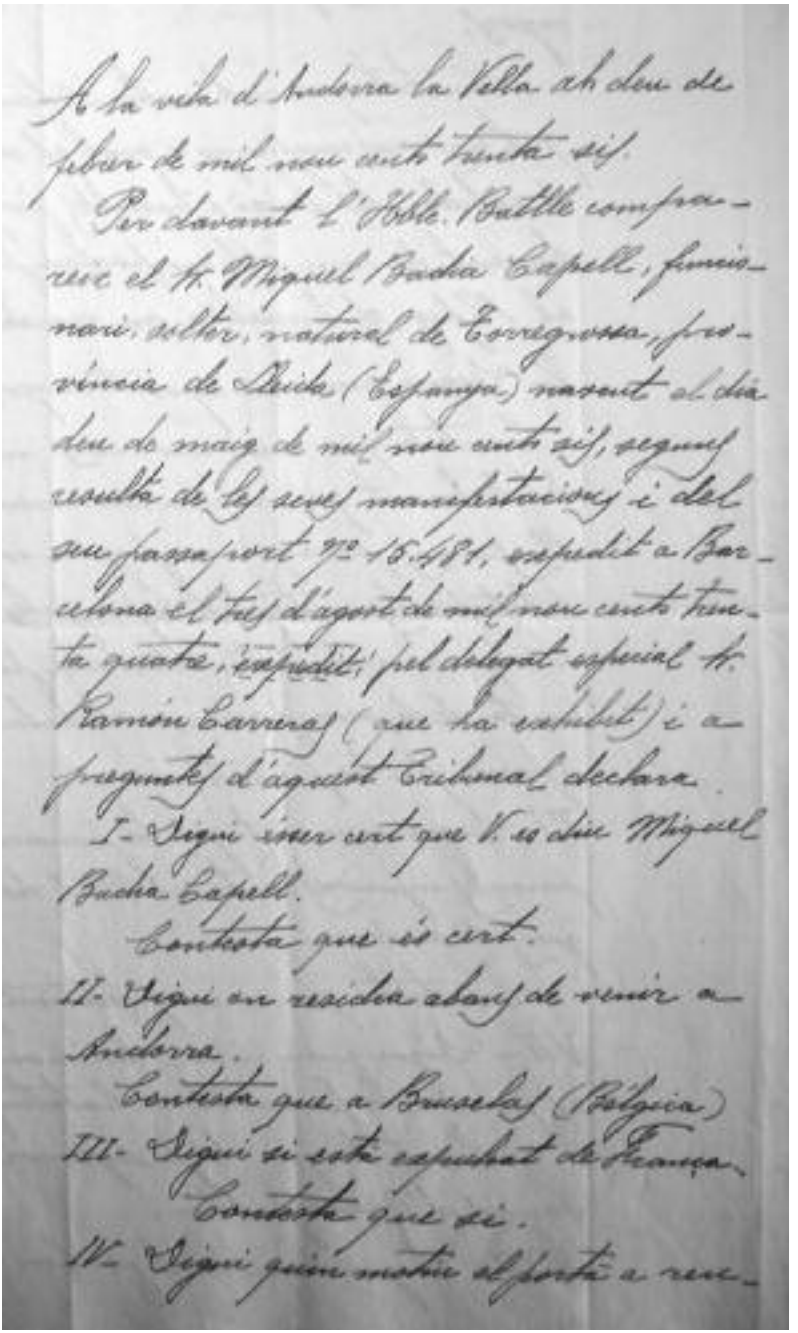

A la vila d'Andorra la Vella ah deu de
febrer de mil nou cents trenta sis.
Per davant l'Hble. Batlle compa-
reix el Sr. Miquel Badia Capell, funcio-
nari, solter, natural de Torregrossa, pro-
vincia de Lleida (Espanya) nascut el dia
deu de maig de mil nou cents sis, segons
resulta de les seves manifestacions i del
seu passaport Nº 15.481, expedit a Bar-
celona el tres d'agost de mil nou cents tren-
ta quatre, expedit pel delegat especial Sr.
Ramón Carreras (que ha exhibit) i a
preguntes d'aquest Tribunal declara.
I- Digui esser cert que V. es diu Miquel
Badia Capell.
Contesta que és cert.
II- Digui on residia abans de venir a
Andorra.
Contesta que a Bruselas (Bélgica)
III- Digui si està expulsat de França.
Contesta que si.
IV- Digui quin motiu el portà a reu-

Acta de l'interrogatori efectuat pel batlle episcopal a M. Badia, 10-II-1936

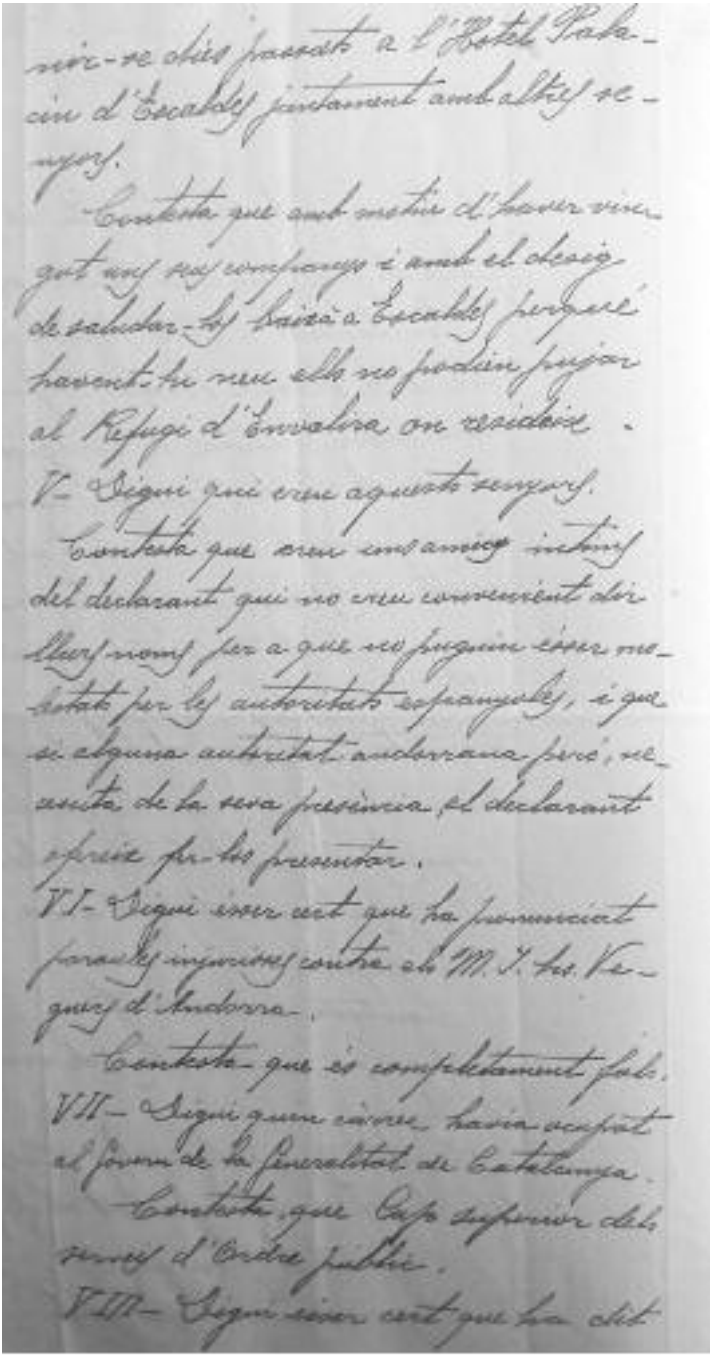

nir-se dins passats a l'Hotel Pala-
cin d'Escaldes juntament amb altres se-
nyors.

-Contesta que amb motiu d'haver vin-
gut uns seu companys i amb el desig
de saludar-los baixà a Escaldes perquè
havent-hi neu ells no podien pujar
al Refugi d'Envalira on residia.

V- Digui que eren aquests senyors.

Contesta que eren uns amics inclo-
sos del declarant qui no creu convenient dir
llurs noms per a que no puguin esser mo-
lestats per les autoritats espanyoles, i que
si alguna autoritat andorrana pensi, re-
sulta de la seva presència, el declarant
s'ofereix per-los presentar.

VI- Digui ésser cert que ha pronunciat
paraules injurioses contra els MM. II. Srs. Ve-
guers d'Andorra.

Contesta que és completament fals.

VII- Digui quin càrrec havia ocupat
al govern de la Generalitat de Catalunya.

Contesta, que Cap Inspector dels
serveis d'Ordre Públic.

VIII- Digui ésser cert que ha dit

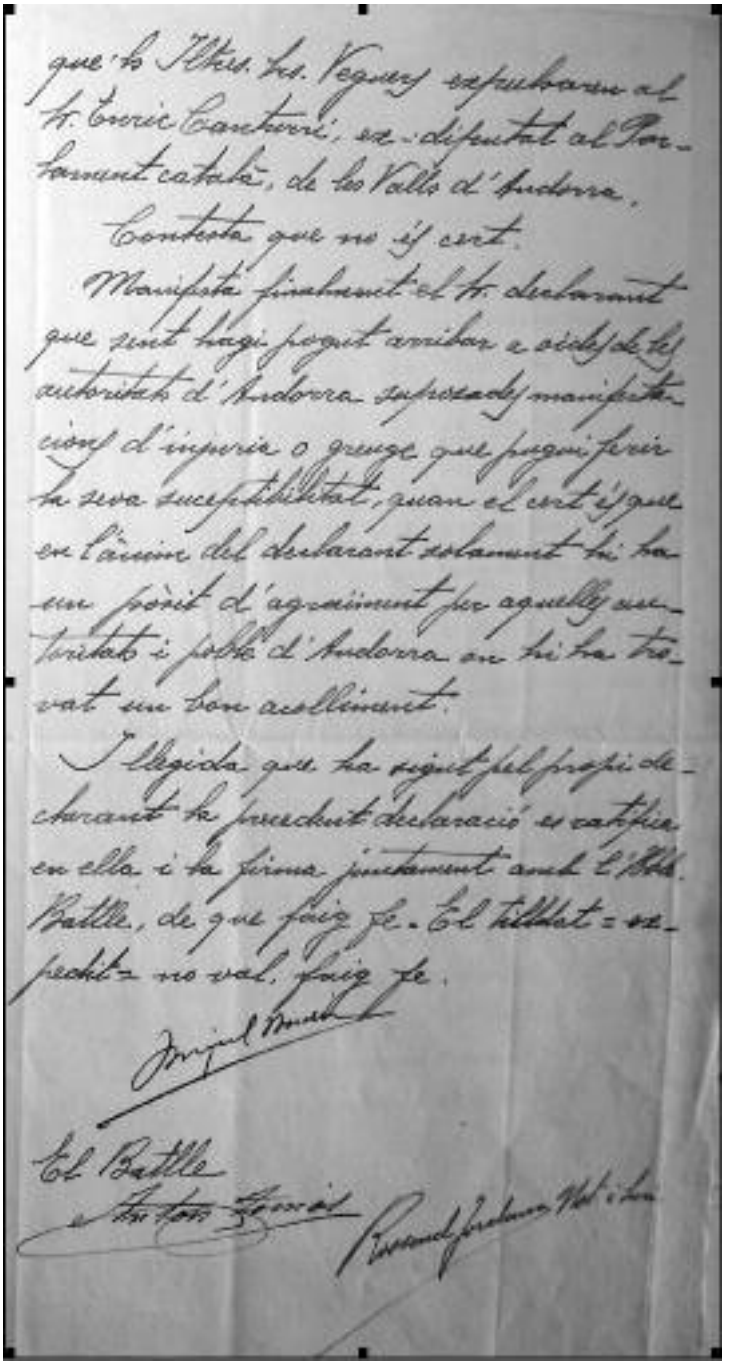

que'ls Iltres. Srs. Veguers expulsaren al Sr. Enric Canturri, ex-diputat al Parlament català, de les Valls d'Andorra.

Contesta que no és cert.

Manifesta finalment el Sr. declarant que sent hagi pogut arribar a oïdes de les autoritats d'Andorra suposades manifestacions d'injuria o greuge que pugui ferir la seva susceptibilitat, quan el cert és que en l'ànim del declarant solament hi ha un pòsit d'agraïment per aquelles autoritats i poble d'Andorra on hi ha trovat un bon acolliment.

I llegida que ha sigut pel propi declarant la precedent declaració es ratifica en ella i la firma juntament amb l'Abb. Batlle, de que faig fe. El tilldat = expedit = no val, faig fe.

Miquel Bonet

El Batlle

Antoni Tomàs

Rossend Jordana Not. i Sr.

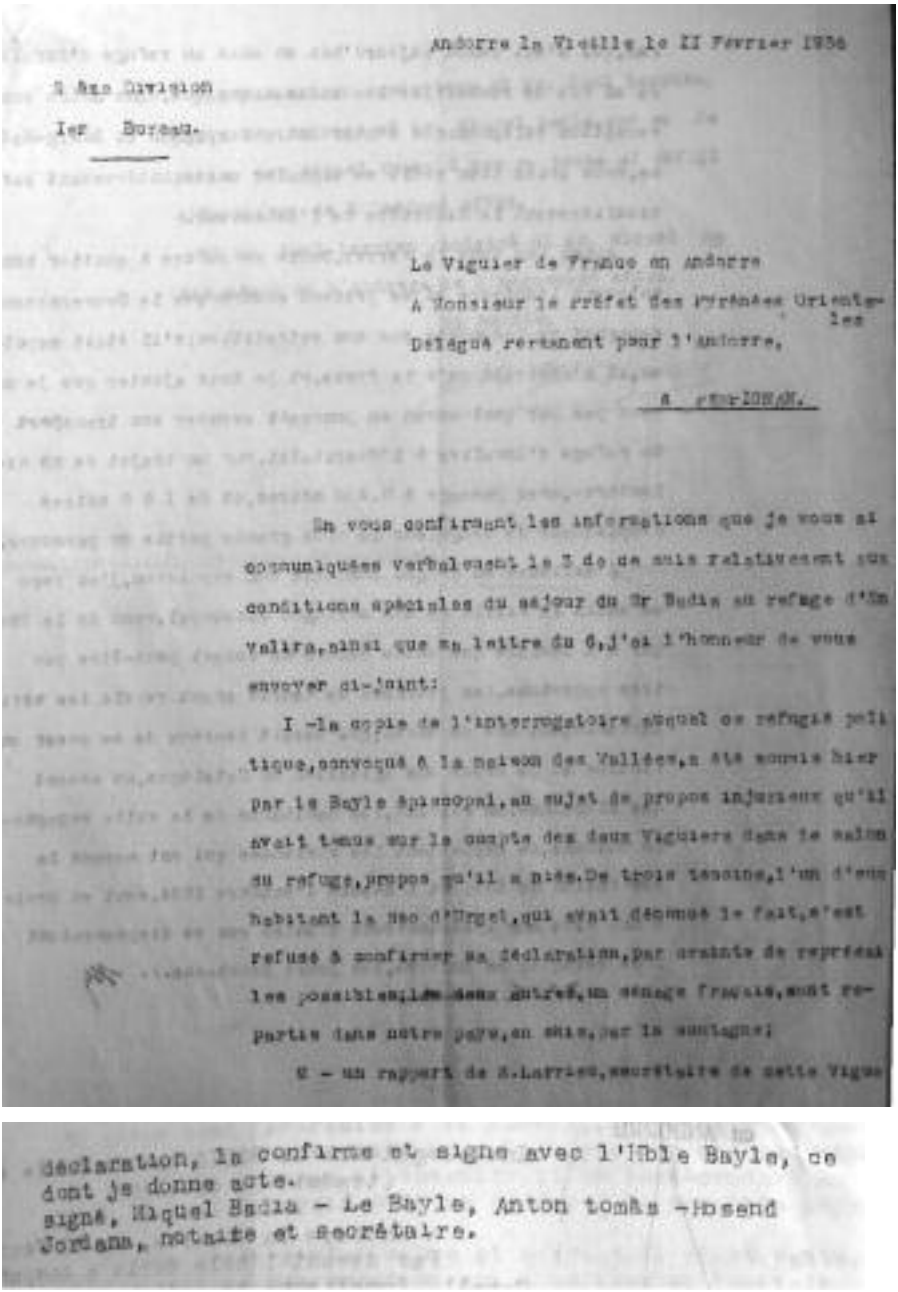

Andorre la Vieille le 11 Février 1936

2 Ème Division

1er Bureau.

Le Viguier de France en Andorre

A Monsieur le Préfet des Pyrénées Orientales

Délégué résidant pour l'Andorre,

à PERPIGNAN.

En vous confirmant les informations que je vous ai communiquées verbalement le 3 de ce mois relativement aux conditions spéciales du séjour du Dr Badia au refuge d'En Vallira, ainsi que ma lettre du 6, j'ai l'honneur de vous envoyer ci-joint:

I -la copie de l'interrogatoire auquel ce réfugié politique, convoqué à la maison des Vallées, a été soumis hier par le Bayle épiscopal, au sujet de propos injurieux qu'il aurait tenus sur le compte des deux Viguiers dans le salon du refuge, propos qu'il a niés. De trois témoins, l'un d'eux habitant la Mso d'Urgel, qui avait démenti le fait, s'est refusé à confirmer sa déclaration, par crainte de représailles possibles sur les autres, un ménage français, sont repartis dans notre pays, en auto, par la frontière;

2 - un rapport de S.Larrieu, secrétaire de cette Vigue

déclaration, la confirme et signe avec l'Illo Bayle, ce dont je donne acte.
signé, Miquel Badia - Le Bayle, Anton tomàs -Rosend Jordana, notaire et secrétaire.

Informe del veguer francès en què es comunica la manca de testimonis contraris a Badia, 11-II-1936

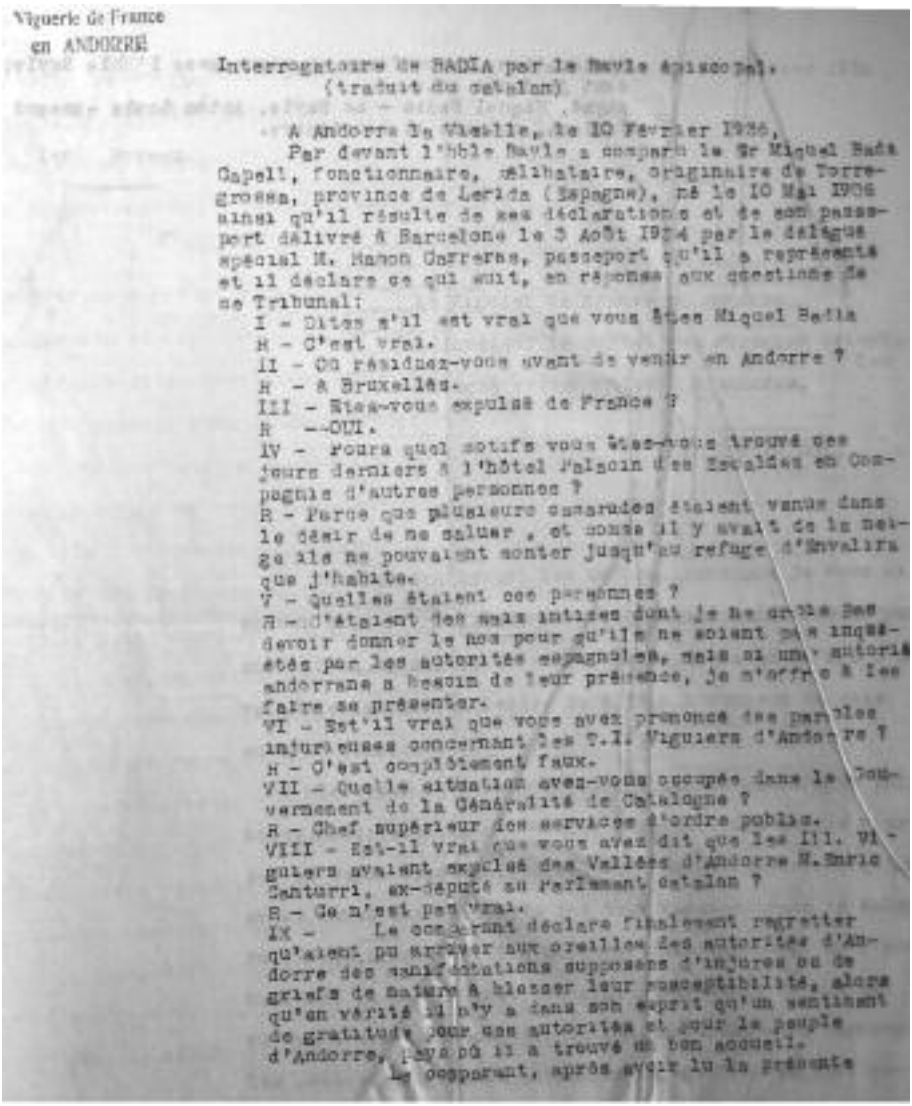

Viguerie de France
en ANDORRE

Interrogatoire de BADIA par le Bayle épiscopal.
(traduit du catalan)

A Andorre la Vieille, le 10 Février 1936,
Par devant l'hôte Bayle a comparu le Sr Miguel Badia Capell, fonctionnaire, célibataire, originaire de Torregrossa, province de Lerida (Espagne), né le 10 Mai 1906 ainsi qu'il résulte de ses déclarations et de son passeport délivré à Barcelone le 3 Août 1934 par le délégué spécial M. Ramon Carreras, passeport qu'il a représenté et il déclare ce qui suit, en réponse aux questions de ce Tribunal:

I - Dites s'il est vrai que vous êtes Miguel Badia
R - C'est vrai.
II - Où résidiez-vous avant de venir en Andorre ?
R - A Bruxelles.
III - Etes-vous expulsé de France ?
R --OUI.
IV - Pour quel motif vous êtes-vous trouvé ces jours derniers à l'hôtel Palacin des Escaldes en Compagnie d'autres personnes ?
R - Parce que plusieurs camarades étaient venus dans le désir de me saluer , et comme il y avait de la neige ils ne pouvaient monter jusqu'au refuge d'Envalira que j'habite.
V - Quelles étaient ces personnes ?
R - C'étaient des amis intimes dont je ne crois pas devoir donner le nom pour qu'ils ne soient pas inquiétés par les autorités espagnoles, mais si une autorité andorrane a besoin de leur présence, je m'offre à les faire se présenter.
VI - Est'il vrai que vous avez prononcé des paroles injurieuses concernant les T.I. Viguiers d'Andorre ?
R - C'est complètement faux.
VII - Quelle situation avez-vous occupée dans le Gouvernement de la Généralité de Catalogne ?
R - Chef supérieur des services d'ordre public.
VIII - Est-il vrai que vous avez dit que les Ill. Viguiers avaient expulsé des Vallées d'Andorre M. Enric Canturri, ex-député au Parlement catalan ?
R - Ce n'est pas vrai.
IX - Le comparant déclare finalement regretter qu'aient pu arriver aux oreilles des autorités d'Andorre des manifestations supposées d'injures ou de griefs de nature à blesser leur susceptibilité, alors qu'en vérité il n'y a dans son esprit qu'un sentiment de gratitude pour ces autorités et pour le peuple d'Andorre, pays où il a trouvé un bon accueil.
Le comparant, après avoir lu la présente

Traducció al francès de l'interrogatori del batlle episcopal, 11-II-1936

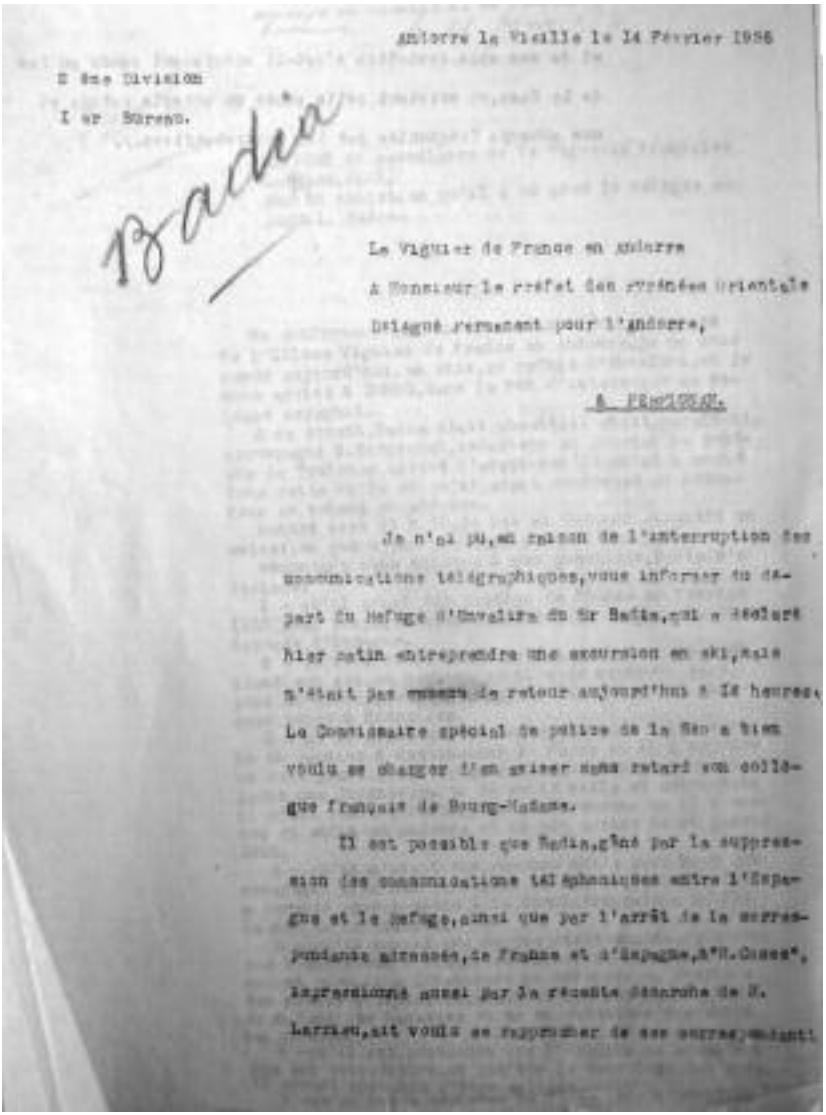

Andorre la Vieille le 14 Février 1936

2 ème Division

1 er Bureau.

Badia

Le Viguier de France en Andorre

A Monsieur le Préfet des Pyrénées Orientales

Délégué Permanent pour l'Andorre,

A PERPIGNAN.

Je n'ai pu, en raison de l'interruption des communications télégraphiques, vous informer du départ du Refuge d'Envalira du Sr Badia, qui a déclaré hier matin entreprendre une excursion en ski, mais n'était pas [illegible] de retour aujourd'hui à 16 heures. Le Commissaire spécial de police de la Seo a bien voulu se charger d'en aviser sans retard son collègue français de Bourg-Madame.

Il est possible que Badia, gêné par la suppression des communications téléphoniques entre l'Espagne et le Refuge, ainsi que par l'arrêt de la correspondance adressée, de France et d'Espagne, à "N. Cases", impressionné aussi par la récente démarche de M. Larrieu, ait voulu se rapprocher de ses correspondants

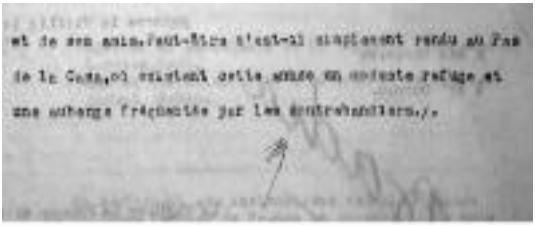

et de son amis. Peut-être n'est-il simplement rendu au Pas de la Casa, où existent cette année un modeste refuge et une auberge fréquentée par les contrebandiers./.

Informe del veguer francès en què constata la fugida de Badia, 14-II-1936

Fotografia de Miquel Badia a Fhasa

PAPERS DE RECERCA HISTÒRICA, **5**: 143-146 (2008)
Societat Andorrana de Ciències, Andorra
DOI: 10.2436/20.0110.03.9

Societat Andorrana de Ciències

Recuperació de fons documentals per l'Arxiu Nacional d'Andorra: el fons de Joan Vehils i Antoja

*Susanna Vela i Palomares**

Català
Recuperació de fons documentals per l'Arxiu Nacional d'Andorra: el fons de Joan Vehils i Antoja, enginyer industrial a FHASA (1931-1983).

Castellano
Recuperación de fondos documentales por el Archivo Nacional de Andorra: el fondo de Joan Vehils i Antoja, ingeniero industrial a FHASA (1931-1983).

Français
Récupération des fonds documentaires pour les Archives Nationaux de l'Andorre: les fonds Joan Vehils i Antoja, ingénieur industriel à FHASA (1931-1983).

* Susanna Vela i Palomares, historiadora
svela@andorra.ad

El 29 de febrer de 2008 la Sra. Pilar Vehils i Cerqueda, filla de Joan Vehils i Antoja, signava el document de donació del fons documental Vehils al Govern d'Andorra, amb destí a l'Arxiu Nacional d'Andorra, per tal de garantir la seva conservació i divulgació entre els investigadors i la societat en general.

Durant trenta anys Joan Vehils i Antoja va ser l'únic enginyer industrial d'Andorra, fet que l'obligava a compaginar la seva feina (professor d'autoescola). A Fhasa va començar a treballar amb 27 anys (1931) amb motiu de la construcció i va estar-s'hi fins que es va jubilar (1983), pocs anys abans que el Govern en rescatés la concessió de 1929.

El Sr. Joan Vehils i Antoja va dipositar a l'Arxiu Nacional d'Andorra, el novembre de 1999, 41 fotografies en negatiu plàstic (1930-1950) i el llibre mecanografiat *Memòria de FHASA, 1929-1983* a fi de fer-ne la seva reproducció. Aquest material fou retornat al Sr. Joan Vehils i Antoja, el 23 de febrer del 2000.

Aquesta memòria va ser publicada parcialment el 2005 amb l'obra *La construcció de FHASA i la visió sociològica de l'enginyer Joan Vehils*, publicada pel Col·legi Oficial d'Enginyers Superiors d'Andorra amb el suport de FEDA i de Crèdit Andorrà.

El febrer de 2005, en el dia que complia un segle de vida, el Govern li va fer un homenatge per la seva aportació al desenvolupament econòmic d'Andorra. Pocs mesos després el Sr. Vehils moria.

Els fons Vehils aplega quaranta projectes d'enginyeria diversos. Projectes de carreretes: la carretera de Sant Julià de Lòria a Aixirivall (1947), de carretera de l'N2 a l'estació d'hivern d'Ensisa a Soldeu (1964), el de la carretera dels cortals d'Encamp a Grau Roig (1967) o el pont dels Escalls, amb la carretera d'Andorra a Ordino (1931). Altres projectes tenen relació amb Fhasa: salt d'Escaldes. Derivació Madriu i embassament llac de l'Illa. Fhasa (1947-1952), el projecte de la central de distribució (Escaldes-Engordany) i els plànols de la caseta de Ràmio al Madriu.

Trobem també projectes per encàrrec de diferents administracions locals: un projecte de nova plaça a Escaldes (1955), un avantprojecte d'abastiment d'aigua potable d'Encamp (1962), la travessia Escaldes-Andorra del riu Valira (1963-1965) i el projecte de canalització del Valira Oriental a Escaldes-Engordany (1967). Per últim, trobem projectes d'edificis particulars.

Valgui aquest paper com a homenatge al Sr. Vehils, a la seva persona i al seu treball, i per fer públic l'agraïment del Govern d'Andorra envers la Sra. Pilar Vehils per permetre la recuperació d'aquest fons documental, que ha passat a enriquir el fons de l'Arxiu Nacional d'Andorra.

Inventari sumari fons Joan Vehils i Antoja

1947/10. Memòria del projecte de carretera de Sant Julià de Lòria a Aixirivall
1947-1952. Salt d'Escaldes. Derivació Madriu. Embassament llac de l'Illa. Fhasa
1955/08. Caseta de Ràmio (Madriu) (2 exemplars)
1955. Carretera d'Ordino a la font de la Nevina
1955. Projecte de nova plaça a Escaldes
1955/12. Carretera d'Ordino al Serrat. Amigable composició entre Reig i Domingo SL i el comú d'Ordino. Dictamen tècnic

1956/01. Projecte d'edifici per a Francesc Ribó Arabia, a Escaldes
1957/03. Projecte de senyalització de carreteres. Consell General d'Andorra
1957/08. Carretera de Canillo al coll d'Ordino
1958/07. Mur de protecció a la ribera esquera del riu Gran Valira
1959/11. Judici civil ordinari davant la Batllia francesa entre Josep Puy Rossell i Josep Montellà Mas Dictamen tècnic
1959/11. Carretera de la N2 a les Bons (Encamp)
1960/06. Projecte de la carretera N2 a Meritxell
1960/07. Projecte de casa control en el PK de la N1 0.780 (Sant Julià de Lòria)
1960/10. Casa control del PK 0,870 de l'N1 Encontorns. Projecte complementari del juliol de 1960
1960/12. Carretera d'Ordino al Serrat. Projecte d'ampliació i millora
1961/06. Carretera Andorra-Espanya N1. Travessia de Sant Julià de Lòria tram inferior. Projecte de reforma
1961/08. Carretera N1 revolts del PK 5,080 al 5.311. Projecte de millora
1961/09. Carretera de la Massana a Arinsal. Projecte d'ampliació i millora
1962/01. Edifici de Francesca i Neus Pla Grau en construcció davant els PK 0,6/0,7 de la carretera Andorra-França, esfondrat en part el 26 de desembre de 1961. Dictamen tècnic
1962/02.Carretera N3 revolt del PK 2. Projecte de reforma
1962/04. Carretera de Ransol. Projecte de plaça i travessia del poble
1962/05. Carretera N1 pont de la Margineda. Projecte de reforma entre els PK 6 i 6,349
1962/08. Avantprojecte d'abastiment d'aigua potable d'Encamp (2 exemplars)
1962/08. Dictamen relatiu a la pertinença d'una franja de terreny contigu a la carretera entre els PK 5,753 i 5,826
1962/09. Carretera de la Rabassa. Projecte de variant davant la propietat de Dolors Tor Sinfreu
1962/10. Dictàmens en relació amb el judici verbal instat per Alfons Coll Sinfreu contra Teresa Freixa relatius a la possible intromissió entre els edificis contigus situats a l'avinguda Meritxell 60 i 62
1962/10. Dictamen en relació amb el judici verbal instat per Carme Betriu contra Pissarres Rocafort, SA relatiu a la inutilització d'unes sèquies de rec situades a Sant Julià de Lòria. 1964/01 Pressupost de les obres per a la sèquia
1962/12. Projecte d'evacuació d'aigües residuals de Sispony
1963-1965. Riu Gran Valira. Travessia Escaldes-Andorra
1964/03. Projecte de carretera de l'N2 a l'estació d'hivern d'Ensisa a Soldeu
1964/08. Abastiment d'aigua potable a Encamp. Projecte. Secció presa regulació
1965/08. Projecte d'aparcament a l'estació d'hivern d'Ensisa a Soldeu
1966/06. Cementiri d'Encamp. Ampliació. Murs de sosteniment i de tanca
1966/07. Informe relatiu a les instal·lacions repetidores de televisió d'Andorra
1966/09. Projecte de carretera del PK 23,9 de l'N2 a Grau Roig
1967/01. Projecte de canalització del riu Valira Oriental. Quart d'Escaldes-Engordany
1967/09. Projecte d'eixamplament del pont vell sobre el riu Valira a Escaldes. Quart d'Escaldes-Engordany
1967/09. Projecte de carretera dels cortals d'Encamp a Grau Roig
1968/02. Fhasa. Edifici revestiment de pilans (ETR AT/MT)
1968/03. Fhasa. Edifici ETR AT/MT (façana nord, sud, est i oest)
1969/01. Fhasa. Porta edifici ETR AT/MT
1969/08. Eixamplament de la carretera N2 al pont de Ransol
1969/11. Edifici ETR AT/MT, fossa sèptica

1971/09. Carretera de la vall d'Incles. Accessos a les finques particulars referits en l'article 2 del Decret de les Delegacions Permanents de 22 d'abril de 1971
1971/10. Edifici ETR AT/MT, adducció d'aigua del riu Tresoles
1978/04. Abastiment d'aigua potable al Pas del la Casa. Estudi orientatiu

Mapes i plànols

1931/03/30. Pont dels Escalls. Carretera d'Andorra a Ordino (núm. 85)
1931/05/22. Pont dels Escalls. Cimbras (núm. 97)
1931/06/25. Pont de Mereig. Carretera d'Encamp a Canillo (núm. 176: 2 exemplars, 179 i 180)
1931/05/21. Pont de Molleres. Cimbras. Carretera d'Encamp a Canillo (núm. 118)
1932/06/25. Fhasa. Concessions d'Andorra. Pla general (núm. 11)
1934/03/15-06/05. Salt d'Escaldes. Dic d'Engolasters
1953/07/24. Estudis de salts nous de la xarxa de referència d'anivellació (1003). Fhasa
1970/06/25. Projecte del túnel d'Envalira
1982. Fhasa. Salt d'Escaldes. Dic d'Engolasters. Filtracions. Caseta del col·lector. Projecte de reforma (anul·lat)
s/d. Pont de Tresoles
s/d. Plànol de la zona de transició carretera d'Escaldes a Encamp damunt de Fhasa
1958/06. Pont
Plànol entelat (1:5.000) de la carretera d'Escaldes-Engordany i d'Encamp
Pla de carreteres d'Andorra (1:25.000)
Mapes de Catalunya (2)
1947 (1954). Mapa geològic d'Andorra. L. Solè i Sabaris i N. Llopis Lladó. Institut d'Estudis Ilerdenses (1:50.000)
1966. Fhasa. Finques a proximitat de la Central d'Escaldes. 1/500
1971-1975. Fhasa. Salt d'Escaldes. Observacions meteorològiques de Ransol
1973/02/08. Plànols carretera general N2. Andorra i Encamp del PK 2,580-PK 5,380 (3 fulls)
1981/07/15. Rectificació i eixamplament entre el PK 3,140 i el PK 3,890. Protop. Projecte 205 (Situació, índex, planta, perfil longitudinal, etc.)
s/d. Central de distribució (Escaldes-Engordany)

PAPERS DE RECERCA HISTÒRICA, **5**: 147-150 (2008)
Societat Andorrana de Ciències, Andorra
DOI: 10.2436/20.0110.03.10

Societat Andorrana de Ciències

Andorrans evacuats pel Consolat francès de Barcelona durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1938)

*Arnau Gonzàlez i Vilalta**

Català
Andorrans evacuats pel Consolat francès de Barcelona
Aquest breu article respon a la voluntat d'aportació documental referent als andorrans que foren evacuats durant la Guerra Civil Espanyola pel Consolat francès de Barcelona (1936-1938). Així, esdevé un primer material per incentivar noves investigacions.

Castellano
Andorranos evacuados por el Consulado francés de Barcelona
Este breve artículo responde a la voluntad de aportación documental referente a los andorranos que fueron evacuados durante la Guerra Civil Española por el Consulado francés de Barcelona (1936-1938). Así, se trata de un primer material para incentivar nuevas investigaciones.

Français
Les andorrans évacués par le Consulat français de Barcelone
Ce bref article est un apport volontaire de documents à propos des andorrans qui ont étés évacués pendant la Guerre Civile Espagnole par le Consulat français de Barcelone (1936-1938). Ces nouveaux documents devraient motiver de nouvelles recherches.

* Arnau Gonzàlez i Vilalta, historiador i professor del departament d'Història moderna i contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona
arnaugvilalta@gmail.com

Una breu aportació documental

La següent llista permet conèixer els noms i les dates d'evacuació dels ciutadans andorrans residents a Barcelona i que sortiren de la capital catalana en guerra a partir del juliol de 1936 a través del consolat francès a la ciutat. Es tracta d'una simple aportació documental que pretén estimular d'altres investigadors interessats en la història contemporània d'Andorra, perquè intentin resseguir l'itinerari d'aquestes famílies i individus des de les Valls fins a Barcelona.[1] Per altra banda, el fet que siguin les autoritats diplomàtiques franceses destacades a Barcelona les que hagin d'exercir aquesta tasca, ens explica que la manca d'una representació oficial d'Andorra fora de les seves fronteres derivava en França la protecció dels andorrans.

Tanmateix, s'ha de tenir en compte que la legació consular francesa destacada a Barcelona seria, juntament amb la italiana, la que més ciutadans estrangers residents al conjunt de Catalunya evacuaria.[2] Tanmateix, l'estreta i especial relació politicohistòrica entre Andorra i França seria un element determinant per a la decisió dels andorrans residents a Barcelona. D'aquesta manera, la xifra de seixanta-nou andorrans, uns quants més si hi afegim els fills no comptabilitzats amb exactitud, resulta d'una certa importància si tenim en compte la minsa població a les Valls en aquells moments. Però que resulta del tot normal quan parlem d'una de les ciutats amb més presència de ciutadans andorrans, com ho era Barcelona, que, juntament amb d'altres com la francesa Beziers, concentraven destacades i nombroses (dins les possibilitats demogràfiques) colònies d'andorrans.

Llista de noms d'andorrans evacuats

Extrets del llibre Embarquement Tome 1er, 1936 del consolat de França a Barcelona (Archives Diplomatiques, Nantes, Fonds Consulat du Barcelone, Série B et C, n. 92 Guerra d'Espagne, Repertórie des embarquements).

1. En l'obra de Soriano, A. *Andorra durant la Guerra Civil Espanyola*. Andorra la Vella: Consell General. 2006 no es fa cap esment en aquesta direcció. Tampoc en la de Badia i Batalla, F. *El copríncep Mons. Justí Guitart i el seu temps (1920-1945)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008.

2. El conjunt dels noms dels ciutadans de diverses nacionalitats evacuats gràcies al consolat francès es poden consultar al llibre publicat per la mateixa legació, *Una de las obras de socorro del Consulado General de Francia en Barcelona, durante los trágicos acontecimientos sufridos en España 1936-1939*, Barcelona, 1940. En conjunt, durant la Guerra Civil espanyola les autoritats consulars gal·les van evacuar un total de 6.789 persones, entre les quals 1.963 religiosos. D'altra banda, cal tenir en compte que en les llistes de nacionalitats d'evacuats dels informes consulars italians no hi consta cap andorrà. Pel que fa a l'estudi de les tasques d'evacuació realitzades pel conjunt del cos consular destacat a Barcelona només podem acudir, al marge del llibre editat pel consolat de França, al llibre de Doll-Petit, R. *Els "Catalans de Gènova": història de l'èxode i l'adhesió d'una classe dirigent en temps de guerra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003 i a Gonzàlez i Vilalta, A. *Cataluña bajo vigilancia. El Consulado italiano y el Fascio Luigi Aversi de Barcelona (1930-1943)*. València: Publicacions de la Universitat de València, en premsa.

3. Cal tenir present que els noms dels evacuats estan castellanitzats i, en alguns casos, en el seu homònim francès. Els reproduïm tal com apareixen al llibre.

4. Entre parèntesi, el nombre de la pàgina del llibre de registre d'embarcaments del consolat.

NOM[3]	DATA	VAIXELL[4]
1- Arajol, Dolores	31-7-1936	*Duquesne* (p. 3)
2- Aristot, Therese	4-8-1936	*Duquesne* (p. 3)
3- Arajol Duró, Dolores	2-9-1936	*Corte II* (p. 5)
4- Baró, Mme. Voc. Neé Moler	31-7-1936	*Duquesne*
5- Benazet, Pablo	11-8-1936	*La Palme* (p. 22)
6- Benazet, Manuel	17-8-1936	*Corte II* (p. 23)
7- Benazet, Rosa	28-8-1936	*Anfa* (p. 24)
8- Benazet, Carmen	28-8-1936	*Anfa*
9- Benazet, Pablo	28-8-1936	*Anfa*
10- Benazet, Antonio	28-8-1936	*Anfa*
11- Benazet, Pablo	28-8-1936	*Anfa*
12- Benazet, Mme.	28-8-1936	*Anfa*
13- Benazet, M. Montserrat	28-8-1936	*Anfa*
14- Benazet, Margarita	28-8-1936	*Anfa*
15- Benazet, Jean	28-8-1936	*Anfa*
16- Bulard, Maurice	28-8-1936	*Anfa*
17- Berenguer, Enriqueta	28-8-1936	*Anfa*
18- Benazet, Manuela	2-9-1936	*Corte II* (p. 25)
19- Benazet, Ramon	2-9-1936	*Corte II*
20- Benazet, Joseph	2-9-1936	*Corte II*
21- Benazet, Manuel	2-9-1936	*Corte II*
22- Mas, Pedro	1-8-1936	*Duquesne* (p. 157)
23- Fils	1-8-1936	*Duquesne*
24- Mas, Vicente	1-8-1936	*Duquesne*
25- Mas, Manuel	1-8-1936	*Duquesne*
26- Mas, Montserrat	1-8-1936	*Duquesne*
27- Mas, José	2-8-1936	*Duquesne*
28- Mulle.	2-8-1936	*Duquesne*
29- Mas, Pedro	2-8-1936	*Duquesne*
30- Mas, Manuel	1-8-1936	*Duquesne*
31- Mas, Montserrat	1-8-1936	*Duquesne*
32- Martissella, Alberto	4-8-1936	*Duquesne* (p. 157)
33- Moutana, Gabriel	19-8-1936	*Bt. Teste* (p. 158)
34- Marfany, Juan	22-8-1936	*Anfa* (p. 158)
35- Mora, Soledad	29-9-1936	*Anfa* (p. 160)
36- Mora, Juan	29-9-1936	*Anfa*
37- Mora un enfant 16 ans	29-9-1936	*Anfa*
38- Mora, Buenaventura	29-9-1936	*Anfa*
39- Mallol y Cirera, R.	13-10-1936	*Anfa* (p. 161)
40- Meortes, Pedro	16-9-1936	*Anfa* (p. 162)
41- Naudy de Marfany	4-8-1936	*Duquesne* (p. 165)
42- Picart, Jean	1-8-1936	*Duquesne*
43- Rossell, Pedro	11-8-1936	*La Palme* (p. 207)
44- Sanesteban, Francisca	1-8-1936	*Duquesne* (p. 228)
45- Solsona, Manuel	7-8-1936	*Duquesne* (p. 228)

46- Solsona, Francisco	7-8-1936	*Duquesne*
47- Solsona, Francisca	7-8-1936	*Duquesne*
48- Solsona, Eduardo	7-8-1936	*Duquesne*
49- Solsona, José	7-8-1936	*Duquesne*
50- Torres, Dolores	4-8-1936	*Duquesne*
51- Mallol, Esperanza	3-12-1936	*Smerethie II*l (p. 254)
52- Mallol, Antonio	3-12-1936	*Smerethie II*
53- Mallol, Encarnación (fille)	3-12-1936	*Smerethie II*
54- Mallol, Nuria	3-12-1936	*Smerethie II*
55- Mallol, Encarnación	3-12-1936	*Smerethie II*
56- Mallol, Dolores	3-12-1936	*Smerethie II*

Extrets del llibre Embarquement Tome 2on, 1937 del consolat de França a Barcelona (Archives Diplomatiques, Nantes, Fonds Consulat du Barcelone, Série B et C, n. 93 Guerra d'Espagne, Repertórie des embarquements). Llibre sense numeració de pàgines.

57- Altimir, Joseph	10-12-1936	*Smerethie II*
58- Altimir, Alexandre	28-1-1937	
59- Casany, Jose	12-8-1937	*M*
60- Mas, Luis	15-12-1936	*Smerethie II*
61- Marfany, Francisco	28-3-1937	*Smerethie*
62- Marfany, Pierre	28-3-1937	*Smerethie*
63- Marti, Joseph	29-11-1937	*Smerethie II*
64- Marti, Leonor	29-4-1937	*Smerethie II*1 inft. (5 ans)
65- Riberaygue, Joseph	22-12-1936	*Smerethie II*
66- Serch, Bonaventura	12-8-1937	
67- Serch, Dolores	12-8-1937	
68- Sautine, Emmanuel	3-2-1938	
69- Torres, Filomena	13-1-1937	

Evacuats 1936: 59
Evacuats 1937: 9
Evacuats 1938: 1